

307.411
80.
Településtudományi
közlemények

29.

Budapest, 1980

9

TELEPÜLÉSTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

29.

BUDAPEST, 1980

Szerkeszti és kiadja

**A MAGYAR URBANISZTIKAI TÁRSASÁG,
A BUDAPESTI MŰSZAKI EGYETEM VÁROÉPÍTÉSI TANSZÉKE
ÉS A VÁROÉPÍTÉSI TUDOMÁNYOS ÉS TERVEZŐ INTÉZET**

Szerkesztő bizottság:

Barna Gábor, dr. Faragó Kálmán (a szerkesztő bizottság elnöke), dr. Keresztély György (szerkesztő),
Paksy Gábor, dr. Perényi Imre, Valentiny Károly

TELEPÜLÉSTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A MAGYARORSZÁGI TELEPÜLÉSRENDSZER STRUKTURÁLIS ÁTALAKULÁSÁNAK SAJÁTOSságAI

DR. KÖSZEGFALVI GYÖRGY

a műszaki tudományok doktora

A magyarországi településrendszer kétezer éves múltja tekinthet vissza. Az elmúlt korokban a termelőerők adott fejlettségi színvonalának és a mindenkor termelési viszonyoknak megfelelően fejlődött a népesség térbeli elhelyezkedésének rendje, formálódtak települési viszonyai. A történelmi fejlődés különböző szakaszai maradandó karakterisztikus településfejlesztő adottságainak gondos szám-bavétele és tudatos hasznosítása döntő tényező a településhálózat sorsának alakításában, a fejlesztés lehetőségeinek mérlegelésében, a konkrét feladatok helyes meghatározásában.

A termelőerők területi elhelyezkedésében, szerkezetének alakulásában mindenkor meghatározó szerepe volt a népesség települési viszonyainak, a településrendszer funkcionális, hierarchikus kapcsolatainak, strukturális adottságainak. A településrendszer múltból örökölt adottságai, városaink, községeink fejlettségi színvonala ma is meghatározó szerepet töltenek be hazánk társadalmi-gazdasági fejlődésében: gyorsítói, vagy fékezői lehetnek a társadalmi-gazdasági fejlődés folyamatának. Az anyagi javak termelésének feltételeit, illetve lehetőségeit sokoldalúan megszabják, befolyásolják a települési viszonyok, a települések infrastruktúrája. A népesség életkörülményei alakulásának egyik döntő tényezője a települések társadalmi-gazdasági szerkezte, fejlettsége, az azokban élő népesség ellátottsági viszonyainak színvonala: nem kis mértékben pedig a települések szellemi arculata, kulturális értékei, a szellemi háttér kialakításának, fejlesztésének lehetőségei, adottságai.

Településhálózatunk jelenlegi helyzetét a széles körű és mélyreható átalakulás folyamata jellemzi. A fejlődés pozitív, negatív, illetve ellentmondásos következményei jól felismerhetők és nyomon követhetők. A magyarországi településrendszer jelenlegi helyzetét vizsgálva, szembevetendő a strukturális átalakulás folyamatának kibontakozása.

A településrendszer strukturális átalakulása, szerkezetének fejlődése azt jelenti, hogy a településhálózatban belül, a társadalmi-gazdasági, tudományos-műszaki és technológiai fejlődés által, a területi munkamegosztás elmélyülése következtében leginkább érintett térségekben fekvő települések,

településcsoportok közötti funkcionális, hierarchikus, területi stb. jellegű kapcsolatok sokrétűvé válása sajátos települési képződményeket, struktúrákat hoz létre, alakít ki. A települések, településcsoportok a funkcionális és hierarchikus kapcsolatok elmélyülése, fejlődése mellett, minden vonatkozásban összefonódnak, s ennek következtében különféle jellegű, intenzitású, területi kiterjedésű települési struktúrák, képződmények jönnek létre. A településrendszer strukturális átalakulásában döntő szerepe van az anyagi javak termelése területi szerkezete alakulásának, valamint az infrastruktúrájának.

Ez a folyamat azonban igen eltérő jellegű és intenzitású az ország egyes térségeiben. Ennek okai különbözőek. Közöttük említhetők a településrendszer múltbeli történelmi fejlődésének egyes korokhoz kapcsolódó sajátosságaiból fakadó adottságok, s ennek máig élő és ható öröksége; a strukturális átalakulás folyamatának döntő tényezőjeként az adott térség társadalmi-gazdasági fejlettségének elért színvonalát, az ennek hatására végbement, illetve végbemenő népességtömörülést, a termelési és nem-termelési rendeltetésű állóalapok nagymérvű területi koncentrálódását említhetjük. Meghatározó szerepe van a természeti-táji környezet és a településhálódrajzi viszonyokból fakadó adottságoknak is.

Jelen tanulmány a magyarországi településrendszer strukturális átalakulásának sajátos vonásait vizsgálja. Mielőtt ennek a folyamatnak a részletes tárgyalására vállalkoznánk, röviden át kell tekintenünk a településhálózat közelmúltbeli fejlődésének főbb vonásait.

1. A magyarországi településrendszer fejlődésének főbb vonásai

Hazánkban az 1867-es kiegyezés nyomán kibontakozó társadalmi-gazdasági átalakulás kedvező feltételeket teremtett a kapitalista város- és településfejlődés számára. A felszabadulásig terjedő időszak alatt alakult ki és fejlődött lényegében az országnak az a településrendszere, város- és községhálózata, amely településhálózatunk mai helyzeté-

nek meghatározója; részben a fejlesztés negatív tehertétele, illetve ellentmondásokkal terhelt dilemmája.

A XIX. század végére lényegében kiépült az ország vasúthálózata, amely döntő szerepet játszott a települési rendszer funkcionális és ebből következő strukturális átrendeződésében; befolyásolta a népesség belső migrációs folyamatait, területi elhelyezkedését. Az ásványi és bányakincsek iparszerű kitermelése alapjaiban határozta meg a termelőerők területi elhelyezkedését, majd szerkezetének alakulását. Ennek következményeként felgyorsult a területi munkamegosztás folyamata, a népesség országon belüli térbeli koncentrációja. Az 1869-től rendszeres időközökben végzett népszámlálási adatok elemzése azt mutatja, hogy a gazdaság fejlődésének, a területi munkamegosztás elmélyülésének következményeként felgyorsult az ország népességének belső migrációja: az ország déli-délkeleti, illetve keleti térségeiből az északi, a gazdasági fejlődés által legmarkánsabban érintett térségekbe irányult. Ebben a folyamatban döntő szerepe volt az ország fővárosának. Buda, Pest és Óbuda egyesítése további kedvező feltételeket teremtetett a főváros gyors ütemű fejlődéséhez; következményeiben azonban a településhálózat aránytalan fejlődésének egyik meghatározó tényezője lett. Ugyanakkor szükséges arra is rámutatni, hogy a főváros gyors ütemű fejlődése egyben kiváltotta azokat az okokat, amelyek a későbbiekben települérendszerünk strukturális átalakulásának folyamatát meghatározták. Az ország északi és dunántúli térségeiben az ipar fejlesztését elősegítő kedvező adottságok következtében gyorsabb a városok fejlődése, a tőkés gazdálkodás körülményeinek, illetve követelményeinek megfelelő átalakulása. A települések egymás közötti funkcionális kapcsolatainak fejlődése nyomán nemcsak egymáshoz viszonyított helyzetük rendeződött át; kialakultak ezekben a térségekben a települési rend strukturális átalakulásának is a feltételei. Alapjaiban új helyzet alakult ki az első világháborút követő békeszerződések után. Különösen szembevető lett Budapest túlsúlya az ország területi nagyságához és lakosságszámához képest. Városaink jelentős hányadának fejlődését alapjaiban fékezte, mérsékelte korábbi vonzásterületeik elvesztése az új államhatárok kijelölése következtében.

A felszabadulás időpontjában az elmaradott társadalmi-gazdasági viszonyokból fakadóan aránytalanul és nagyrészt gyengén fejlett települérendszer helyzetét súlyosan terhelte az a körülmény, hogy a háborús pusztítások jelentős károkat okoztak városaink, községi településeink jelentős hányadában.

A felszabadulás utáni első évek településfejlesztési tevékenysége természetesen a háborús károk helyreállítására szorítkozott. Az 1945-ös földosztás azonban nemcsak a mezőgazdaság új termelési viszonyainak kialakulását segítette elő, hanem olyan folyamatot is elindított a mezőgazdasági népesség területi elhelyezkedésében, amely következ-

ményeiben a települérendszer mai helyzetének, s egyben a strukturális átalakulásnak is egyik sajátos adottsága.

A földosztást követő házhelyosztás hatására több tízezer új tanya épült. Ez a körülmény az ország alföldi térségeiben a települési viszonyok strukturális alakulásának egyik sajátos vonásaként értékelhető. A falvakban végbement házhelyosztási tevékenység közvetlenül hatott a települések belső szerkezetére: közvetett befolyása a községi településhálózat strukturális átalakulására bizonyos következményekkel járt.

Településhálózatunk felszabadulás utáni fejlődését alapjaiban a szocialista iparosítás követelményei, illetve következményei határozták meg. A településhálózat fejlesztésének koncepcióját illetően az ötvenes évek elején az volt az uralkodó feltevés, hogy a múltból örökölt, elmaradott települési viszonyok tudatos átalakításának döntő eszköze új városok építése lehet. Így került sor több új város, városi jellegű lakótelep építésére mind a nehézipar fejlesztésével összhangban, mind pedig az energia-termelés alapjául szolgáló szénkitermelő körzetekben (Dunaújváros, Komló, Kazincbarcika, Nagybátony, Petőfibánya stb.).

Az ötvenes évek második felében, az 1956-os ellenforradalmat követően, új gazdaságpolitikai koncepciót fogadtak el. Ez továbbra is a szocialista iparosítást tartotta a magyar népgazdaság fejlesztése döntő eszközének, messzemenően számolva azonban az ország adottságaival, fejlesztési lehetőségeivel. Ennek megfelelően értékelődött át a településhálózat fejlesztésének stratégiája is. Bár a hatvanas évek elején a vegyipar kiemelt fejlesztése érdekében még új városok telepítésére is sor került, a népesség települési viszonyainak korszerűsítését a múltból örökölt történelmileg kialakult településhálózat tudatos átalakításának, fejlesztésének alapján határozták meg.

A magyarországi településhálózat átalakulásában döntő szerepet játszott a mezőgazdasági szocialista átszervezése és a nagyüzemek hálózatának kialakulása, fejlődése. Ez a folyamat a településhálózat szerkezetét, az egyes települések egymás közötti kapcsolatait, hierarchikus rendszerét több vonatkozásban érintette. Egyrészt oly módon, hogy az átszervezés következtében nagyarányú népességmozgás ment végbe az ország mezőgazdasági jellegű déli, keleti térségeiből az iparilag fejlett északi, központi térségekbe. Ennek hatására a déli, keleti térségekben a települések népességszámának gyarapodása lelassult, stagnált, a kisebb települések fejlődése pedig csökkent. Ugyanakkor a gazdasági fejlődés döntő sávjában elhelyezkedő városok közvetlen vonzáskörzetében fekvő községi települések fejlődése felgyorsult, dinamikus lett.

A népesség területi átrendeződése, a szocialista iparosítás, illetve a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezésének hatása új helyzetet teremtett településeink infrastruktúráis ellátottsági viszonyaiban, az infrastruktúra-fejlesztés területi feladatainak meghatározásában. Azokban a térségekben, ahol a

gazdasági növekedés nem kielégítő üteme következtében felgyorsult a népesség elvándorlásának folyamata, nem, vagy csak igen kis mértékben fejlődött az infrastruktúra. Az infrastruktúra érdemi korszerűsítéséről alig lehetett beszélni. A csökkenő népességszám következtében bizonyos infrastrukturális kapacitások keletkeztek; az infrastruktúra nagymérvű elmaradottsága, korszerűtlensége azonban alig javított az ezekben a térségekben élő népesség infrastrukturális ellátottsági viszonyainak helyzetén. Azokban a térségekben, ahol az infrastruktúra gyors ütemű, kiemelt fejlesztése — a dinamikus gazdasági növekedés következtében — elsődleges feladat lett, csak a legszükségesebb mértékben sikerült megteremteni mind a termelés, mind pedig az ott élő, az e térségekbe bevándorló népesség infrastrukturális ellátottsági viszonyainak megfelelő feltételeit. Az infrastruktúra fejlesztésének elmaradása a gazdaság fejlesztésétől, a népesség infrastrukturális ellátottsági viszonyainak színvonalában kialakult nagymérvű különbség olyan feszültség forrása lett, amely parancsoló szükség-szerűségként fogalmaztatta meg a településhálózat nagyobb távlatot átfogó fejlesztési, korszerűsítési koncepciójának kidolgozását.

A magyarországi településhálózat fejlesztésének, átalakításának, illetve korszerűsítésének távlati feladatait hármas aspektusból közelítettük meg. Egyrészt a fejlesztés alapvető feladatának tekintettük, hogy megfelelő feltételeket teremtsünk a termelőerők arányosabb fejlődése, illetve területi elhelyezése számára, figyelembe véve múltból örökölt településhálózatunk adottságait, fejlesztési lehetőségeit. Másrészt a területfejlesztési politika követelményeivel összhangban alapvető feladatnak kellett tekinteni a népesség arányos, társadalompolitikai okokból indokolt területi ellátási rendszerének kialakítását, fejlesztését, mindenekelett az azonos szerepkörű települések ellátottsági viszonyainak közelítésével. Harmadsorban a településhálózat fejlesztésével, a népesség települési és infrastrukturális ellátottsági viszonyainak javításával megfelelő feltételeket kellett teremteni a népesség országon belüli migrációjának tudatos befolyásolásához, a belső vándorlási folyamatok megfelelő irányításához, az urbanizálódási folyamat térben és időben összehangolt szabályozásához.

Ilyen megfontolások alapján, ezen fő stratégiai feladatokat figyelembe véve, több mint egy évtizedes vizsgálati, elemző-értékelő és koncepcióalkotási munka eredményeként került kidolgozásra az ország településhálózata fejlesztésének terve, amelyet 1971 tavaszán a Magyar Népköztársaság kormánya erről szóló határozatában elfogadott.

Az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepcióban megfogalmazott fejlesztési célok elsődlegesen a területfejlesztési politika társadalompolitikai követelményeit érvényesítették. Ebből következően a koncepció a népesség kedvezőbb térbeli elhelyezkedési rendjének formálásával, a települési és ellátottsági viszonyok arányosabb területi rendszereinek kialakításával, fejlesztésével kapcsolatos felada-

tokat határozta meg. A koncepció ezen elsődleges társadalompolitikai követelményhez kapcsolódóan orientáló jelleggel javaslatokat tartalmazott a termelőerők telepítésének körzeteire, az ország egyes térségeinek alkalmassági szintjeire, a hálózati infrastrukturális ellátórendszerek fejlesztésére vonatkozóan.

Általános megállapításként fogalmazható meg, hogy a magyarországi településhálózat fejlődése a koncepció elfogadása óta eltelt időszakban lényegében megfelelt az abban megfogalmazott céloknak, követelményeknek.

A városhálózat fejlesztésére vonatkozó javaslatok — az egyes regionális szerepkörökkel szemben megfogalmazott követelmények, különösen a lakosság infrastrukturális ellátottsági viszonyainak színvonalát illetően — a városok kívánatos irányú és jellegű fejlődését megfelelően orientálták és orientálják. A koncepció elsődlegesen a társadalompolitikai követelmények érvényesülését biztosította; elősegítette az azonos szerepkörű települések ellátottsági színvonalában meglévő különbségek közelítését, a népesség arányosabb ellátottsági viszonyainak megteremtését, biztosítását. Pozitívnak tekinthető az a körülmény is, hogy a városiasodó, várossá fejlesztendő, illetve fejleszthető községek helyes kiválasztásával fokozatosan megteremtődnek a városszármányos térségekben a várossá nyilvánítás feltételei, s ennek révén a városhálózat területileg arányosabb fejlesztésének lehetőségei (például Marcali, Nagyatád, Csorna, Kapuvár, Bonyhád, Siklós stb. várossá nyilvánítása).

A megyei településhálózat-fejlesztési tervek felülvizsgálatának tapasztalatai ugyanakkor a mezőgazdasági termelés területi elhelyezkedése és a községi — alsófokú regionális szerepkörrel felruházott — településhálózat fejlődése közötti eltérésre hívják fel a figyelmet. Ez az eltérés az ország egyes térségeiben jelentős, mely következményeiben a községhálózat fejlesztésére vonatkozó terveink lényeges korrekcióját, egyes esetekben a fejlesztési feladatok új alapokon történő megközelítését és megfogalmazását teszi szükségessé. Ennek megfelelően újlag kell meghatározni az egyes településkategóriák által ellátott regionális, településközi és helyi funkciókkal szemben támasztott követelményeket.

A hetvenes évek területi fejlődésének eredményei azt mutatják, hogy a dinamikus gazdasági fejlődés térségei az ország iparilag fejlett, illetve fejlettebb körzetei, centrumai voltak. Az ország iparilag kevésbé fejlett térségeiben az ipar kiváltotta, ösztönözte területi-gazdasági fejlődés csak a kiemelt nagyberuházások telepítési körzeteire volt jellemző.

A gazdaság fejlesztésének egyik hatékony módszereként a IV. ötéves terv időszakában több ún. központi fejlesztési program került elfogadásra és megvalósításra. A programok túlnyomó többsége az ország iparilag fejlett, illetve fejlettebb térségeiben kialakult ipari bázisokhoz kapcsolódott, azok további fejlesztését segítették elő. Ennek hatása sokoldalúan érvényesült az érintett térségekben fekvő

városok, községi települések fejlődésében, a népesség koncentráldásában, infrastrukturális ellátottsági viszonyaik alakulásában. Például a közúti járműfejlesztési program megvalósítása hatott – többek között – Győr, Székesfehérvár dinamikus fejlődésére. Hatása érezhető Csorna, Sárvár, Szombathely fejlődésében is. A szovjet autógyártási programban való részvételünk újabb impulzust adott Veszprém fejlődésének. Az alumíniumprogram a közép- és észak-dunántúli térség városainak fejlődését segítette elő (Ajka, Tapolca, Várpalota, Mosonmagyaróvár stb., Székesfehérvár dinamikus fejlődésében ennek is meghatározó szerepe van). A hazai energiaforrások fokozottabb felhasználására irányuló törekvés, mindenekelőtt a széntermelés fejlesztése – a lelőhelyek földrajzi fekvése következtében – az északi térség fejlődését elősegítő tényező.

Általános érvényű megállapításként fogalmazható meg, hogy a IV. ötéves terv időszakában, illetve a folyamatban levő V. ötéves terv során az ipar fejlesztését, a meglévő bázisok bővítését szolgáló beruházások meghatározó jelleggel az iparilag fejlett körzetekben, centrumokban koncentráldtak. Ez határozta meg a népesség országon belüli mozgását, területi tömörülését. Az ipar igényelte infrastruktúrafejlesztés, a lakosság lakás- és kommunális ellátottsági viszonyainak javítását biztosító beruházások elsődlegesen szintén ezekben a térségekben koncentráldtak. Mindez összességében hatott az itt fekvő városok, valamint a közvetlen vonzáskörzetükben fekvő községek fejlődésére.

Az anyagi javak termelésének területi elhelyezkedését és szerkezetét értékelve megállapítható, hogy az ország területe – a fejlődés jellegét, dinamikáját, intenzitását és ennek következményeit tekintve – három, egymástól eltérő övezetre osztható. A gazdasági növekedés legdinamikusabb, egyben legintenzívebb területének az ország északi övezete minősíthető. Ide sorolható az észak-dunántúli, az észak-magyarországi térség, a budapesti agglomeráció és az ahhoz tapadó központi körzet. Ebben a térségben a történelmileg kialakult ipari potenciál fejlődése egyrészt az önfejlődés törvényszerűségeiből következően ment és megy végbe; másrészt a térségben meglévő adottságoknak a gazdaságpolitikai célok, illetve követelmények által involvált tudatos hasznosítása biztosította és biztosítja a dinamikus gazdasági és ipari fejlődés feltételeit. Az elmúlt évtizedben kibontakozó fejlődés folyamatának mind karakterisztikusabb vonása az anyagi javak termelésének területi elhelyezkedésében, szerkezetében az ország középső, nyugat-kelet-észak-kelet irányú, haránt jellegű sávja – a közép-dunántúli térség, a Dunaújváros–Kecskemét–Szolnok–Debrecen–Nyíregyháza vonal – szerepének és jelentőségének erősödése, gyorsuló ütemű fejlődése, strukturális átalakulása. A gazdasági bázis mára kialakult színvonalra, fejlettsége, a gazdasági kapcsolatok intenzitása azonban még elmarad az északi sáv fejlettségének kialakult színvonalától. Az anyagi javak termelésének területi elhelyezkedése és szer-

kezete szempontjából a harmadik elkülöníthető övezet az ország déli térségeit fogja át, kiterjedésében ez is harántirányú, földrajzilag nyugatról kelet, észak-kelet felé terjedően. Ebben a térségben bizonyos helyeken, pontszerűen jelentős vagy jelentősebb ipari bázisok jöttek létre, illetve a tudatos beavatkozás, kiemelt nagyberuházások megvalósítása következtében azok létrejöttével számolhatunk. A gazdasági növekedés döntő tényezője a mezőgazdasági termelés: a folyamatot a lassan kibontakozó komplex élelmiszergazdasági tevékenység fejlődése, megerősödése jellemzi.

A településhálózat, illetve az egyes városok fejlődése jól tükrözi az anyagi javak térbeli elhelyezkedésének és területi szerkezetének eme sajátos vonásait. Ez egyértelműen kimutatható a népesség migrációját jellemző sajátosságokkal, a termelés kiszolgálását, „háttérét” biztosító, a népesség lakás- és kommunális ellátottsági viszonyainak színvonalát javító infrastrukturális beruházások gyarapodásával.

Az északi övezet legdinamikusabban fejlődő városai Miskolc, Győr, valamint a térségben fekvő megyeszékhelyek (Eger, Salgótarján), a jelentős ipari bázissal rendelkező városok (Kazincbarcika, Leninváros). A középső sávban szembetűnő Szombathely, Székesfehérvár, Ajka, Veszprém, Tapolca, Dunaújváros, Kecskemét, Szolnok, Debrecen és Nyíregyháza fejlődése. Ez minden vonatkozásban kedvező körülmény. Kedvező olyan szempontból, hogy tevőlegesen hat a népesség országon belüli területi elhelyezkedése aránytalanságainak mérséklésére; de olyan szempontból is, hogy a gazdasági és az infrastruktúrafejlesztés új területi gócait hozza létre. Ugyanakkor megemlítendő, hogy az említett városok mellett a térségben fekvő többi város fejlődése már lényegesen mérsékelte. Kedvezőtlen körülmény, hogy a felgyorsult gazdasági, illetve ipari fejlődés, s az annak nyomán végbemenő népességtömörülés, városfejlődés a természeti és települési környezet szennyeződéséhez vezet, egyes esetekben jelentős károsodást okozza. Az alsó térségben csak egyes pólusok jelentősebb fejlődése állapítható meg; mint Zalaegerszeg, Nagykanizsa, Szeged, Pécs, Szekszárd, Békéscsaba, Kaposvár. Ennek a térségnek a településhálózata, illetve az említett városok azonban úgy fejlődnek, hogy az a térség más településeinek elnéptelenedését, a demográfiai helyzet rosszabbodását eredményezi. Ez a térség jövőbeni társadalmi-gazdasági fejlődését alapjaiban befolyásolja, számos vonatkozásban sajnos negatív következményekkel.

A társadalmi-gazdasági fejlődés újabb követelményeket támaszt a népesség térbeli elhelyezkedésével, települési viszonyainak fejlesztésével, korszerűsítésével, az anyagi javak termelésének területi elhelyezésével, a fejlesztés területi feltételeivel szemben. A tudományos-műszaki haladás új lehetőségeket biztosít a települések infrastrukturális ellátottsági viszonyainak javítására. Mindezeket figyelembe véve, szükségessé várt az 1971 tavaszán elfogadott településhálózat-fejlesztési koncepció korszerűsít-

tése. Alapvető követelmény ennek során, hogy a koncepció számoljon az elkövetkezendő évtizedekben várható társadalmi-gazdasági, tudományos-műszaki fejlődés mai ismereteink alapján prognosztizálható követelményeivel, hatásával: biztosítsa a termelőerők országban belüli arányosabb elhelyezkedésének feltételeit, az anyagi javak termelése területi szerkezetének átalakulását, a népesség arányosabb és magasabb színvonalú ellátottsági viszonyainak kialakulását, az infrastruktúra-rendszerek integrált és területileg összehangolt fejlődését.

2. A településrendszer strukturális átalakulásának sajátosságai

A magyarországi településrendszer történelmileg kialakult szerkezetét, a településhálózat strukturális átalakulási folyamatának sajátosságait és következményeit vizsgálva, a következő települési struktúrákat, képződményeket különböztethetjük meg:

- várospárok, városhármasok,
- urbanizációs, illetve urbanizálódó települési tengelyek,
- egymással különböző funkcionális, hierarchikus és strukturális kapcsolatban, szimbiózisban élő településegységek, településcsoportok,
- agglomerálódó térségek,
- kialakult agglomerációk.

Az alábbiakban részletesen tárgyaljuk az egyes települési struktúrák, képződmények kialakulásának, fejlődésének sajátosságait.

A magyarországi városhálózat történelmi fejlődéséből fakadó egyik sajátos adottsága a *várospárok, városhármasok*. Nagyrészt az ország alföldi térségén fekvő városok között található a települési rendszernek eme sajátos képződménye. Városhármas Cegléd–Nagykőrös–Kecskemét, Békéscsaba–Gyula–Békés. Részben ide sorolható Tatabánya–Tata–Oroszlány városok triumvirátusa.

A felsorolt városok múltbeli fejlődésében, kölcsönös egymásrautaltságuk elmélyülésében a funkcionális kapcsolatok jellegének, intenzitásának volt meghatározó szerepe. Lényegében ma is ezek a kapcsolatok szabják meg – a földrajzi térbeli közelség adta kedvező feltételekből következően – e városok együttélését, sajátos helyét és szerepét az általuk szervezett térségben élő népesség települési viszonyainak formálásában. A funkcionális kapcsolatok erősödése, intenzitása következményeként alakultak ki és változnak ezeknek a városoknak, illetve közvetlen vonzásukban élő községeknek a hierarchiát meghatározó alá-, mellé-, illetve fölérendeltségi viszonyai. Érthetően egyszerűbb és áttekinthetőbb a funkcionális és hierarchikus kapcsolatok rendszere a várospárok esetében. A funkcionális kapcsolatokat, a funkciómegoszlást egyrészt a városokban, illetve közvetlen vonzáskörzetükben folyó termelőtevékenység jellege határozza meg. Másrészt a különféle rendeltetésű intézmények nyújtotta szolgáltatások formálták, illetve alakítják azokat.

A településrendszer múltbeli strukturális fejlődésének, a társadalmi-gazdasági hatótényezők nyomán végbemenő átalakulásának bonyolultabb példái a városhármasok. Múltjuk, sorsuk mindenkor alakulása jó például szolgál a sajátos magyar városfejlődés számára. Ebből következően Cegléd–Nagykőrös–Kecskemét városhármas az egyik legbiztosabb örökölt adottsága a magyarországi településrendszer történelmi fejlődésének, melyet meghatározó tényezőként kell figyelembe venni fejlesztési lehetőségeink, céljaink mérlegelésénél. A múltban mező- város-tanya viszonylatban érvényesült ez a kapcsolat, amely a funkcionális és a hierarchikus jegyeken kívül önálló települési képződményként is meghatározható szerepet töltött be. Az egykor összetartozó települési struktúra egymásra utalt fejlődését a megyehatárok szabta mesterséges korlátok megszakították, részben torzították. Ennek ellenére kvantitativ és kvalitativ ma is kimutatható – a funkcionális és hierarchikus kapcsolatokon kívül – e három város földrajzi elhelyezkedéséből, múltbeli társadalmi-gazdasági fejlődéséből fakadó településstruktúra meghatározó szerepe és jelentősége. A térség múltból örökölt települési viszonyainak tudatos átrendezésében, a fejlesztés új pólusainak kijelölésében ezzel az adottsággal számolni kell.

Sok vonatkozásban hasonló a békési térség város-triumvirátusának helyzete. Itt is a múltbeli fejlődés örökségeként kaptuk e három város sajátos együttetését. Összehangolt fejlesztésük igénye hosszú idő óta a hazai településrendszer strukturális átalakításának egyik neurálgikus pontja. Az adottság tényéből adódó strukturális szemléletű megközelítést különös nyomatékka indokolják az érintett térség területi fejlődéséből következő feszültségek, gondok feloldását meghatározó feladatok, nemzetiségi, társadalompolitikai és egyéb követelmények.

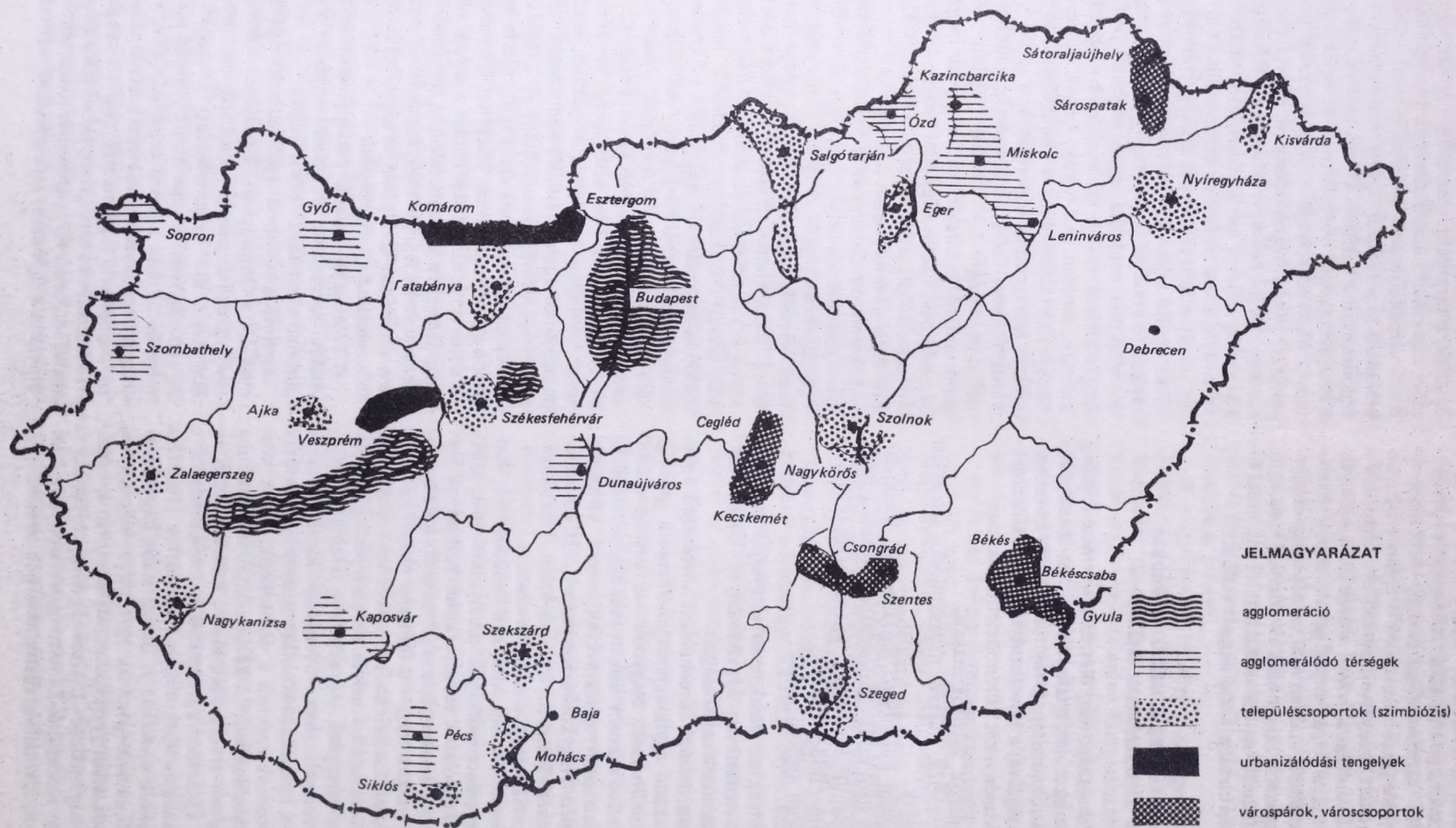
A Tatabánya–Tata–Oroszlány városhármas – mint korábban említettük – részben sorolható a múltbeli történelmi fejlődés adottságaként jellemezhető településképződménynek. A Tatabánya–Tata várospárt szerencsésen egészítette, illetve egészíti ki a bányászok városaként telepített Oroszlány.

Több tényező együttes hatása a három város szervezte térségben agglomerálódási folyamatot váltott, illetve vált ki. Ennek a folyamatnak az elmélyülésében a térségen kívüli és a térségen belüli okok egyaránt meghatározó jellegűek.

A Tatabánya–Tata–Oroszlány városhármas és az általuk szervezett, irányított térséget lényegében „ütköző területnek” tekinthetjük.

Egyfelől a budapesti agglomeráció tágabb térsége, másfelől a Duna felső – Komárom–Esztergom közötti – szakasza mentén és a közép-dunántúli térségben kialakuló urbanizálódási tengelyek között. A városhármas térsége ebből következően úgy is tekinthető, mint a hazai urbanizálódási, s ennek a településrendszerek strukturális átalakulása hatására végbemenő agglomerálódási fő tengely része. A városhármas térségében fekvő települések agglomerálódásának folyamatát döntő mértékben az ipar dinamikus fejlődése, fejlesztésének várható hatása

A TELEPÜLÉSHÁLÓZAT STRUKTURÁLIS ÁTALAKULÁSA

határozza meg. Ez váltja ki a népességtömörülést, az infrastruktúra fejlődését: következményeiben átalakul, intenzív jellegű lesz a területfelhasználás rendszere.

A településrendszer strukturális átalakulásának egyik sajátos vonása az *urbanizálódási tengelyek* kialakulása. Ezzel a folyamattal olyan térségekben találkozhatunk, ahol a kitermelő és a feldolgozóipar fejlődésének hatására jelentős termelési bázisok jöttek létre: a termelés egyik döntő feltétele az infrastruktúra rendszereinek kiépülése: ennek következményeként a népesség jelentős koncentrálódása megy végbe. A népesség foglalkoztatottsági struktúrájának a gazdasági fejlődés hatására végbemenő átalakulása, az életkörülményekben bekövetkező változások a települési viszonyok átrendeződéséhez vezet. Egy vagy több városra támaszkodva a települések „láncszerű” urbanizálódása bontakozik ki, amely következményeiben – az infrastruktúra-vonalak mentén, mintegy ahhoz tapadóan – „településsor” kialakulását, fejlődését eredményezi. Egyik ilyen urbanizálódási tengelynek tekinthető a közép-dunántúli térség Várpalota–Veszprém–Ajka városok által közrezárt szakasza. A térség sajátos települési struktúrájának fejlődésében döntő szerepe volt és van a természeti-földrajzi környezetnek, a terepviszonyoknak. Hasonló jellegű urbanizálódási tengely kialakulása figyelhető meg a Duna felső – Komárom és Esztergom közötti – szakasza mentén: a tengelyt három agglomeráció, illetve agglomerálódó térség erősíti: a budapesti, a győri és a tatai medence városhármasa. Ennek a tengelynek a kialakulását és fejlődését a Duna határozza meg. Az itt működő ipari üzemek telephelyválasztásánál az egyik döntő tényező volt a víznyerés, a szennyvizek elvezetésének, a vízi úton szervezhető szállításnak a lehetősége, illetve adottsága.

Az urbanizálódási tengelyek kialakulását az ipari termelés határozza meg. Kitermelőipar, a kitermelőiparra települt feldolgozóipari üzemek, illetve tisztán feldolgozó jellegű ipari üzemek építése, az azok „háttéréül” szolgáló infrastruktúra létrehozása nyomán végbemenő népességtömörülés következményeként olyan településsor, településlánc alakul ki, amely a településrendszer struktúrájában urbanizálódási tengelyként minősíthető.

A magyarországi településhálózat szerkezete a múltbeli fejlődés sajátosságai folytán különféle más jellegű és sajátosságú településképződményeket is felmutat. Ezeket a sajátos települési képződményeket azonban nem tekinthetjük agglomerációknak. Megítélésem szerint nem tekinthető agglomerációknak, illetve az agglomerálódási folyamat kibontakozásának az *egymással különböző funkcionális, hierarchikus és strukturális kapcsolatban, szimbiózisban élő településegységek, településcsoportok*. Vagyis az az együttélés, ami az egykori tanyás településmódú, nagyhatáru városok térségét jellemzi: mint például Debrecen, Kecskemét, Nyíregyháza stb. térségében.

Egyes városaink közül a települések sajátos halmaza helyezkedik el, melyek a funkcionális kapcsola-

latok fejlett intenzitásával jellemezhetők. Ilyen sajátos helyzetet reprezentál többek között Székesfehérvár és környéke, Szekszárd és környéke. Az agglomerálódás olyan jellegű, mint az a kialakult vagy kialakulóban levő agglomerációinkban megfigyelhető, ezek a térségek nem mutatnak fel. Fontos szerepe van, s még inkább lesz a jövőben bizonyos természeti-földrajzi adottságoknak (például vízfolyás), illetve közlekedési vonalaknak (amelyek az esetek többségében a vízfolyások vonalait követik) a települések, településcsoportok összefonódását, szimbiózisát jellemző folyamat kibontakozásában. Ilyen jegyek ismerhetők már ma is fel a Zagyva Hatvan–Salgótarján közötti szakaszán. A Duna alsó szakasza mentén, a valószínűsíthető gazdaságfejlesztési törekvések nyomán a századforduló felé ennek a folyamatnak a gyorsabb kibontakozásával, elmélyülésével számolhatunk.

A településrendszer strukturális átalakulásának egyik meghatározó jelentőségű s egyben sajátos vonása az ország egyes térségeiben végbemenő agglomerálódási folyamat, agglomerációk létrejötte és fejlődése. Az agglomerálódási folyamat erőteljesebb kibontakozása, elmélyülése a magyarországi településrendszer szerkezetében az ötvenes évek második felétől vette kezdetét. Az ipar fejlődése, az ipari termelés területi koncentrálódása, s az annak nyomán bekövetkezett népességtömörülés és infrastruktúra-fejlesztés hatott, illetve hat az érintett térségekben fekvő települések agglomerálódására, társadalmi-gazdasági és funkcionális-területi kapcsolataik különböző jellegű és intenzitású összefonódására, elmélyülésére. Ugyanakkor a tömeges üdülés-idegenforgalom fogadására alkalmas térségekben a nagymérvű érdeklődés következtében az adottságok hasznosítására törekvő építési tevékenység, a népesség – különösen az időszakos népesség – nagymérvű koncentrálódása, az intenzív jellegű területfelhasználás, a sajátos rendeltetésű infrastruktúra kiépülése vált ki gyors és intenzív agglomerálódási folyamatot.

Az ipari termelés területi koncentrálódása következtében, valamint a tömeges üdülés és idegenforgalom adottságainak hasznosítása nyomán kibontakozó agglomerálódási folyamat jellege, iránya, intenzitása az ország egyes térségeiben igen eltérő. Az agglomerációk létrejöttével, fejlődésével, az agglomerálódási folyamat karakterisztikus vonásaival kapcsolatos szakmai állásfoglalások különböző, gyakran nagyon eltérő véleményeket tükröznek. Vannak olyan felfogások, amelyek a települések együttélésének, területi egymásrataltságának bármilyen fokát már agglomerációnak tekintik. Ezzel szemben más felfogások országunk sajátos adottságaira hivatkozva, tagadják hazánk településstruktúrájának szerkezetében agglomerációk, agglomerálódó térségek létrejöttének, fejlődésének lehetőségét. Találkozunk olyan véleménnyel is, amely a hazánkban kibontakozó agglomerálódási folyamatot a nyugat- és közép-európai térségben végbemenő agglomerálódási folyamat részének, továbbgyűrűző hatásának tekinti: a budapesti agglomerációt az

Európa nyugati térségéből kelet felé húzódó települési-agglomerálódási tengely egyik csomópontjaként kezeli. Ennek a megítélésnek a helytálló voltát a területi fejlődés sajátosságai több vonatkozásban alátámasztják (elsősorban a makroszintű, interregionális infrastruktúra-rendszereket illetően).

Az agglomerálódási folyamat kibontakozásának, az agglomerációk kialakulásának és fejlődésének több szakasza van. Az agglomerálódás alapvető feltétele a településhálózaton belüli autonóm településrendszerek (helyesebb településegységeket említeni) felbomlása. Ennek következtében, illetve ennek nyomán végbemegy a településhálózat hierarchikus rendszerének kialakulása. Ezt a folyamatot erősítik a népesség arányosabb területi ellátottsági viszonyainak kialakítását, fejlesztését elősegíteni hivatott, pontosabban kifejezve tudatos beavatkozások, intézkedések. Hazai vonatkozásban az ötvenes évek második felétől felgyorsult ez a folyamat, melyet az 1971-ben elfogadott Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió tudatos fejlesztési politikával a kívánatos irányba terelt. A településhálózat regionális hierarchikus rendszerének fejlődése elősegítette – a fentiekben említett okok hatására – a települések agglomerálódását, agglomerációk kialakulását.

Az agglomerálódási folyamat kibontakozásának első sajátos ismérve a települések funkcionális kapcsolatainak fejlődése, erősödése. A funkcionális kapcsolatok elsődleges és meghatározó eleme ilyen vonatkozásban a rendszeres napi munkahely-lakóhely közötti ingázás. Ezzel párhuzamosan erősödik a népesség mozgásának másik ága – a különféle, városban működő intézmények, szervezetek által nyújtott szolgáltatások rendszeres vagy egyes elemeinek bizonyos időszakonként történő igénybevétele. Felgyorsul a nem-termelő jellegű ágazatok fejlődése, az elosztási-fogyasztási rendszerek sűrűsödésének folyamata. A funkcionális kapcsolatok erősödésének, intenzitásuk elmélyülésének követelményeként az agglomeráció centrumában (centrumaiban) felsőoktatási, tudományos, művelődési, különféle gazdaságsszervezési és irányítási funkciók és ezek ellátására alkalmas intézmények települnek, illetve működnek. A különféle jellegű és rendeltetésű intézmények, létesítmények összpontosulása következtében az agglomeráció, különösen annak centruma jelentős vonzásközponttá fejlődik, ahová intenzív áruszállítás és munkaerő-ingázás irányul. Az agglomeráción belüli munkaerőmozgás sajátossága, hogy az – szemben a vonzáskörzet települései és a vonzásközpont közötti, az utóbbiba irányuló egyirányú (lineáris jellegű) kapcsolatokkal – több irányú: az agglomeráció településeiből az agglomeráció centrumába, a centrumból az agglomeráció településeibe irányul, illetve az agglomeráció települései közötti kapcsolatok formájában is érvényesül.

Az agglomerálódási folyamat másik jellemző szakasza az érintett térségekben elhelyezkedő települések területi összefonódása, majd összenövése. Ennek a folyamatnak sajátos ismérvei – többek között – a

közös infrastrukturális rendeltetésű hálózati rendszerek kiépülése (például a tömegközlekedés, közműves vízellátás, egységes fogyasztói energiaellátás stb. vonatkozásában), a települések összenövése, s ennek nyomán sajátos településstruktúrák kialakulása. Megvalósul az érintett térségekben fekvő települések egységes közigazgatási irányítása, szervezése. Megítélésem szerint csak abban az esetben lehet agglomerálódó térségről, illetve agglomeráció kialakulásáról beszélni, ha mind a funkcionális kapcsolatok, mind pedig a területi kapcsolatok kialakult színvonala ezt számos karakterisztikus ismervvel igazolja.

Ilyen szemléleti megközelítésben országunkban kialakult agglomerációnak tekinthető Budapest agglomerációja, a miskolci agglomeráció. Az agglomerálódási folyamat ismérvei jellemzik a Szombathely–Kőszeg közötti térséget, Győr, Pécs vonzáskörzetének szűkebb övezetét. Sajátos agglomerálódási folyamat ismerhető fel a Kapos folyó völgyében Kaposvár–Dombóvár városok között, valamint Zalaegerszeg város körül. Ezekben a térségekben a településrendszer szerkezetének, az itt élő népesség települési viszonyainak átalakulását a városból kiinduló agglomerálódás folyamata határozza meg. Ennek a folyamatnak a jellemzői: a termelőerők, valamint a termelőeszközök koncentrálódása, a város gyors területi terjeszkedése, a népesség számának gyors, illetve átlagosnál gyorsabb növekedése, a kialakult ipari struktúra intenzív jellegű átalakulása, a terciér szektor súlyának növekedése, s ennek következményeként a fogyasztási rendszerek sűrűsödése stb. Ezekben a térségekben általában egycentrikus agglomeráció kialakulásával számolhatunk. Nagyvárosok esetében az agglomerálódási folyamat erősödését segíti elő a szellemi élet – tudomány, kultúra, speciális szakmai tevékenységek – intézményeinek működése. Az agglomerációk kialakulásában, fejlődésében meghatározó szerepe van az infrastruktúra hálózati és létesítményi rendszereinek.

A tömeges üdülés-idegenforgalom attraktivitása ösztönözte építési tevékenység, illetve meghatározott célú népességkoncentráció következtében a Balaton, a Velencei-tó és a Duna-kanyar térségében ismerhető fel a legegységelműbben a sajátos jellegű és funkcionális rendeltetésű üdülési agglomerációk létrejötte, fejlődése. Az ezekben a térségekben végbemenő agglomerálódási folyamat döntő tényezője az érintett térségeket átfogó, behálózó, sajátos rendeltetésű infrastruktúra kiépülése, fejlettsége.

3. A magyarországi településrendszer fejlesztésének feladatai, különös tekintettel a strukturális átalakulás sajátos vonásaira

A településhálózat-fejlesztési koncepció korszerűsítésének egyik döntő kérdése azoknak a társadalmi-gazdasági alapoknak a tisztázása, meghatározása, amelyek keretül szolgálnak, illetve szolgálhatnak a népesség települési és infrastrukturális

ellátottsági viszonyainak fejlesztéséhez, átalakításához.

A településrendszer korszerűsítésének, átalakításának egyik meghatározó tényezője az ország demográfiai helyzetének várható alakulása, a népesség jövőbeni demográfiai magatartásának prognosztizálható vonásai. Hazánk népességszáma a századfordulóra a mai 10,6 millióval szemben 11,2–11,5 millió főre becsülhető. Az elmúlt évtizedekkel szemben az elkövetkezendő évtizedekben várhatóan lényegesen mérsékeltebb lesz a migrációs folyamatok intenzitása. Az ország nagyobb térségei közötti népességmozgást fokozatosan a kisebb térségeken belüli népességmozgás váltja fel. A népesség várható területi koncentrálódása a dinamikus gazdasági növekedés térségeiben fekvő városok körzeteiben, egymással szoros kölcsönhatásban fejlődő településegységekben, településcsoportokban lesz a legkarakterisztikusabb. Ennek következményeként a településrendszer elmélyültebb strukturális átalakulásával, összefüggő településegységek, településcsoportok funkcionális és területi összefonódásával, agglomerálódó térségek létrejöttével, gyors fejlődésével lehet számolni.

A népesség települési viszonyainak fejlődését meghatározó tényező a foglalkoztatottsági szerkezet várható átalakulása „(átrétegződése)”. Az aktív keresők számának számottevő növekedésével – az ország demográfiai helyzetének prognosztizált tendenciái alapján – nem számolhatunk. Az iparban foglalkoztatottak számának stagnálásával, egyes térségekben csak kismérvű növekedésével lehet számolni. A mezőgazdasági termelés népességleadó hatása kismérvű lesz; a mezőgazdasági keresők korösszetétele nagyobb mértékű munkaerő-felszabadítást más népgazdasági ágak vonatkozásában nem tesz lehetővé. Az aktív keresők struktúrájában a legjelentősebb változással a terciér ágazatok vonatkozásában számolhatunk; várhatóan nő a terciér ágazatokban foglalkoztatottak száma és más népgazdasági ágazatokhoz viszonyított aránya. Súlyát és jelentőségét tekintve a kvaterner szektor erősödésével is lehet számolni.

A településrendszer korszerűsödésének, átalakulásának másik meghatározó tényezője az anyagi javak termelésének várható alakulása, a termelés területi elhelyezkedése és szerkezete. A kitermelőipar telephely-meghatározó szerepe – az ásványi és bányakincsek földrajzi elhelyezkedése következtében – a jövőben is fennmarad. A hazai ásványi és bányakincsek kitermelése – különböző tényezők hatására végbemenő felértékelődésük hatására – a területi gazdaságfejlesztés egyik meghatározó komponense lesz. A feldolgozóipari üzemek telephelyválasztását az egyes területek, térségek iparfogadási alkalmassága, telepítési adottságai és fogadási feltételei orientálják. A munkaerő szakmai színvonala, az ipar hagyományai, piaci feltételek, az infrastruktúra kiépítettségének színvonala, kooperációs és kommunikációs lehetőségek stb.) Nagyobb távlatra valószínűsíthető az országban kialakult egyoldalú észak-kelet-délnyugati irányú ipari tengelynek déli irányba

történő széthúzása: ily módon a Nyíregyháza–

Szolnok–Dunaújváros–Székesfehérvár–Szombathely városok alkotta földrajzilag széles kiterjedésű sáv térségében várható – a már kialakult fejlett ipari térségek mellett – a gazdasági fejlődés területi koncentrálódása. A Duna–Rajna–Majna csatorna megépülésével a Duna déli szakaszának jelentősége nagymértékben megnő. Itt majdan az ország egyik legdinamikusabban fejleszthető térségével számolhatunk. A gazdasági növekedés e dinamikus fejlődő területei mellett említhetjük a pécsi, kaposvári, szegedi és a békéscsabai térségek övezetét.

A mezőgazdasági termelés vonatkozásában várhatóan tovább erősödik a szakosodás és ebből következően a koncentrálódás folyamata: a kedvezőtlen termőhelyi és természeti adottságú területeken a termelés szerkezet gyorsabb változásával, illetve más jellegű és rendeltetésű hasznosításával (mint például: erdőtelepítés, gyepezítés stb.) számolhatunk. A gazdasági fejlődés által érintett területek nemcsak a szűken vett ipari tevékenység egyoldali térbeli megnyilvánulásai lesznek, hanem az ipart és a mezőgazdaságból kifejlődő komplex élelmiszer-gazdaságot átfogó termelési egységek rendszerét is kialakítják. Az ország ökológiai potenciáljának tudatos, a mindenkori anyagi erőforrásokkal összehangolt kihasználása alapjaiban befolyásolja a mezőgazdasági termelés területi szerkezetét és ennek következményeként az ország területi struktúráját, a területfelhasználás regionális rendszerét.

Nagyobb szerepet kap a tömeges üdülés és az idegenforgalom. A legfrekvenciáltabb üdülőkörzetek mellett (Balaton, Duna-kanyar, Velencei-tó stb.) az ország más, különböző adottságokkal, vonzó tényezőkkel rendelkező térségeiben jelentős fejlődéssel lehet számolni. Ennek következtében az érintett térségekben, településekben az infrastruktúra-fejlesztés új súlypontjai jönnek létre: változik a területfelhasználás kialakult rendszere: felgyorsul a népesség foglalkoztatottsági szerkezetének átalakulása, jövedelmi színvonalának emelkedése. Ugyanakkor a környezet védelme, a természeti közegek állapotának megőrzése területi jellegű feladatok megoldását teszi majd szükségessé. Az infrastruktúra gyorsabb fejlődésével, korszerűsödésével elsősorban a területi gazdasági fejlődés által leginkább érintett térségekben – az ország északi körzeteiben – lehet számolni. Ebben számos tényező várható hatása érvényesül: a nemzetközi interregionális rendszerek fejlődése; a munkamegosztás kiszélesedése; a kialakult gazdasági centrumok, termelési bázisok további fejlődése; újabb termelési kapcsolatok létrejötte és kiépülése stb. Ugyanakkor az ország déli és keleti körzeteiben a gazdasági adottságok (különösen a mező- és erdőgazdaság vonatkozásában) jobb hasznosításának, a népesség életkörülményei javításának egyik kulcsfontosságú feladata az infrastruktúra-fejlesztés prioritásának biztosítása.

A termelőerők elhelyezkedésében, területi szerkezetében várható változások hatására a legkedvezőbb adottságokkal, fejlesztési lehetőségekkel rendelkező növekedési pólusok, fejlesztési centrumok

övezeteiben erőteljes népességtömörüléssel lehet számolni. Döntően ez határozza meg a hazai urbanizálódási folyamat területi jellegét.

A társadalmi-gazdasági és a műszaki-tudományos fejlődés követelményeivel összhangban gyorsítani kívánatos a településhálózat átalakítását, korszerűsítését. Ezt egyaránt kívánják az anyagi javak termelésével kapcsolatos gazdaságpolitikai (hatékonysági) követelmények és a lakosság magasabb színvonalú ellátás iránti igényei kielégítésének társadalompolitikai feladatait.

A településhálózat átalakításának, korszerűsítésének feladatai a legszorosabb összefüggésben vannak a területfejlesztési politika gazdaság- és társadalompolitikai követelményeivel.

Gazdasági fejlődésünk távlati feladatai a területfejlesztési politikával, a termelőerők területi elhelyezésével szemben többek között olyan hatékonysági követelményeket támasztanak, mint

- a mindenkor rendelkezésre álló élő- és holtmunka térben és időben kellően összehangolt hatékony felhasználása,
- az intenzív gazdasági és iparfejlesztési politikához szükséges területi és telepítési feltételek biztosítása,
- a szelektív iparfejlesztési tevékenység kibontakozását és érvényesülését elősegítő feltételrendszer megteremtése,
- a beruházási politika hatékony megvalósításának elősegítése a legkedvezőbb adottságokkal rendelkező térségekben, településekben történő telephelyválasztás révén.

Ugyanakkor a területfejlesztés társadalompolitikai követelményeinek érvényesítése érdekében a legfontosabb feladatok között említhetők:

- a népesség megfelelő arányú és struktúrájú foglalkoztatottsági viszonyainak biztosítása,
- a települések infrastrukturális ellátottsági viszonyai színvonalának javítása,
- a lakosság természeti és települési környezetének határos védelme, megfelelő települési közérzetének biztosítása.

A településrendszer fejlesztésére, korszerűsítésére vonatkozó feladatok meghatározásánál – különös tekintettel a strukturális átalakulás folyamatára – együttesen, egymással elválaszthatatlan egységben kell kezelni a termelőerők legkedvezőbb területi elhelyezésének és a népesség legmegfelelőbb települési és infrastrukturális ellátottsági feltételei biztosításának követelményét.

A településrendszer szerkezetében, a települések egymás közti funkcionális kapcsolataiban, hierarchikus rendszerében végbemenő változások elemzése alapján szükséges a településhálózati szerepkörök rendszerének, az egyes szerepkörökkel szemben támasztott fejlesztési követelményeknek rendszeres felülvizsgálata, korszerűsítése, a települések hierarchikus besorolásának szükség szerinti pontosítása.

A településrendszer strukturális átalakulása sok-

oldalúan befolyásolja, módosítja a települések egymás közötti hierarchikus kapcsolatait. Az elmúlt időszak tapasztalatai szerint indokolt a részleges funkciókat ellátó települések kategóriájának a megszüntetése. Az 1971-es határozat alapján az ilyen jellegű kategóriába sorolt települések egy része a bekövetkezett fejlődés, illetve fejlesztések eredményeképpen magasabb szerepkör ellátására sorolható be. Más – részleges szerepkör ellátására kijelölt – települések a településhálózat hierarchiájában betöltött funkcióikkal megegyezően társközponti szerepkört vállalhatnak. Több részleges szerepkörű település közelmúltbeli fejlődése nem igazolja a velük szemben támasztott követelményeket. A fentiekben kifejtettek alapján mind a felső, mind a közép, mind az alsó szinten részleges szerepkörre kijelölt településeket felülvizsgálva, azokat vagy magasabb szerepkör, vagy társközponti szerepkör ellátására jelöltük, illetve arra nem alkalmas településeket alacsonyabb szerepkörbe javasoljuk.

Településhálózatunk fejlesztésének döntő fontosságú kérdése, s egyben feladata a városhálózat, különösen a közép- és kisvároshálózat, illetve a városhálózat háttérét képező városiasodó nagyközségek hálózatának megfelelő kiválasztása, fejlesztése. Ebből a szempontból megkülönböztetett szerepe lehet egyrészt a kiemelt középfokú központoknak, másrészt a kiemelt alsófokú központoknak.

A településrendszer elmúlt évtizedbeni fejlődése azt mutatja, hogy bővül azon települések köre, amelyek a középfokú funkciók ellátása mellett több vonatkozásban bizonyos felsőfokú funkciókat is ellátnak. Ebből következően vonzó hatásuk középfokú körzetnél nagyobb területi egységre is kiterjed. Célszerű az ilyen jellegű településeket a hálózat regionális rendszerében kiemelt középfokú központként kezelni.

A végbemenő urbanizálódási folyamat, s annak jövőben várható elmélyülése a községi szerepkörű települések legélelhetősebb elemeit is sokoldalúan érinti. Több mint 100 olyan település határozható meg országunkban, amely a településhálózat regionális rendszerében kiemelt alsófokú központ szerepkörének betöltésére alkalmas, illetve adottságaiból, helyi és helyzeti energiáiból következően tervszerű, tudatos fejlesztés eredményeképpen alkalmassá tehető. A kiemelt alsófokú központok rendszere megfelelő háttérrel szolgálhat a városhálózat fejlődésének, a népesség arányosabb területi elhelyezkedésének, a lakosság urbanizált életkörülményeinek feltételei biztosításának. Ezért a koncepció korszerűsítése során különös figyelmet fordítunk a kiemelt alsófokú központok kiválasztására.

Alapvető társadalompolitikai feladat az aprófalvas településmódú térségekben elhelyezkedő népesség életkörülményeinek tudatos javítása. Ebben egyik meghatározó tényező a legalapvetőbb ellátási feltételek biztosítása. A telepített intézmények mellett, nagyobb szerepet kell adni a mobil ellátási lehetőségeknek.

A településrendszer strukturális átalakulásának folyamata a települések egymás közötti funkcionális

és hierarchikus kapcsolatainak fejlődésével, változásával együtt megy végbe. A strukturális átalakulás területileg az ország viszonylag kis kiterjedésű térségét érinti. Hatásában, következményeiben azonban a termelőerők nagymérvű koncentrációját eredményezi. Az ipar területi koncentrációja döntő mértékben a településrendszer strukturális átalakulása által érintett térségekben következik be. Ez maga után vonja a termelési rendeltetésű infrastruktúra fejlődését, az ipari fejlődés kikényszerítette korszerűsödését. Az ipar fejlődésének továbbgyűrűző hatásaként a nem-termelő ágazatok által ellátott különféle jellegű tevékenységek, funkciók gyors fejlődése és területi koncentrációja következik be. A lakosság nagymérvű tömörülése ezekben a térségekben – mint arról már korábban szoltunk – egyben a hazai urbanizálódási folyamat egyik karakterisztikus területi jellemzője is. A termelőeszközök, a különféle jellegű tevékenységek, funkciók, az infrastrukturális hálózatok és létesítmények rendszereinek csomósodása a strukturális átalakulás térségeiben a környezet állapotának károsodását, romlását váltja ki.

A településrendszer strukturális átalakulása objektív folyamat. Ezt a folyamatot figyelmen kívül hagyni nem lehet, nem szabad. Annak érdekében, hogy ez a folyamat tudatos felhasználást nyerjen a területi és településfejlesztésben, meg kell találni azokat az eszközöket és módszereket, melyek alkalmazásával az megfelelően irányítható, szabályozható.

Ebből a szempontból három tényezőnek meghatározó szerepe van: a tervezésnek, a területi szabályozásnak és a végrehajtásnak.

A településrendszer strukturális átalakulásának folyamatát jelentős mértékben befolyásolhatja,

irányíthatja a tervezés a maga sajátos eszközeivel. Alapvető követelmény, hogy a tervezőmunka folyamatában a tervezés céljai, elvárásai mindenkor összehangoltak legyenek; az adott strukturális egység, települési képződmény fejlesztését elősegíteni hivatott tervezési javaslatok egységes tervezési folyamatként kerüljenek kidolgozásra.

A területi és településfejlesztés folyamatainak irányításában meghatározó szerepe van a területileg kellően differenciált szabályozók alkalmazásának. Ez egyaránt vonatkozik olyan jellegű szabályozókra, amelyek akár a tiltást, akár a fejlődés ösztönzését hivatottak elősegíteni. A strukturális átalakulás által leginkább érintett térségekben különösen a tömeges lakásépítés orientálásának, a megfelelő akcióterületek kiválasztásában lehet meghatározó szerepe és jelentősége a területileg differenciált, ösztönző hatásra épített szabályozó eszközök bevezetésének és alkalmazásának.

A településrendszer strukturális átalakulásának irányításában nem kisebb szerep jut a végrehajtásnak, a végrehajtás folyamatában alkalmazott módszereknek, eszközöknek. Eredményes megoldás csak abban az esetben várható, ha a végrehajtás összehangolt szerves egységként történik: a végrehajtás különböző szakaszainak és feladatainak láncszemei egységes egészbe fonódnak, illetve fonhatók. A fejlesztés céljainak, mindenkor feladatainak térben és időben összehangolt megvalósítása a végrehajtást illetően, különösen kettős vonatkozásban jelentkezik. Egyfelől a közigazgatás adott térség minden települését átfogó egységes szervezetének megteremtésében és működtetésében; másfelől a mindenkor beruházások térben és időben koordinált realizálásában.

IRODALOMJEGYZÉK

Bálint József: Társadalmi rétegződés, és jövedelmek. Kossuth Kiadó, Budapest, 1978.

Erdei Ferenc: Magyar város. Athenaeum kiadás, Budapest, 1942.

Erdei Ferenc: Futóhomok. Athenaeum kiadás, Budapest, 1942.

Peter Hall: Urban and Regional Planning. London, 1976.

Wayland Kennet: Európa jövője. OMKDK, Budapest, 1978.

Kőrödi J.-Kőszegfalvi Gy.: Városfejlesztés Magyarországon. Kossuth Kiadó, Budapest, 1970.

Kőszegfalvi György: Településfejlesztés és infrastruktúra. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1976.

Magyarország megyéi és városai. Kossuth Kiadó Budapest, 1975.

E. M. Markov: Malüje naszeljonnyje meszta v szisztemach rasszeljenyija. Moszkva, 1976.

E. Ödmann: Urbanization in Sweden. Stockholm, 1970.

Perényi Imre: Korunk urbanisztikája. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1979.

Raumordnung in Österreich. Wien, 1978.

A HAZAI URBANIZÁLÓDÁS ÚJABB SZAKASZA

HÖRCHER FERENCNÉ

Jelen tanulmány keretében csupán arra vállalkozom, hogy a téma VÁTI-ban művelt kutatásainak részeredményeit, megállapításait ismertessem. Ez a cím szerint elvárható tartalmat

– egyrészt szűkíti, mivel nem vállalkozom a téma összes eddigi hazai kutatási eredményeinek szintetizálására (ezt a szűkítést mind az urbanizációval foglalkozó szakemberek szemléletének és megközelítésének különbözőségei – ezen belül saját nézőpontom meghatározó jellege –, mind pedig ismereteim korlátai indokolják);

– másrészt bővíti, mivel az urbanizációs fejlődési folyamat hazai tendenciáinak jelenség-leírásán túlmenően városfejlesztés-politikai célkitűzéseink és gyakorlatunk egyes elemeit is érinteni fogom (e kérdésekkel ugyanis kutatásaink során elég sokat foglalkoztunk.)

Úgy gondolom, hogy az urbanizáció hazai jelenségeinek jobb megismerése nemcsak elméleti, hanem – sőt inkább – gyakorlati okokból fontos; annak érdekében, hogy az urbanizációs fejlődés objektív lehetőségeit a jövő társadalmi-gazdasági fejlődésének felgyorsításához eredményesebben hasznosíthassuk.

A témát érintő kutatásaim során először is azzal a ténnyel kellett szembenéznem, hogy a nemzetközi és a hazai szakirodalomban egyaránt, azonos vagy hasonló kifejezések mögött erősen eltérő tartalom húzódik meg. A kutatónak – részben a tanulmányozott szakirodalom, részben szubjektív beállítottsága hatására – saját fogalomrendszere is kialakul. Ez szakmánk interdiszciplináris jellegéből és a kutatás természetéből egyaránt következik, ha a kutató valamilyen eredményt akar elérni. (Eredményen érte azokat a megállapításokat, melyeket a kutató munkája egyes szakaszainak végén – többkevesebb objektív igazolás háttérével – végül is megmer fogalmazni.)

Ezen tanulmány keretében fogalom-értelmezési kísérletemet az alábbiakra korlátozom.

Az urbanizáció az a – szélesen értelmezett – történelmi folyamat, melynek során a népesség városokba, városi térségekbe, agglomerációkba koncentrálódik; a foglalkoztatottság, a termelési-

ellátási-szolgáltatási-igazgatási-ellenőrzési funkciók egyre differenciáltabbakká válnak; s részben a térbeli koncentrálódás, részben a termelés, az infrastruktúra és a szervezés színvonal-emelkedése folytan

- az emberek,
- az ember és a természet,
- az ember és a művi tevékenységi keretek egyre szorosabb kölcsönhatásrendszerbe kerülnek egymással.

Az urbanizáció jellemző összetevői. Fejlődési folyamatról lévén szó, az urbanizáció az idők során különböző fejlettségi szinteket ér el, a jellemzésükre alkalmas tényezők – praktikus okokból – az alábbiak szerint csoportosíthatók:

- kvantitatív tényezők, amelyek a növekedés mértékét követik nyomon (a „város lakó” népesség, a települési tevékenységek köre, ill. a települések felszereltsége vonatkozásában);
- kvalitatív tényezők, amelyek a növekedés „milyenségének” (differenciáltságának, komplexitásának stb.) jellemzésére alkalmasak.

A kvantitatív és kvalitatív tényezők csak együttesen ill. egymással kölcsönhatásban vizsgálhatók; fejlődési ütemük és egymáshoz viszonyított jelentőségük is változik az urbanizációs fejlődés különböző szakaszaiban.

Az urbanizációs fejlődés szakaszai. Az urbanizáció nemzetközi és hazai vizsgálatai azt mutatják, hogy az urbanizációs fejlődési folyamat bizonyos szakaszokra tagolódik. E szakaszok azonban még elméletileg sem kezelhetők mereven: megjelenésük jellege, tartalma földrészenként, országonként és országon belüli térségenként is igen különböző lehet; a történelmi, természeti, földrajzi, társadalmi és gazdasági adottságoktól függően.

Nemzetközi összehasonlító elemzés alapján megállapítható, hogy az urbanizáció korábbi – abszolút koncentrációval jellemezhető – fejlődési szakaszában a kvantitatív tényezők, míg későbbi szakaszában már inkább a kvalitatív tényezők dominálnak.

A nagyobb történelmi távlatú és a „modern” urbanizáció megkülönböztetésének szükségessége. Az ur-

banizációt általában a városokhoz, azok kialakulásához, fejlődéséhez kapcsoljuk. A folyamat azonban nemcsak a városokat, hanem a nem-városi településeket is, ill. a települések teljes hálózatát érinti. Virágzó városfejlődéssel már az ősi folyamanti kultúráknál is találkozunk, s a középkorban a kereskedelem, a hajózás, a kézműipar, az igazgatás is dinamikus városfejlődést vont maga után. Az évezredes vagy több évszázados múlta visszatekintő városfejlődést mégsem nevezzük „urbanizációnak”. Urbanizáción – s ezen belül is a „modern urbanizáción” – az angol ipari forradalmat követően megindult, elsősorban is az ipar fejlődéséhez kötött városodási-városiasodási folyamatot értjük.

Ez a fogalom-értelmezés Európában, illetve az európai kultúra összefüggésrendszerében gyökeredzik; ugyanakkor viszont nem kívánja kizárni az urbanizáció értelmezéséből az egyes – gazdaságilag igen fejlett – európai országokban már ma is létező ún. „poszt-indusztriális” urbanizációs fejlődési szakaszokat. Azt szeretnénk itt csupán éreztetni, hogy bár szemléletünket ma még az „ipar-orientált” urbanizációs koncepció erősen befolyásolja, mégis el szeretnénk szakadni az ipari fejlődés – urbanizációs fejlődés mechanikus, merev összekapcsolásától, s a hazai urbanizáció alakulását is tágabb összefüggéseiben vizsgáljuk.

Az urbanizáció – mint fogalom – „környezete”. Az urbanizációs fejlődés a társadalmi-gazdasági fejlődés szerves része, velejárója; így az urbanizáció fejlődési üteme

- egyrészt függ a társadalmi-gazdasági fejlődés mindenkori ütemétől és jellegétől;
- másrészt befolyásolja a társadalom és gazdasága mindenkori fejlődését.

Az urbanizáció kutatása, elemzése, értékelése tehát nem szakadhat el társadalmi-gazdasági környezetétől, ill. csak a társadalmi-gazdasági jelenségek kutatásával, elemzésével, értékelésével összefüggésben művelhető.

A hazai urbanizáció történelmi előzményeinek rövid áttekintése

Mint minden nép életében, úgy nálunk is, mindenfajta fejlődés megindulásának alapfeltétele – banális ténymegállapítás ez ugyan, de – egy meghatározott földrajzi helyen történő megtelepedés volt. A magyaroknak a Kárpát-medencében 896-ban történt letelepedése; a kereszténység felvétele és a földművelésre való áttérés drámai változásokat jelentett az addig nomád életmódot folytató nép életében. Az ezt követő évszázadok gazdasági bázisát a kedvező természeti adottságokra épülő földművelés, az állattenyésztés, a kézműipar és kereskedelem teremtette meg. A földművelés – mint elsőrendű megélhetési lehetőség – határozta meg a kialakuló települések szerkezetét; a korai magyar települések kis népességszámúak és nagy kiterjedésűek voltak. A kora középkorban létrejött városok

(pl. Buda, Esztergom, Győr, Veszprém, Pécs) a kor európai színvonalához viszonyítva ugyancsak kisvárosok voltak. A mongol invázió után IV. Béla jelentős rekonstrukciót és városfejlesztést hajtott végre az országban. A XIV. sz.-ban a városok politikai és gazdasági szerepe fokozódott; ezt tükrözi az a tény is, hogy a városoknak Zsigmond király és Mátyás király is önkormányzati jogot adományozott. A középkori magyar városok építészeti megjelenése, művészeti értéke már európai színvonalú volt.

A középkori virágzás után stagnálás következett be a városok fejlődésében egészen a feudalizmus végéig. Ez a stagnálás külső és belső tényezőkkel egyaránt összefüggött. A 150 éves török uralom alatt az Alföld települései úgyszólván teljesen elpusztultak; az ily módon megüresedett földeken települtek a XVIII–XIX. század folyamán a tanyák, melyek mai napig is településhálózatunk jellegzetesen hazánkra jellemző elemei. A nyugati országrészen – amely Habsburg uralom alatt volt – a településhálózat nukleusai a török és a Habsburg megszállási terület határvonalán létrejött erődök voltak. Belső okként tarthatjuk számon a nemzeti függetlenség hiányából következően késleltetett polgári fejlődést, amely a Rákóczi-féle szabadságharc leverésével ismét halasztást szenvedett. A Habsburg-uralom nem kedvezett a városfejlődésnek (a városi privilégiumokat is eltörölték); a kiszolgáltatott helyzetből következő áruimport késleltette a magyar ipar fejlődésének megindulását. Többlettermelésre csak a mezőgazdaságban volt lehetőség; az ipari és a szellemi erőforrások csak a Dunántúlon és kisebb mértékben az északi országrészben fejlődtek.

A modern kapitalista fejlődés beindulásáról csak a XIX. sz. utolsó harmadában, az 1848–49-es szabadságharcot követő 1867-es kiegyezés után beszélhetünk. A korábbi évszázadokhoz viszonyítva az Osztrák–Magyar Monarchia nagyobb önállóságot biztosított a hazai fejlődésnek; vasútvonalak épültek, melyek a gazdasági és városfejlődés vérkeringésének nélkülözhetetlen feltételei voltak. Az iparfejlesztés külföldi tőkével és az ország kis területére szűkítve indult meg; ez indította el a korábbi egyenletesebb elhelyezkedés után a népesség első területi átrendeződési folyamatát. A népesség térbeli koncentrálódása a fővárost érintette első lépésben; tényleges városnövekedésről is Budapest vonatkozásában (Buda és Pest egyesítése után) beszélhetünk első sorban.

A két világháború között sem a gazdasági, sem a politikai környezet nem kedvezett az urbanizáció kibontakozásának. Az 1920-as trianoni békeszerződés után a korábbi 139 városból csak 47 maradt az ország területén. Különösen azoknak a városoknak a hiánya jelentkezett élesen, amelyek dinamikus fejlődési potenciáljuk folytán Budapest növekedésének ellensúlyozására lettek volna alkalmasak egy kiegyensúlyozottabb településhálózati struktúra kialakulása érdekében. Ebben a néhány évtizedben lelassult mind az ipar, mind a mezőgazdaság fejlődése, s csökkent a kereskedelem és az áruforgalom

is. Budapest és a főváros körüli települések növekedésének gyökerei is erre az időszakra nyúlnak vissza, bár a városfejlődés tervszerű irányítására, a helyi igazgatás demokratizálására már ekkor is határozott törekvések körvonalazódtak. Külön figyelmet érdemel ebből a szempontból az 1937. évi Városépítési Törvény, melynek jónéhány elemét még az 1964-ben – gyökeresen megváltozott politikai feltételek között – megjelent Építésügyi Törvény is megőrizte, ill. továbbfejlesztette. (Az előkészítés alatt álló Városépítési Törvény elvi alapjainak kimunkálása közben is újra meg újra visszatérünk az 1937. évi törvény egye – még ma is korszerűnek tekinthető – gondolataihoz.)

A II. világháborút követő gyökeres politikai átalakulás, az államosítás, a gazdaság dinamikus fejlődésének megindulása, a személyi jövedelmek kiugró különbségeinek csökkentésére irányuló intézkedések új feltételrendszert teremtettek a „modern urbanizáció” kibontakozására. A gazdaság öröklötten alacsony szintjén, a háború okozta károk után és külföldi tőke hiányában a feszített iparosítási program csak az erőforrások erős akkumulációjával s nagyrészt a meglévő infrastrukturális bázisokra építve volt beindítható. Lényegében a tőkehiány volt a legfőbb oka az ipari beruházások viszonylag kis területen történő koncentrálásának (1950–1970 között a termelő beruházások 80%-a az északi országrészbe települt).

Az 1950-es évek centralizált, részletes tervutasítások alapján álló gazdaságfejlesztése után az 1968. évi gazdasági reform, az „új gazdasági mechanizmus” nyitotta meg az utat egy dekoncentráltabb típusú területi fejlődés előtt.

A döntések, a pénzeszközök, a gazdasági érdekeltég decentralizációs tendenciái indították el a városfejlődés, a politikai intézmények, a területi és helyi igazgatás decentralizálódásának folyamatát is. 1971-ben a területfejlesztés irányelveiről szóló kormányhatározat, és az Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió az ország egész területére vonatkozó célkitűzéseket és intézkedéseket fogalmazott meg, utat nyitva ezáltal egy tervszerűen irányított, dinamikus településfejlődés felé.

A hazai urbanizáció átalakulása A II. világháborútól napjainkig

Az urbanizáció és a gazdaság területi fejlődésének összefüggései. Amint erről a fogalmak értelmezésével foglalkozó fejezetben már röviden szóltunk, az urbanizáció és a gazdasági fejlődés szoros kölcsönhatás-rendszerben van egymással. A gazdasági fejlődés folyamatának nyomon kísérésére a nemzeti jövedelem alakulásán kívül a gazdasági szerkezet átalakulása szolgálhat. A gazdasági szerkezet időbeni változása összefügg a gazdaság prosperitásával egyrészt, másrészt alkalmas a gazdasági fejlődés különböző szakaszainak lehatárolására, ill. ki-rajzolására.

A „modern urbanizáció” gazdasági háttere az

ipar-orientált gazdasági fejlődés. Az urbanizációs fejlődés dinamikus beindulása együtt jár a korábbi agrárgazdaság ipari gazdasággá történő átalakulásával. A hazai gazdaság strukturális átalakulási folyamatát az 1950–1978 közti időszakban az 1. táblázat szemlélteti. A három legfőbb népgazdasági ágat: a mezőgazdaságot, az ipart és a tercier szektort vizsgálva megállapítható, hogy

- a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya több mint felére csökkent,
- az iparban foglalkoztatottak aránya közel megduplázódott, míg
- a tercier szektorban foglalkoztatottak aránya lassú, (1975-ig inkább egyenletes, ezután gyorsuló) növekedést mutat.

1. táblázat

Az aktív keresők népgazdasági ágazatok közötti megoszlása 1950–1978 között (%)

Időpont	A foglalkoztatottak százalékos aránya		
	a mezőgazdaságban	az iparban és építőiparban	a tercier szektorban
1950	52,0	22,4	25,6
1960	38,9	34,0	27,1
1970	26,4	43,2	30,4
1975	22,7	43,9	33,4
1978	21,7	42,7	35,6

Forrás: Statisztikai Évkönyv, 1975., 1979. KSH, Budapest

A mezőgazdaság és az ipar-építőipar közti átstrukturálódás az elmúlt évtizedekben tehát jóval dinamikusabb volt, mint a tercier szektor aránynövekedése

A gazdasági struktúra átalakulása markánsabban jelentkezik a kiemelt szerepkörű településekben. Budapest, a felsőfokú központok és a középfokú központok aktív keresőinek 1970. évi foglalkozási megoszlását a 2. táblázat szemlélteti.

2. táblázat

Az OTK szerinti 132 „kiemelt település” aktív kereső népességének foglalkozási megoszlása 1970-ben

Település típusa	Az aktív keresők százalékos aránya		
	a mezőgazdaságban	az iparban és építőiparban	a tercier szektorban
Budapest	2,7	55,0	42,3
Felsőfokú központok	8,5	52,6	38,9
Középfokú központok	21,8	46,7	30,5

Forrás: Az urbanizáció hosszú távú részkonceptiója, ÉVM. 1974.

A kiemelt települések belső – urbanizációs – hierarchiája legelősebben a mezőgazdasági foglalkoztatottak arányának különbségeiben, ill. a „nem mezőgazdasági” (ipar-építőipar + terciér) foglalkoztatottak együttes arányában tükröződik; az összetevők külön-külön kevésbé markánsan mutatják a gazdasági struktúra és az urbanizációs hierarchia összefüggéseit. (A terciér szektornak az iparhoz viszonyított relatív lemaradása különösen Budapestnél szembetűnő, s a hazai urbanizáció túlzottan is ipar-orientált voltára hívja fel a figyelmet!)

Az 1950-es évek erős iparosítása és a mezőgazdaságnak az 1960-as években végbement szocialista átalakítása együttesen az 1950–1970 közti két évtizedben rendkívül dinamikus gazdasági növekedést eredményezett. A gazdasági fejlődésnek ez a szakasza extenzív jellegű volt, a termelési eszközök volumenének és a foglalkoztatottak számának nagymértékű növekedése eredményeként következett be. Ez a fejlődési szakasz az 1970-es évekkel lezárult, elsősorban a további munkaerőforrás kimerülése folytán. A további gazdasági fejlődés motorja a meglévő tartalékok fokozottabb kihasználása, a gazdasági struktúra további átalakulása és a termelékenység és hatékonyság emelkedése lesz. A fejlődésnek ezt a típusát nevezzük intenzívnek. A gazdaság – s ezen belül az ipar – intenzív-szelektív fejlődésének szükségességét az MSZMP 1977. októberi határozata már hangsúlyozza, s számos jel mutatja az 1970-es évek második felében országosan az intenzív gazdaságfejlődés korszakváltását. (Természetesen ez a tendenciaváltás az országon belül a különböző térségekben nem azonos módon jelenik meg; a fejlettebb térségekben már megindult és gyorsuló tendenciát mutat az intenzív átalakulás, míg más – elmaradottabb – térségekben még az elkövetkező években is az extenzív jellegű fejlődés jellemzőinek dominanciájával kell számolnunk.)

Milyen összefüggéseket ismerhetünk fel általánosan a gazdasági fejlődés és urbanizációs fejlődés kölcsönhatás-rendszerében?

E felvetett kérdés megválaszolásánál ismét viszszautalunk a fogalomértelmezéssel foglalkozó fejezetünkre, melyben az urbanizáció kvantitatív és kvalitatív jellemzőivel, ill. ezeknek az urbanizációs fejlődés különböző szakaszaira érvényes eltérő szerepével foglalkoztunk. Az urbanizációs fejlődés szakaszainak kérdéskörénél utaltunk arra is, hogy az urbanizáció korábbi – abszolút koncentrációval jellemezhető – fejlődési szakaszaiban a kvantitatív tényezők dominálnak, míg később egyre nő a kvalitatív tényezők szerepe.

Még mielőtt továbbmennénk a feltett kérdés megválaszolásában, tartozunk egy rövid magyarázattal az „abszolút koncentráció” kifejezés tisztázása érdekében. Európai országok urbanizációs fejlődési folyamatainak összehasonlító elemzése*

alapján az urbanizációs fejlődésben az alábbi szakaszok körvonalazhatók:

- koncentrációs szakasz (abszolút = pontszerű és relatív = térségi koncentráció);
- szuburbanizációs szakasz (az abszolút koncentrációt követően, ill. részben annak következményeként);
- dezurbanizációs/reurbanizációs fejlődési szakasz (attól függően, hogy a korábbi fejlődési szakaszokban a városfejlesztés-politika mennyire volt képes a folyamat szabályozására).

Amikor országunk urbanizációs fejlődésének lezajlott folyamat-szakaszát kíséreljük meg összevetni az európai urbanizációs fejlődési folyamattal, azt a megállapítást tehetjük, hogy a népesség nagytérségek közötti átcsoportosulása mellett, ill. ennek kísérőjeként országunkban a pontszerű – tehát abszolút – koncentráció zajlott le az elmúlt évtizedekben. A népesség legjellemzőbb mozgásiránya tehát a falvakból a városokba történő migráció volt.

Visszatérve a korábbi kérdésfeltevéshez; a válasz az előbbieken alapján már úgyszólván adott: a gazdasági fejlődés extenzív, dinamikus növekedést mutató szakaszában az urbanizációs fejlődést is az extenzív kifejezéssel jellemezhetjük a legplasztikusabban; az urbanizáció legmarkánsabban jelentkező jelensége a népesség városba áramlása volt.

A gazdasági fejlődés extenzív szakaszában az urbanizációs fejlődés vonatkozásában is az extenzív (elsősorban kvantitatív) jellemzők domináltak. Ennek a megállapításnak az alátámasztására a demográfiai jelenségekkel foglalkozó fejezetünkben még visszatérünk.

A településhálózat alakulása. Jelen tanulmány keretében nem foglalkozunk a településhálózat fogalomértelmezésével; egyetértünk ugyanis teljes mértékben az Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptióban megfogalmazott definícióval. A településhálózat hosszú történelmi folyamat eredményeként alakul ki, ill. állandóan átalakulóban van.

A településeket sokféle szempont szerint osztályozhatjuk: nagyságrend, szerepkör, domináns funkció, történelmi hagyományok, városépítészeti megjelenés stb. szerint. A településhálózat nem csupán a települések összességét, hanem azok meghatározott szerkezeti összefüggéseit is jelenti. A fejlesztés céljai és feladatai dinamikusan változnak attól függően, hogy mi az a legfontosabb probléma, amit adott időszakban a települések hálózatának meg kell oldania. Az Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió kialakításának és jóváhagyásának időszakában ez a „legfontosabb probléma” az *ellátás* területi szervezése volt. A konceptió ennek megfelelően a településeket az ellátás térbeli rendszerében betöltendő szerepük szerint csoportosította; a településhálózati kategóriák a településeknek az ország népességének ellátásában betöltött, ill. betöltendő szerepe szerinti hierarchiát reprezentálják.

Jelen ismertetés során a településhálózati kategóriák felülvizsgálatától és az elmúlt évek során

*Megjegyzés: az összehasonlító elemzést az Európai Társadalomtudományi Kutatásokat Koordináló Bécsi Központ szervezésében folytatott, „A városnövekedés költségei” c. nemzetközi kutatás keretében végeztük.

e témakörben végzett elemzések eredményeinek összefoglalásától eltekinthetünk. A települések hálózát ez esetben az urbanizációs folyamat egyik legjellemzőbb kvantitatív összetevője, a népességszám változása szempontjából vizsgáljuk.

Ha eltekintünk a települések közigazgatási státusától, s az ország településeit nagyságkategóriák szerint csoportosítjuk, világosan kirajzolódik az urbanizáció koncentrációs szakasza. A vizsgált időszakban a 10 ezernél kisebb népességszámú települések köre és össznépsége csökkenő, míg a 10 ezernél nagyobbaké növekvő tendenciát mutat. (Részletesebben lásd a 3. táblázatot).

Ha csak a mindenkori városokat tekintjük vizsgálat tárgyának, a nagyságkategóriák időben változó viselkedése nagyobb heterogenitást mutat. Négy időpontban (1949, 1960, 1970, 1978) végezve a megfigyelést, a következőket látjuk. Következtes növekedést és erős dinamikát csak a 100 ezernél nagyobb városnagyság-kategória mutat (ezek a kiemelt felsőfokú központok és a megyeszékhelyek nagy része); az 50–100 ezer közti népességszámú városok viselkedése hullámzik (1949–1960 között erős növekedési dinamikát, míg 1960–1970 között csökkenő, majd 1970–1978 között ismét növekvő dinamikát mutatnak); a 30–50 ezer közötti nagyság-csoport növekedés helyett csökkenést; míg a 10–30 ezer közötti csoport – bár kisebb mértékben – ugyancsak csökkenést mutat. (Részletesebben lásd a 4. táblázatot).

Az összevont nagyságkategória-vizsgálatnál a 10 ezres nagyságrend mutatkozik küszöbnek; a 10 ezernél kisebb nagyságkategóriák össznépsége, ill. az ország népességén belüli aránya csökken, míg a 10 ezernél nagyobb kategóriák összessége mind népességszám, mind az ország népességén belüli arány szempontjából növekszik.

A különböző nagyságkategóriákba tartozó települések előfordulási sűrűsége igen nagy különbségeket mutat az ország különböző nagytérsegeiben. Nyugat- és Dél-Dunántúlon, valamint ÉK-Magyarországon igen sok az 500, ill. 1000 főnél kisebb népességszámú település, míg az Alföldön a települések átlagos népességszáma 3300 fő. Utóbbiaknál a nagy népességszámhoz nagy területi kiterjedés is tartozik. A külterületi lakosság aránya itt meghaladja a 30%-ot. A népességszám és közigazgatási terület együttes összefüggésében (népsűrűség) is küszöbnek tekinthető a 10 000 fős nagyságkategória; az ennél kisebb népességszámú települések lak-sűrűsége jóval alacsonyabb, mint a nagyobb nagyságkategóriáké.

A települések közti funkcionális kapcsolatok intenzitásában is erős nagytérégi differenciálódás tapasztalható. Az Alföldön – részben a településsűrűségből, ill. településhálózati sajátosságokból eredően, részben a mezőgazdaság dominanciája miatt – a települések szigetszerűen, intenzív településközponti kapcsolatok nélkül működnek, míg az északi és dunántúli országrészben határozott

3. táblázat

A települések népességszám szerinti megoszlása 1960., 1970., 1975-ben

Nagyság-csoportok	1960				1970				1975			
	Tel. száma		Nép.szám		Tel. száma		Nép. szám		Tel. száma		Nép. szám	
	db	%	1000fő	%	db	%	1000fő	%	db	%	1000fő	%
–499	597	18,2	203	2,0	665	20,7	213	2,1	707	22,2	192	1,8
500–999	814	24,9	598	6,0	818	25,4	599	5,8	805	25,3	530	5,0
1000–1999	876	26,8	1239	12,5	831	25,9	1190	11,5	805	25,3	1078	10,2
2000–2999	396	12,1	965	9,7	343	10,6	842	8,2	329	10,3	775	7,3
3000–4999	314	9,6	1202	12,0	282	8,7	1070	10,4	243	7,9	942	8,9
5000–9999	160	4,9	1105	11,1	156	4,8	1070	10,4	154	4,8	1077	10,2
–9999	3157	96,5	5312	53,2	3095	96,1	4984	48,4	3053	95,8	4594	43,4
10 000–19 999	69	2,1	925	9,3	75	2,3	981	9,5	76	2,4	1077	10,2
20 000–49 999	3	1,1	1033	10,4	39	1,2	1158	11,2	39	1,3	1306	12,3
50 000–99 999	8	0,2	510	5,1	10	0,3	661	6,4	9	0,3	685	6,5
100 000–	3	0,1	391	3,9	4	0,1	595	5,7	5	0,2	839	8,0
Budapest	1	0,0	1805	18,1	1	0,0	1940	18,8	1	0,0	2071	19,6
10 000–	116	3,5	4664	46,8	129	3,9	5332	51,6	130	4,2	5978	56,6
Ország összesen	3273	100,0	9976	100,0	3224	100,0	10 316	100,0	3183	100,0	10 572	100,0

Forrás: Népszámlálási adatok 1960. és 1970. Településhálózat II., KSH, Budapest, 1977.

A városok népességszám szerinti megoszlása 1949., 1960., 1970., 1978. (Budapest nélkül, %)

Nagyság-csoportok	1949		1960		1970		1978	
	Városok száma	Nép. szám	Városok száma	Nép. szám	Városok száma	Nép. szám	Városok száma	Nép. szám
- 9 999	5,7	1,5	3,2	0,9	2,6	0,6	-	-
10 000-19 999	24,5	11,5	25,8	11,6	30,7	12,4	32,6	12,2
20 000-29 999	28,3	21,4	29,1	20,7	26,7	18,3	24,4	14,9
30 000-49 999	28,3	32,2	22,6	22,8	21,3	21,8	20,9	18,8
50 000-99 999	9,4	20,3	14,5	26,0	12,0	21,4	14,0	23,0
100 000-	3,8	13,1	4,8	18,0	6,7	25,6	8,1	31,1
Összes város	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	db	1000 fő	db	1000 fő	db	1000 fő	db	1000 fő
Abszolút számokban	53	1752	62	2154	75	2708	86	3462

Forrás: Népszámlálási adatok és Statisztikai Évkönyvek.

Megjegyzés: Az adatok a mindenkori közigazgatási értelemben vett városokra vonatkoznak.

agglomerálódás tapasztalható. A településközi kapcsolatok és a köztük létrejövő funkcionális munkamegosztás egyre erősödő tendenciát mutat.

A települések közti munkamegosztás potenciális lehetőségeire és az ellátás tervszerű településhálózati fejlesztésére irányuló kutatások az 1960-as években kezdődtek. Az ezek eredményeként megfogalmazott és a kormány által 1971-ben jóváhagyott Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió az ellátás települések közti racionális szervezését tűzte ki célul. Bár a koncepció explicit módon ezt nem fogalmazta meg, mégis azon a feltételezésen alapul, hogy makro-szinten megvalósítható a termelési eszközöknek, a népességnek és tevékenységeiknek egy viszonylagosan arányos, ill. egyenletes terítése. Az OTK a jóváhagyása és életbelépése óta eltelt közel egy évtized során igen hasznos szerepet töltött be a tervszerű városfejlesztés szempontjából, irányt mutatott mind a termelőeszközök, mind az infrastruktúra racionális térbeli telepítéséhez. Az azóta kibontakozott területi és városfejlődés azonban – egyes alapfeltételezések vonatkozásában – az OTK elvi-elméleti hipotézisei ellenőrzésének és esetleges korrekciójának szükségességét veti fel. (Pl. a Christaller-féle ellátási modell és az agglomerálódás jelensége közti feszültségek, a településhierarchia és a központi erőforrások szigorúan ehhez alkalmazkodó elosztásának hatékonysága és más hasonló jellegű – legújabb ismeretek és tapasztalatok alapján felmerülő – kérdések megoldásának továbbfejlesztése érdekében.)

A területfejlesztés hosszú távú irányelvei – melyek ugyancsak 1971-ben nyertek jóváhagyást – is lényegében az OTK-val azonos elméleti ismeretek és feltételezések talaján születtek. Az irányelvek társadalompolitikai fontosságát és érvényességét ma sem kell megkérdőjeleznünk, az újabban fel-

merülő kérdés csupán az, hogy milyen módon és milyen ütemben tudjuk e célkitűzések megvalósítására és a gazdasági fejlődés aktuális nehézségeinek áthidalására irányuló erőfeszítéseinket összehangolni. Több – az Országos Tervhivatal által igényelt és a VÁTI-nál művelt – kutatás keresi éppen erre a kérdésre a választ (pl. „Az életkörülmények területi közelítésének feltételei”, „A népesség, a társadalmi-gazdasági szerkezet és az urbanizáció és a településhálózat hosszú távú prognózisa”, a „Lakásigények távlati alakulása” c. kutatások.) E kutatások eredményei azonban – jelen tanulmány készítésének időpontjában – még nem állnak rendelkezésünkre.

A „városodás és városiasodás” alakulása. A tanulmányunk érdemi tartalmának ismertetését megelőző fogalom-értelmezés során a „városodást” – a város lakó népesség tényleges változását – egyértelműen kvantitatív tényezőként minősítettük, amely az urbanizációs fejlődés mértékének egyik alapvető jellemzője. A „városiasodás” lényegében kvantitatív tényezőkkel jellemezhető – főként az urbanizációs fejlődés előrehaladottabb szakaszaiban –, mivel az urbanizálódás „milyenségére” utal. Urbanizációs fejlődésünk eddig lezajlott dinamikus – ezen belül azonban jellemzően „abszolút koncentráció” – szakaszában a városiasodás is döntően kvantitatív tényezők mérésével jellemezhető; az ellátás színvonalának, a tevékenységek komplexitásának tényleges helyzetfelmérésére statisztikai adatfelvételünk jelenlegi rendszere még nemigen alkalmas. Így a „városiasodás” leírásánál eltekintünk a kvantitatív és kvalitatív tényezők alapján történő differenciáltabb értékeléstől, fenntartva ugyanakkor a korábban kifejtett megkülönböztetés elméleti létjogosultságát.

A városodás – a város lakó népesség tényleges változásának és összetevőinek – alakulása. Korábban

A népesség száma és aránya Budapest, a többi város és a községek szerinti megoszlásban

Időpont	Budapest		Többi város		Községek		Ország össz.	
	ezer fő	%	ezer fő	%	ezer fő	%	ezer fő	%
1949*	1589	17,3	1752	19,0	5864	63,7	9 205	100,0
1960**	1804	18,1	2154	21,6	6003	60,3	9 961	100,0
1970***	2001	19,4	2914	28,2	5407	52,4	10 322	100,0
1976***	2071	19,6	3255	30,8	5246	49,6	10 572	100,0
1978	2092	19,6	3457	32,4	5122	48,0	10 671	100,0

Megjegyzés: * az 1950. I. 1-i közg. státus szerint, jelenlevő népesség; ** jelenlevő népesség; *** lakónépesség
 Forrás: Népszámlálási adatok 1949., 1960., 1970. Statisztikai Évkönyv 1976., 1978.

már érintettük, hogy az 1950-es években lezajlott feszített iparosítás – amely az országon belül a termelőeszközök területi és települési koncentrálódásával járt együtt – megindította, ill. felgyorsította a népesség országon belüli és települések közötti mozgásait. Ez a folyamat a népesség térbeli elhelyezkedésében területi és települési arányváltozást, valamint demográfiai és foglalkozási átrétegződést eredményezett.

A népesség tényleges változását egyrészt Budapest, a többi város és a községek együttese viszonylatában, másrészt az OTK szerinti 130 (ma már 134) „kiemelt település” belső tagozódásában vizsgáltuk. (Részletesen lásd az 5. és 6. táblázatot.)

A vizsgálatok alapján az alábbi megállapítások fogalmazhatók meg. A legfőbb mozgásirányok

- nagytérsegi relációban a kelet–nyugat irányú és a délről északra irányuló,
- településközi relációban pedig a községekből a városokba irányuló

mozgások voltak. (Utóbbinál két lépcső figyelhető meg: a városokból Budapestre és a községekből a nagyobb városokba irányuló migráció. A közben – differenciáltabb – mozgások, melyek Európa más országaiban hasonló urbanizációs fejlődési szakaszban dominánsak voltak, nevezetesen a községekből a kisebb városokba, majd ezekből a nagyvárosokba történő migráció, országunkban nem tekinthető jellemzőnek.)

A tényleges népességváltozás összetevőit: a természetes szaporodási és a migrációs összetevőt vizsgálva az alábbi megállapításokat tehetjük:

- 1950–1960 között a két összetevő sokkal kiegyensúlyozottabban járult hozzá a tényleges népességváltozáshoz,
- 1960–1970 között már a migrációs összetevő jóval nagyobb szerepet játszott a tényleges népességváltozásban, mint a természetes szaporodási összetevő.

(Ezt az arányeltolódást a 7. táblázat szemlélteti. Mivel erre a vizsgálatra csak a népszámlálási adatok használhatók, így ezt a típusú vizsgálatot az 1970-es évekre vonatkozóan már nem volt módunk elvégezni.)

Ezek az országos érvennyel megfogalmazható megállapítások azonban differenciáltan érvényesülnek az ország különböző nagytérsegeiben. Az ur-

6. táblázat

A kiemelt települések népességének megoszlása a kiemelt településkategóriák között (%)

Településkategória	1949	1960	1970	1978
Budapest	39,2	38,3	36,8	35,2
Felsőfokú központok	27,4	29,2	31,9	34,4
Középfokú központok	33,4	32,5	31,3	30,4
Kiemelt települések összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
Kiemelt települések népességének aránya az ország össznépességéből	44,1	47,2	51,1	55,6

Forrás: Az urbanizáció hosszú távú részkonceptiója, ÉVM, 1974. Területi Statisztikai Évkönyv, 1978.

7. táblázat

A tényleges népességváltozás összetevői (%)

Települések (közigazgatási státus szerint)	1949–1959			1960–1969		
	Tényleg. nép. vált.	Term. szap.	Migr. összetevő	Tényleg. nép. vált.	Term. szap.	Migr. összetevő
Budapest	13,5	5,3	8,2	12,2	-1,0	13,2
Többi város	21,4	10,1	11,5	19,2	4,7	14,5
Községek	2,8	11,2	-8,4	-5,4	4,5	-9,9

Forrás: Népszámlálási adatok 1960., 1970.
 Az ország össznépessége 1949–1959 között 7,2%-kal, 1960–1969 között 3,6%-kal növekedett.

banizációs folyamat hazánkban lezajló jelenségei szempontjából az országon belül az alábbi nagytérségeket szükséges megkülönböztetni:

- Az ország északi-északkeleti nagytérsége (Borsod, Heves, Nógrád, Komárom és Győr-Sopron megyék);
- A dunántúli nagytérség (Fejér, Veszprém, Vas, Somogy, Zala, Tolna és Baranya megyék);
- Az alföldi nagytérség (Szabolcs-Szatmár, Hajdú-Bihar, Szolnok, Bács-Kiskun, Békés és Csongrád megyék);
- A központi nagytérség (mely lényegében a Központi Tervezési Gazdasági Körzettel azonos területet fed le: a budapesti agglomeráció és Pest megye ezen kívüli területe).

A térségi és településközi mozgások differenciálódását az alábbi arányok szemléltetik:

- az észak-magyarországi nagytérségben a vizsgált időszakban (1950–1970)
 - a térségi népesség tényleges változása +4,9% volt,
 - a kiemelt településeké ezen belül 16,0%;
- a dunántúli térségben
 - a térség népességváltozása 1,5%,
 - a kiemelt településeké 19% volt;
- az Alföldön
 - a térség népességváltozása -1,5%,
 - a kiemelt településeké +2,9% volt;
- a központi térségben a népességváltozás 12%-os, ezen belül a kiemelt településekben csak 7,7% volt.

A természetes szaporodási és a migrációs összetevő eltérő arányban járult hozzá a tényleges népességváltozáshoz a közigazgatási értelemben vett városokon belül is. A felsőfokú és részleges felsőfokú központokban a természetes szaporodási összetevő mintegy 20%-ban, a migrációs összetevő 80%-ban járult a tényleges népességváltozáshoz. Középfokú központokban ez az arány 40–60% volt. A nem városi, ezeken belül is az alacsonyabb településkategóriákban a népességutánpótlás úgyszólván kizárólagos forrása a természetes szaporodás volt.

Ez az elmúlt évtizedekben érvényesült tendencia azonban változóban van. Az alacsonyabb településkategóriákból a magasabbak felé történő migráció – mivel ebben a fiatalabb korosztályok érintettek – megváltoztatja – legalábbis átmenetileg – a bevándorlást befogadó városok természetes szaporodási arányát; míg a községben az előregezés folytán csökken a természetes szaporodás.

A városok fejlődésének minőségi oldala, a városfejlesztés-politika demográfiai megfontolásokat is figyelembe vevő holnapjai döntő jelentőségű a jövő népesedési folyamatainak alakulásában. Ha meg akarjuk őrizni a „megfiatalodott” városi népesség természetes szaporodási viselkedésmódját, ezt csak a túlkonzentrálódás fékezésével, kedvezőbb lakókörülmények biztosításával, az urbanizációs ártalmak megelőzésével érhetjük el. A demográfiai

adottságokból következően is több gondot kellene a jövőben az urbanizáció „minőségi” összetevőinek fejlesztésére fordítani.

A városiasodás, a települési infrastruktúra fejlődésének alakulása. A lakófunkció mint legalapvetőbb települési funkció mellett a városokban koncentrálnak még az alábbi funkciók:

- a termelés,
- az ellátás-szolgáltatás,
- az igazgatás-ellenőrzés.

Mint azt fogalomértelmezéssel foglalkozó fejezetünkben már érintettük, az urbanizáció nemcsak a funkciók térbeli koncentrációs folyamata, hanem

- a funkciók-tevékenységek differenciálódásának,
- a termelés és ellátás színvonal-emelkedésének,
- az életkörülmények települési feltételei javulásának

formája is.

Ez utóbbi fejlődési összetevők vonatkozásában a községek városiasodása is az urbanizálódás szerves része. Az urbanizáció mennyiségi és minőségi összetevőinek elmúlt évtizedekben lezajlott dinamikus változását vizsgálva a városiasodás terén elért jelentős eredmények ellenére lemaradás tapasztalható a minőségi jellemzők tekintetében. Statisztikai adatgyűjtésünk jelenlegi rendszere még nem teszi lehetővé, hogy mélyebb és finomabb vizsgálatokat végezzünk a városiasodás témakörében, így vizsgálataink nagy részét az infrastrukturális fejlődés nyomon kísérésére végeztük. Hangsúlyozzuk azonban, hogy az infrastruktúrát a városiasodás folyamatában nem célnak, hanem csupán eszköznek tekintjük a lakosság életkörülményei települési feltételeinek javulásában. Az infrastruktúra vizsgálatánál Dr. Kőszegfalvi György rendszerezését – műszaki és szociális infrastrukturális ágazatok megkülönböztetését – alkalmaztuk.

A műszaki infrastruktúra fejlődése. A műszaki infrastrukturális ágazatok közül elsősorban azokat vizsgáltuk, amelyek a településlakók életét a legközvetlenebbül befolyásolják.

A 8. táblázat mutatja, hogy a lakásállomány

8. táblázat

A lakások műszaki felszereltsége

Időpont	elektromos energiával	vezetékes vízzel	csatorna-hálózattal
	ellátott lakások aránya o/o		
1960	74,0	22,5	(nincs adat)
1970	90,8	35,6	25,7
1975	95,5	47,4	28,2
1977	n.a.	56,6	29,6

Forrás: Statisztikai Évkönyv, 1976.

Forrás: Területi Statisztikai Évkönyv, 1978.

elektromos energiahálózatba történő bekötése úgy-
szólván teljes mértékben megtörtént; dinamikusan
növekedett a vezetékes vízzel ellátott lakások ará-
nya, míg a csatornahálózatba bekötött lakások
aránya csak igen lassú növekedést mutat. A lakások
műszaki felszereltsége igen szoros összefüggést
mutat a települések iparosodottságával és település-
hálózati szerepkörével. (Lásd a 9. táblázatot.)

A táblázat adatai és egyéb információk egy-
aránt azt igazolják, hogy az elmúlt évtizedekben
a műszaki infrastruktúra fejlődése és az iparosítás
szorosan összefüggött egymással; az ipartelepítés
elsősorban a magasabb szerepkörű településeket
érintette, s ily módon a lakossági műszaki infra-
struktúra is a magasabb szerepkörű településekben
fejlődött dinamikusan. (Nem szabad ugyanakkor
megfelelkezni arról, hogy az ipar is a már kedvező
infrastrukturális adottságokra települt. E kettős
kölcsonhatás-rendszer következtében a városok és
községek urbanizálódásában jelentős különbség
mutakozik, mely a további urbanizációs fejlődés
nem elhanyagolható feszültség-forrásaként értékel-
hető.)

Az elmúlt évtizedekre visszatekintve az is meg-
állapítható, hogy átfogó infrastruktúra-fejlesztési
politikáról csak az Országos Településhálózat-
fejlesztési Konceptió vonatkozásában beszélhetünk.
Amikor azonban ezt a megállapítást tesszük,
azt is hozzá kell tennünk, hogy az OTK explicit
(közvetlenül hatni akaró) módon az intézmény-
ellátás (szociális infrastruktúra) térbeli szervezését
tartotta elsődleges céljának, s a műszaki infra-
struktúra fejlesztésének célkitűzései emellett csak
implicit (közvetve hatni akaró) módon érvényesül-
tek az ellátás hierarchikus rendszerű modelljében.
A 9. sz. táblázatból látható helyzet azonban fel-
hívja a figyelmet a településhierarchiától bizonyos
mértékben függetlenített infrastruktúra-fejlesztési
politika jövőbeni szükségességére.

A szociális infrastruktúra fejlődése. A szociális
infrastruktúra összefoglaló fogalmán belül külön
kell választanunk

- a lakásellátás,
- az intézményellátás és
- a zöldfelület-ellátás

kérdését; ezek múltbeli fejlődési üteme és jövő-
beni fejlesztési feladatai is jelentősen különböznek.

Lakásellátás. A lakásellátás a szociális infra-
struktúra legfontosabb ága, melynek színvonalra
legközvetlenebbül befolyásolja a lakosság életét;
amellett, hogy ez határozza meg települési mikro-
környezetét, közvetve kihat munkaereje bővített
újratermelésére, s ezáltal termelési aktivitására is.

A II. 15 éves lakásépítési program előkészítése
során részletesen vizsgáltuk az első - 1960-1975
között megvalósított - lakásépítési program ered-
ményeit és problémáit, s e vizsgálatok alapján nyert
tapasztalatokról több publikációban is számot ad-
tunk. (Jelenleg is folyamatban van a VÁTI-nál
a téma művelése az Országos Tervhivatal részére
készülő „A lakásigények hosszú távú alakulása” c.
prognózis keretében.)

1960-1975 között 1047 ezer új lakás felépítésével
jelentősen javult a népesség lakásellátása. A lakás-
építés üteme nem követte oly mértékben a település-
hálózati hierarchiát, mint a műszaki infrastruktúra,
inkább más tényezőkkel: a migrációval, az állami
és magánérős építés arányával stb. hozhatók össze-
függésbe a lakásellátás fejlődésének egyenetlenségei.
1976 I. 1-i adatok szerint az országos átlagot
reprezentáló 1,7 fő/szoba ellátási mutató a városok
között 1,4-3,0 fő/szoba mutatók között szóródik,
jelentős különbségek vannak az új lakások be-
fogadóképesség szerinti összetételében, felszerelt-
ségében, a távlati igények kielégítésére való alkal-
masságukban. Jelentős állami lakásépítés a dina-
mikusan fejlődő ipari városokban realizálódott

9. táblázat

Az iparosodottság, a településhálózati szerepkör és a lakossági műszaki infrastruktúra összefüggése (1977)

Településhálózati szerepkör	1000 lakosra jutó ipari foglalkoz- tatott	100 lakásra jutó lakók száma	Vill. en. fogy. kWó/fő/év	Vízvez. ell. lakások aránya %	Csatornázott
Budapest	224	286	715	95,6	76,7
Kiemelt felsőfokú központok	231	308	318	80,3	59,6
Felsőfokú központok	231	308	278	74,9	46,0
Részleges felsőfokú központok	282	305	295	76,4	52,6
Középfokú központok	237	294	351	61,8	25,3
Részleges középfokú központok	185	291	329	54,2	17,6
Kiemelt alsófokú központok	126	273	285	44,1	5,0
Alsófokú központok	60	287	259	32,5	1,6
Részleges alsófokú központok	36	272	254	26,5	0,5
Országos átlag	156	288	375	56,6	29,6
Városi átlag	235	296	471	81,2	55,8
Községi átlag	71	281	271	31,2	2,7

Forrás: Területi Statisztikai Évkönyv, 1978.

elsősorban, a lakásellátás további problémái azonban ma is még legélesebben a gyors növekedést mutató városokban jelentkeznek. (Kiugró problémákkal találkozunk pl. az új szocialista városoknál, amelyek a lakásépítés ütemében az elsők között voltak, míg a fő/szoba mutató szempontjából a legkedvezőtlenebb képet mutatják a városok viszonylatában.)

A jövő számára megoldandó problémákat az alábbiak szerint fogalmazhatjuk meg:

- a különböző települések tényleges adottságainak figyelembevételével – differenciált összetételű lakásépítéssel – meg kell teremteni a lakásállomány befogadóképessége és a népesség demográfiai összetétele közötti összhangot;
- a meglévő lakásállomány megmentése érdekében fel kell gyorsítani a fenntartás-felújításkorszerűsítés folyamatát, ezzel együtt sürgősen napirendre kell tűzni a rehabilitáció-rekonstrukciót;
- pótolni kell a lezajlott, első 15 éves lakásépítési program megvalósítása során elmaradt infrastrukturális ellátást;
- olyan lakásgazdálkodási rendszert kell kialakítani, amely lehetővé teszi a meglévő lakásállomány jobb kihasználását és a teljes állomány folyamatos bővített újratermelését.

Közösségi intézményellátás. A szociális és egészségvédelmi intézmények vonatkozásában igen nagy különbségek vannak mind az ország nagytérsegei, mind az egyes települések között. Budapest, a kiemelt felsőfokú központok és a megyeszékhelyek a legjobban ellátottak, míg az alacsonyabb szerepkörű településekben az ellátás színvonala sokkal kedvezőtlenebb. A körzeti orvosi ellátás pl. globálisan biztosított az ország egészét tekintve (összeségében látszólag megfelel a körzeti orvos ellátottság a 0,43/1000 fő normatívának); területi bontásban azonban a kép sokkal kedvezőtlenebb, a városokban például az 1 körzeti orvosra jutó lakosok száma 1850–4500 között szóródik. Nagyságrendileg hasonló szóródást látunk a kórházi ellátás területén is: a 10 ezer lakosra jutó kórházi ágyak száma a városokban 17–570 között változik.

A művelődési és oktatási létesítmények tekintetében ugyancsak nagy ellátottsági különbségekkel találkozunk mind az azonos szerepkörű települések között, mind a különböző szerepkörű települések vonatkozásában. Égető problémaként jelentkezik az óvodai ellátás, amely a nők egyre fokozódó termelési aktivizálásával párhuzamosan egyre több feladatot ró az óvodai hálózatra továbbfejlesztésére. Megoldottabbnak tekinthető – legalábbis a „kérdés” adatok tükrében – az általános iskolai ellátottság, bár a váltott rendszerben történő oktatás egyes nagyobb városokban egyre több iskolában válik általánossá. A rendelkezésünkre álló adatok nem tették lehetővé a meglévő iskolahálózat fizikai és morális alkalmasságának, sem a pedagógus-ellátás színvonalának értékelését, ezen információk

nélkül általános megállapításaink lényegében nem kielégítően alátámasztottak.

Az ellátási és szolgáltatási létesítmények kialakult színvonalának megítélésében a legnagyobb problémát az ellátókörzetek meghatározásának bizonytalansága okozza. Ez a bizonytalanság már a normatívák megállapításánál is súlyos tévedések forrása lehet, hiszen a központi szerepkörű, ill. szerepkör nélküli települések tényleges ellátottságának. (Minél alacsonyabb az ellátás színvonala a kisebb településekben, annál nagyobb területi kiterjedésű a központi település ellátókörzete.)

Az előbbiekből következően vizsgálataink alapján az alábbi helyzet körvonalazható:

- Budapest és a nagyvárosok helyzete a kereskedelmi és vendéglátóipari létesítmények 1000 főre eső alapterületi mutatója szempontjából kedvezőtlenebb, mint az alacsonyabb szerepkörű településeké; az ellátottság tényleges színvonalát tovább rontja az a tény, hogy több megvalósult létesítmény munkaerő-ellátottsága sem megoldott.
- A nagyobb városok között relatíve kedvezőbb helyzetben vannak az iparfejlesztéssel jelentősen érintett települések; az Alföld városai éppen ezért jóval alacsonyabb szinten ellátottak, mint az északi vagy a dunántúli térség városai.

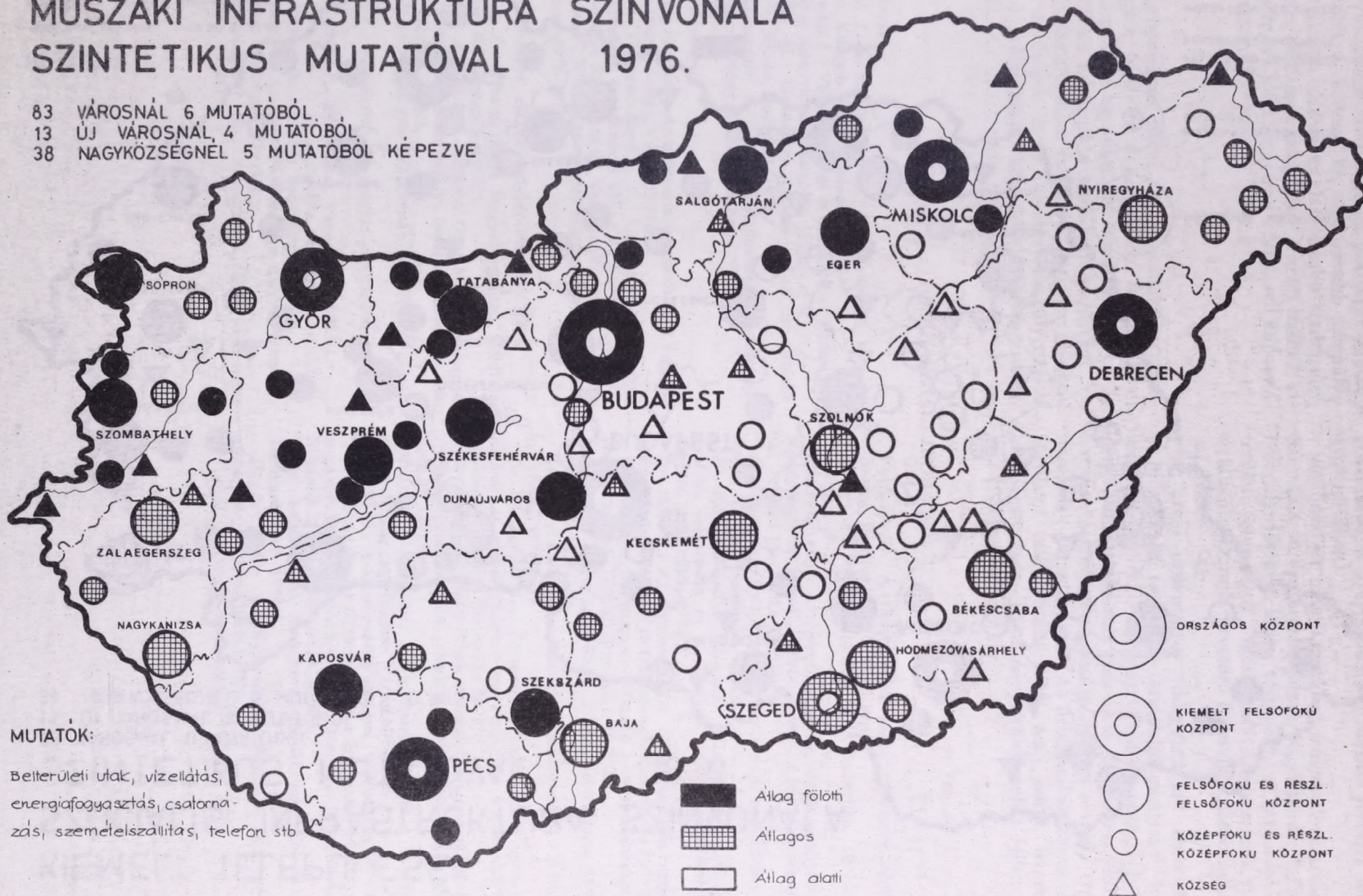
Zöldfelület-ellátás: Az urbanizációs fejlődés első – koncentrációs – szakaszában a nagy népességnövekedést mutató városok zöldfelület-ellátása az egyik legszűkebb keresztmetszet, holott jelentősebb éppen a városi népesség és népsűrűség növekedésével párhuzamosan egyre inkább nő. Megfelelő zöldfelület-ellátás hiányában az egészséges lakókörműhelyek, a települések biológiai kondicionáltsága nem biztosított. (A biológiai kondicionálást biztosító és a fenntartás szempontjait is figyelembe vevő zöldfelület-ellátás témakörében végzett kutatásaim eredményeit a Településtudományi Közlemények 1978/27. számában részletesen ismertettem, számításaim eredményének megismétlését jelen tanulmány keretében nem tartom szükségesnek.)

A zöldfelület-ellátás városi hiányosságai vezettek több fejlett nyugat-európai országban a szuburbanizáció jelenségéhez; ennek megelőzése a szocialista városfejlesztés-politika egyik legalapvetőbb célkitűzése kell legyen. Olyan települési környezetet kell az urbanizáció koncentrációs szakaszában biztosítani, amelyben a lakosság napi rekreációs szükségleteinek kielégítése megoldható, ennek pedig az az alapfeltétele, hogy a szükséges mértékű zöldfelület-ellátottság mind szűkebb lakóterületi, mind teljes települési viszonylatban a lakosság rendelkezésére álljon.

Ennek biztosítása terén az elmúlt évtizedek városfejlesztési gyakorlatában elég sok mulasztás történt. A gondozott zöldfelületek 1 lakosra jutó fajlagos értéke éppen a jelentős népességkoncentrációt és fejlődési dinamikát mutató nagyvárosaink-

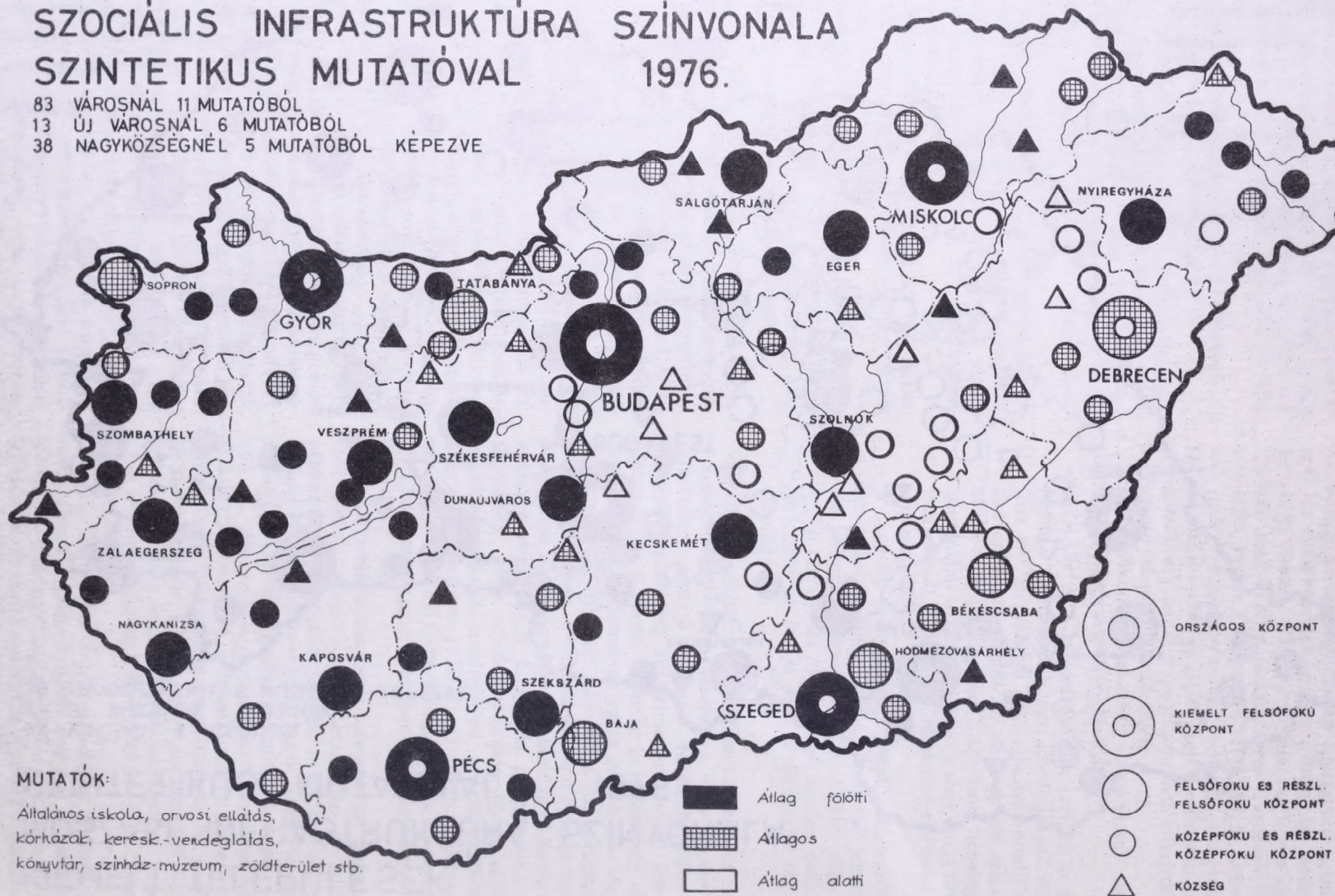
KIEMELT TELEPÜLÉSEK MŰSZAKI INFRASTRUKTÚRA SZÍNVONALA SZINTETIKUS MUTATÓVAL 1976.

83 VÁROSNAI 6 MUTATÓBÓL
13 ÚJ VÁROSNAI 4 MUTATÓBÓL
38 NAGYKÖZSÉGNEL 5 MUTATÓBÓL KÉPEZVE

KIEMELT TELEPÜLÉSEK SZOCIÁLIS INFRASTRUKTÚRA SZÍNVONALA SZINTETIKUS MUTATÓVAL 1976.

83 VÁROSNÁL 11 MUTATÓBÓL
13 ÚJ VÁROSNÁL 6 MUTATÓBÓL
38 NAGYKÖZSÉGNÉL 5 MUTATÓBÓL KÉPEZVE

ban a legalacsonyabb. (Budapesten ez az érték 6 m², Miskolc, Debrecen, Győr, Pécs ugyancsak 7–9 m²/fő körüli zöldterület-ellátottságot mutat.) Kedvezőbb a helyzet az alacsonyabb településkategóriákban, részben az alacsonyabb lakóterületi sűrűségre, részben a települések kisebb területi kiterjedésére és a jobb természeti környezeti kapcsolatokra visszavezethetően.

Az urbanizáció hazai folyamatának kutatása, valamint a hazai és a nemzetközi szakirodalom tanulmányozása egyaránt azt bizonyítja, hogy az urbanizációs folyamat a társadalmi-gazdasági fejlődés elválaszthatatlan velejárója, melyben objektív törvényszerűségek és a folyamat szabályozására irányuló erőfeszítések kölcsönhatás-rendszere érvényesül. Az urbanizáció törvényszerűségeinek is-

meretében pozitív összetevőinek felhasználása, ill. negatív hatásainak megelőzése vagy kiküszöbölése hozzájárulhat a társadalmi-gazdasági fejlődés felgyorsításához.

Fejlesztésünk most következő szakaszában az urbanizáció törvényszerűségeinek megismerése fokozott jelentőséggel bír; a társadalmi – gazdasági – területi folyamatok kölcsönhatás-rendszerének tudatában végzendő tervszerű fejlesztés össztársadalmi érdek.

A hazai urbanizáció eddig lezajlott szakasza a tudatos és tervszerű társadalmi-gazdasági fejlesztés – nagyrészt – spontán velejárója volt. A jövőben ez a spontaneitás már nem kívánatos, lassíthatja a társadalmi-gazdasági fejlődés további szakaszainak dinamizmusát. Az urbanizációs folyamat jövőbeni szabályozása tehát nem öncél, hanem szükségyszerűség. Tanulmányunkkal ezt a felismerést kívántuk elősegíteni.

FELHASZNÁLT IRODALOM

a) Könyvek

Kórodi J.-dr. *Köszegfalvi Gy.: Városfejlesztés Magyarországon.* Kossuth Kiadó, Budapest, 1971.

Madarász T.: *Városigazgatás és urbanizáció.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Budapest, 1971.

Hegedűs M.: *Gazdasági fejlődés és az urbanizáció.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973.

Dr. Köszegfalvi Gy.: *Településfejlesztés és infrastruktúra.* Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1976.

b) Tanulmányok

Hörcher Ferencné: *Az urbanizáció hosszú távú koncepciója* (kutatási jelentés, VÁTI, 1974).

Hörcher Ferencné-Daróczi E.: *Urbanizációs folyamat Magyarországon* (munkaközi anyag az Európai Társadalomtudományi Kutatásokat Koordináló Bécsi Központ által vezetett „A városnövekedés költségei” c. nemzetközi kutatáshoz, 1978–1979.)

c) Tanulmányok, cikkek szakfolyóiratokból

Lettrich, E.: *Urbanizálódás Magyarországon.* Földrajztudományi Közlemények, 1965/5.

Csernok, A.–Erlích É.–Szilágyi Gy.: *Mutatószámrendszerek az infrastruktúra nemzetközi összehasonlítására.* Statisztikai Szemle; 1972/3.

Enyedi Gy.: *A magyar urbanizáció kérdőjelei.* Valóság, 1972/3.

Zoltai Z.: *Késleltetett-e a magyar városfejlődés?* Valóság, 1972/7.

Dr. Pongrácz P.: *Új városok.* Városépítés, 1973/4.

Musil, I.–Link, I.: *A szocialista országok urbanizációjának néhány jellegzetessége.* Szociológia, 1973/4.

Körmendi K.: *Az új városok helye a magyar településhálózatban.* Városépítés, 1973/4.

Kismarty-Lechner Gy.: *A várossá válás kérdéséhez.* Városépítés, 1974/3.

Vukovich Gy.: *A városok és a községek népessége, lakásviznyai.* Demográfia, 1975/2–3.

Kovács T.: *Urbanizáció és a város-statisztika.* Területi Statisztika 1975/1.

Köszegfalvi Gy.: *A magyarországi városhálózat helyzete, fejlődésének problémái, ellentmondásai, a fejlesztés feladatai.* Területi Statisztika 1979/2.

Dr. Köszegfalvi Gy.: *A szellemi élet szerepe a városfejlesztésben.* Területi Statisztika 1975/6.

Dr. Köszegfalvi Gy.: *Városaink infrastrukturális viszonyainak színvonala és a fejlesztés néhány problémája.* Területi Statisztika, 1975/3.

Dr. Dedk S.: *Az agglomerációk fejlesztésének és rendezésének időszerezéséről és feladatairól.* Városépítés 1975/6.

Faluvegi A.: *Városcsoportosítások a településhálózati vizsgálatokban.* Területi Statisztika 1975/2.

Madarász T.: *Az urbanizáció hatása a városigazgatásra.* Városépítés 1976/1–2.

Lettrich E.: *Városiasodásunk mai sajátosságai.* Földrajzi Értesítő 1978/1.

Dr. Köszegfalvi Gy.: *Az urbanizációs folyamat várható hatásai a településhálózat szerkezetének átalakulására, fejlődésére.* Területi Statisztika 1978/6.

Dr. Laczkó L.: *Települések vonzásterületeinek meghatározása egymásrahatási modell segítségével.* Földrajzi Értesítő 1978/1.

Palotás J.–Abonyiné: *Az infrastruktúra és a termelői szféra néhány összefüggése.* Városépítés 1978/4.

Balogh B.: *A városiasodás kérdései.* Városépítés 1978/1.

Dr. Bartke I.: *Az életszínvonal, a társadalmi-gazdasági struktúra három évtized alatti változásai és az urbanizációs folyamat.* Területi Statisztika 1978/6.

Hörcher Ferencné: *Az urbanizációs folyamat alakulása.* Területrendezés 1978/4.

Dr. Perczel Gy.: *Főbb társadalmi céljaink és az urbanizáció.* Területi Statisztika 1978/6.

Vági G.: *Versengés a tervezésért.* Valóság, 1979/3.

A MAGYAR KÖZÉPVÁROSI FEJLŐDÉS A FELSZABADULÁS UTÁN*

DR. FARAGÓ KÁLMÁN

a műszaki tudományok doktora

A Településtudományi Közlemények előző számában publikált tanulmányunk** felvázolta a kezdetektől e század első évtizedének végéig annak a 17 városnak a fejlődési folyamatát, amely kritériumaink szerint jelenleg középvárosnak tekinthető. A vizsgált időszak végén, azaz az első világháború kitörésekor ezek a települések összességükben sok tekintetben különböztek egymástól, és történetük, igazgatási jogállásuk, lakosságszámuk, környezet-hez való viszonyuk stb. alapján négy csoportba voltak sorolhatók: a nagyobb tradicionális városok a kisebb tradicionális városok, a hajdani alföldi mezővárosok és a városi múlt nélküli települések csoportjába.

Jelen tanulmány azt kívánja bemutatni, hogyan számolódtak fel az előbb említett különbségek, és ennek következtében hogyan váltak a közép- városok alapvető jellegzetességeiket illetően egymáshoz hasonlóvá. Az ismertetés kereteit megszabja, hogy ebben a folyamatban a két háború közötti időszak alig hozott előrehaladást; legalább annyi momentum vezetett a különbségek elmélyüléséhez, mint amennyi azok enyhítéséhez. A felszabadulás után a hazai urbanizálódásnak a korábbiól gyökeresen eltérő folyamata termelte ki a városfejlődésnek azokat a mozgatóerőit, amelyek szükségszerűen közelítették egymáshoz a főváros és a nagyobb városok után sorban következő, lakosságszámuk és regionális szervező szerepük folytán a városhálózat csuklópontjait képező városokat.

Figyelembe véve ezt, valamint a terjedelmi korlátokat, az látszott célszerűnek, ha a következőkben részletesen foglalkozunk a közép- városok felszabadulás utáni fejlődésével, ebből is kiemelve azokat az okokat és jelenségeket, amelyek egységes város-

csoporttá való alakulásukat elősegítették. A két háború közötti események közül pedig előjáróban csak azokat említtük meg, amelyek vagy hozzájárultak ehhez a folyamathoz, vagy pedig az első világháború idején fennállott és az előző tanulmányban részletesen ismertetett helyzet megváltoztatásával a felszabadulás után is érvényesülő adottságokat teremtettek.

Ilyen összefüggésben mindenekelőtt az országhatárok módosulásának a közép- városok fejlődésére gyakorolt hatásáról kell megemlékezni. Sopron, Szombathely és Zalaegerszeg megyéjéből nagyobb területet elcsatoltak, és értelemszerűen hozzájuk hasonló helyzetbe került az akkoriban nem megyeszékhely Békéscsaba, Salgótarján, valamint Nagykanizsa is. Határszélivé válva – ha megyéjük területe nem vagy csak jelentéktelenül csökkent is – változott Eger, Nyíregyháza, Hódmezővásárhely településhálózati helyzete. A közép- városok számára sem elhanyagolható hatással járt végül, hogy a háború előttihez viszonyítva a városállományon belül minden tekintetben erősen megnőtt Budapest súlya.

Az első világháború utáni gazdasági átalakulás egyik következménye volt, hogy az új országhatárokon belüli szénbányászat fontosabbá válásával megemelkedett a mai Tatabánya területén fekvő településcsoport termelési jelentősége, viszont a környezetében levő vasbányák elcsatolása visszavetette, illetőleg új összefüggésekbe helyezte a salgótarjáni gyáripárt. Az iparilag fejletlenebb, első- sorban mezőgazdaságban érdekelt alföldi közép- városok itthoni és külföldi értékesítési piacai – főleg az időszak kezdetén – erősen leszűkültek. Ugyancsak gazdasági következményekkel járt, hogy a városok közlekedési jelentősége módosult, főleg a határhoz közel került és így periferikus fekvésűvé vált városok esetében, de általában is, az átmenő forgalom csökkenése miatt.

Időbelileg – kisebb mértékű mennyiségi és minőségi fejlődés mellett – nagyjából az első világháborút követő évtized végére állt vissza a magyar városokban a háborút megelőző időkra jellemző színvonal, és így történt ez a közép- városokban is. A nagyságrendi viszonyok úgy alakultak, hogy

* A tanulmány a Budapesti Műszaki Egyetem Városépítési Tanszékén részben a Városépítési Tudományos és Tervező Intézet megbízásából folytatott kutatás eredményeit foglalja össze. Az adatok gyűjtésében és feldolgozásában a szerző munkatársai voltak: dr. Major Jenő, Kántor Miklósné, Palovics Lajos, Szegő Mária.

** Faragó Kálmán–Major Jenő: A magyar közép- városok kialakulása és fejlődése az első világháborúig. Településtudományi Közlemények 28. sz.

a húszas években a hajdani alföldi mezővárosok a többiekénél nagyobb ütemben növelték lakosság-számukat, a leglassúbb pedig a kisebb tradicionális városok csoportjában volt a növekedés; a lakosság nagysága tekintetében korábban is fennállott különbségek tehát némileg mélyültek. Még fontosabb hatású a jövőre vonatkozólag, hogy a népességnövekedés egy része tulajdonképpen a városokon kívülre irányult. Az alföldi városoknál javarészt a külterületre, egyes nagyobb tradicionális városoknál pedig a környező községekbe, a megindult agglomerálódás folyamányaként. Ebben az évtizedben kisebb mértékű közeledés figyelhető meg: csökkent az alföldi városoknak a többiekhez viszonyított ipari lemaradása, elsősorban gyáripárak némi megerősödése következtében, és ugyancsak mérséklődött a szolgáltatási színvonal tekintetében fennállott különbség, javult továbbá az alföldi városok relatív lakáshelyzete, de továbbra is sokkal előnytelenebb maradt, mint a többi középvárosé.

A harmincas évek városfejlődését erősen mérsékelte az 1929-ben kezdődött gazdasági válság. (Az 1926. évi nemzeti jövedelem szintjét még 1938-ban sem érték el.) Ebben az időszakban némileg megerősödtek a kisebb tradicionális városok, amelyek mind az iparosodás, mind a szolgáltatások terén gyorsabban fejlődtek a többinél, lakosság-számbeli elmaradásuk viszont nem csökkent, noha ebben az évtizedben az alföldi városok már lassabban növekednek, mint a többiek. Ez utóbbi jelenség azzal magyarázható, hogy – a mezőgazdasági keresők számának mérsékelt emelkedése mellett – iparuk a gazdasági válság hatására gyakorlatilag elvesztette a húszas években szerzett többletet. Hasonlóképpen visszaesett az előző évtizedbeli javulás után relatív lakáshelyzetük is.

Az, hogy a mai középvárosok akkoriban megkülönböztethető négy csoportjának egymáshoz való viszonyában nem következtek be a két háború között lényeges módosulások, nem jelenti azt, mintha az egyes városok fejlődése a csoportokon belül ne mutatott volna bizonyos mértékben eltérő sajátosságokat.

A nagyobb tradicionális városok a második világháború küszöbén is a mai középvárosok legfejlettebb és legvárosiasabb csoportját képezik, noha a megelőző időszakban lakosságszámuk csak mérsékeltén növekedett és az ipar többszöri átszerveződése nem mindig érintette őket kedvezően. Lényeges, hogy eléggé észrevehetően két részre vált a csoport: végig előnyösebb helyzetben van a korábban is legvárosiasabb Sopron, amely kezdeti stagnálása után minden tekintetben visszanyeri jelentőségét, továbbá a megelőző gyors fejlődését jól hasznosító és egyre inkább agglomerációs központtá váló Szombathely, valamint a végig legnépesebb Székesfehérvár, ahol a belváros rekonstrukciója a két háború közti hazai városépítés egyik legfontosabb mozzanata volt. Az első világháború előtti helyzethez viszonyítva elmarad ezektől a városoktól előnytelen közlekedési viszonylatai miatt Eger, a korábbi erős növekedését ebben

az időszakban asszimiláló Kaposvár és a csökkent közlekedési jelentőségű Nagykanizsa.

A kisebb tradicionális városok nagyságrendi elmaradása a két háború között sem mérséklődött, egyebekben fejlődési folyamatuk eléggé eltérően alakult. A gazdasági fellendülés leginkább Veszprémre hatott kedvezően a harmincas évek második felétől, és ez relative előnyös infrastrukturális helyzetében is megmutatkozik. Zalaegerszegre végig jellemző a közszolgáltatásban és általában a terciér szektorban dolgozók nagy száma, a korszak második felében pedig a közeli olajmezők feltárása adta meg a fellendülés lehetőségét. Mind Veszprém, mind Zalaegerszeg körül már ebben az időben kimutathatók az agglomeráció-képződés jelei. Szekszárd annyiban hasonlít hozzájuk, hogy a megyeszékhelyi szerep folytán növekedett a nem termelő szektor jelentősége; itt ez egyértelműen a teljesen leépült ipari termelés rovására történt. Egyébként Szekszárd továbbra is hasonlít az alföldi városokhoz a mezőgazdaság nagy jelentősége, az infrastruktúra állapota, valamint környezeti kapcsolatai által.

A hajdani alföldi mezővárosok korábbi fejlődését megalapozó mezőgazdasági termelés az ország gazdasági viszonyainak átalakulása következtében krízisbe került, és a harmincas évek végének ipari konjunktúrája is elkerülte őket. Az e városokra általánosan jellemző stagnálás miatt egymáshoz viszonyított helyzetük a második világháború küszöbén alig különbözik az első háború előttitől. Megemlítendő, hogy Békéscsabát 1918-ban várossá nyilvánították, ami bizonyos foglalkozási átrétegződéssel járt, és kisebb mértékű ipari fejlődést is elindított. Hódmezővásárhely elmaradása ebben az időszakban tovább fokozódott, és feltűnő a legiparosodottabb Szolnok visszaesése a harmincas évek végére.

A három városi múlt nélküli település közül a megváltozott gazdasági és településhálózati viszonyok következtében jelentőségét megnövelő Salgótarján 1922-ben városi rangot kapott, és különösen a válságot követő években ipari fejlettsége még fokozódott, de infrastruktúráját tekintve nem lépett előre. A tatabányai településcsoport nagymértékben növelte termelőerőit és együttes lakosságszáma a korszak végére elérte a nagyobb tradicionális városokét; települési viszonyai azonban messze elmaradtak a városi szinttől. Dunaújvárosban – hasonlóan megyéje többi falujához – a két háború között lényegesebb fejlődési momentum nem történt.

A II. világháború idején tehát alapjában véve változatlanul fennálltak a mai középvárosokra a megelőző időszakokban jellemző nagyságbeli és jelentőségbeli különbségek. Ezek fokozatos megszűnése a felszabadulást követő újjáépítés után indult meg. Köztudott, hogy a II. világháború pusztításai elsősorban a városokat – az ország közlekedési, termelési és szervezési csomópontjait – érintették, kevésbé a községeket. Ennek tulajdonítható, hogy az 1949. évi népszámlálás idejére a városok összlakossága elmarad az 1941. évi szinttől, és nem sokkal haladta meg az 1930. évit. Az újjá-

születés nemcsak a városok épület- és létesítményállományát állította helyre, hanem annak időszaka alatt változatlan maradt a városok hierarchikus jelentőségét megszabó közigazgatási beosztás is, és a települések termelési fontossága a pusztulás által helyenként módosult ugyan, de lényegesen nem különbözött a háború előttitől.

Az újjáépítés befejezése egybeesett az ország társadalmi-gazdasági átalakulásának kezdetével, ami természetesen a városfejlődésben is fordulatot hozott. Azok a változások, amelyek a fejlesztő erők hatására a városállományban bekövetkeztek, nem minden városban egyforma nagyságrendűek. Ezzel magyarázható, hogy míg egyes városok történetük leggyorsabb növekedési folyamatát élték át, a települési hierarchiában pedig lényegesen magasabb szintre kerültek, addig más városok lakosságukat alig gyarapították és jelentőségben is visszaestek. A mai középvárosok fejlődését ugyanazok az erők mozgatták, mint a többi városét, hasonló hatásokkal, ill. következményekkel. Emiatt a középvárosi fejlődésnek a felszabadulás utáni szakasza – amely viszonylagos rövidege ellenére döntő változásokat hozott – számos olyan sajátosságot mutat, amelynek megértését elősegíti a hazai általános városfejlődés körülményeibe való belehelyezés.

I. A középvárosok fejlődése a városállományon belül

A felszabadulás utáni városfejlődés folyamatát nem szakították meg, illetőleg terelték más irányba olyan fordulatok, amilyenek előző korszakokban a történelmi események miatt gyakoriak voltak. A háború utáni újjáépítés óta eltelt időben mégis megkülönböztethető két, nagyjából egyforma tartamú, a fő tendenciák tekintetében bizonyos mértékig eltérő szakasz. Némi egyszerűsítéssel úgy lehetne jellemezni ezeket, hogy míg az ötvenes években elsősorban a fejlődés mennyiségi jellegzetességei voltak uralkodók, addig a hatvanas években – a növekedés némi megtorpanása mellett – a múlthoz képest erőteljesebben érvényesült a fejlődés minőségi oldala. Egy ilyen jellegbeli váltás természetesen sokkal bonyolultabb jelenség annál, hogysem egyetlen naptári időponthoz köthetnénk; nem követünk el azonban nagy hibát, ha az első szakasz lezárulását és a második szakasz kezdetét 1960-ra tesszük. A továbbiakban, ahol szükséges, különválasztva vizsgáljuk az 1960 előtti és utáni eseményeket és hatásukat. (Gyakorlati haszon is származik ebből, mert így lehetővé válik, hogy az egész kutatás során érvényesíteni kívánt számszerűsítési törekvéseknek megfelelően a felszabadulás utáni mindhárom népszámlálás adatait hasznosíthassuk.)

A középvárosi fejlődés jobb megértése érdekében a felszabadulás utáni időszak általános városfejlődésének menetéből a következőket látszik célszerűnek kiemelni:

A társadalmi-gazdasági átalakulás hamarosan szükségessé tette a települési hierarchia számot-

tevő módosulását. Ennek legszembetűnőbb megnyilvánulása, hogy 1949 és 1970 között a városok száma 54-ről 73-ra növekedett. Bár a várossá nyilvánítások száma az 1960 előtti és utáni évtizedben, szinte teljesen megegyezett (előbb 9, majd 10 új város keletkezett), jellegét és következményeit tekintve mégis teljesen eltérő megfontolások érvényesültek. Az 1949 és 1960 közötti időszak új városai közül hat, éspedig Ajka, Dunaújváros, Kazincbarcika, Komló, Oroszlány és Várpalota az akkor kibontakozó nehézipar új és újonnan fejlesztett üzemait magukba fogadó települések, amelyek a falusi előzmények több-kevesebb megtartása mellett is új épület- és létesítményállományuk következtében sokkal korszerűbb infrastruktúrával rendelkeztek várossá nyilvánításuk időpontjában, mint a korabeli városi átlag. Teljes értékű várossá válásuk azonban nem azonnal következett be, mert ebben az időben még nem nagyon jutottak tájközponti szerephez (Komló és Oroszlány azóta sem), erre kevésbé is készültek fel. A másik három új város közül kettő, Keszthely (már a középkorban is város) és Tata valóban városias települések; esetükben a ténylegesen fennállott helyzet közigazgatási szentesítésére került sor. A kilenc közül talán egyedül Törökszentmiklós (régén mezővárosi rangja volt) várossá nyilvánítása vitatható, nem lakosság-száma, hanem Szolnok szomszédsága miatt.

Az akkor várossá nyilvántott új ipari települések többsége, nemkülönben Keszthely és Tata a következő időszakban erőteljes növekedésével utólagosan is megerősítette a döntés helyességét. Az 1960 és 1970 között várossá vált tíz község – Gödöllő, Mátészalka, Sárvár, Siófok, Szarvas, Szigetvár, Tapolca, Kapuvár, Sárospatak, Leninváros – esetében az akkori állapot és az azóta bekövetkezett fejlődés nem igazolta egyértelműen kiemelésüket. A tíz új kisváros megjelenése csökkentette a városok átlagos nagyságát, az ország városodottságának ezt a fontos mérőszámát, és mivel infrastrukturális fejlettségük sem érte el a városi átlagot, városiasság tekintetében sem javult az állomány összesített helyzete.

Azáltal, hogy 1949 és 1970 között 19 új taggal, kezdetben csupa kisvárossal nőtt a városok száma, az összetételben is változásnak kellett bekövetkeznie, azaz szükségessé vált, hogy a középvárosok száma is szaporodjon. Ez valóban be is következett, többek között úgy, hogy az új városok közül az egyik, Dunaújváros, 1970-re egyértelműen bekeült a középvárosok csoportjába.

A települési hierarchiában további lényeges változásokat hozott a közigazgatás 1949-ben és 1950-ben történt átszervezése. E változások közül itt csak azokat emeljük ki, amelyek témánk szempontjából világosan érzékelhető következményekkel jártak. Ilyen volt a megyei jogú városok kiemelése a városállományból. Ezzel eleve kiválasztódtak azok a városok (ekkor Miskolc, Debrecen, Pécs, Szeged, majd pedig később Győr), amelyek hazai viszonylatban „nagyváros”-oknak tekinthetők, és amelyek nagyságban és jelentőségben a főváros után következő város csoportot képezik.

A két háború közti időszakból örökölt megyerendszer átszervezése megyék összevonásával, új megyeszékhelyek kijelölésével járt. A városok közül elveszítette megyeszékhelyi rangját: Esztergom, Balassagyarmat, Gyula, Szentés, Baja, Sopron, Makó, Sátoraljaújhely. Megyeszékhelyé váltak: Tata-bánya, Salgótarján, Békéscsaba, Kecskemét és Hódmezővásárhely (amelyet 1962-ben Szeged váltott fel). A megszűnő megyeszékhelyek – a nagyságával, fejlettségével és történeti múltjával kiemelkedő Sopron kivételével – visszaestek a kisvárosok csoportjába, és azóta bekövetkezett fejlődésük sem emelte ki onnan őket. Mivel az új megyeszékhelyek közül egyedül Salgótarján nem érte el ekkoriban a közép-városi nagyságrendet (így is népesebb volt elődjénél, Balassagyarmatnál), a közigazgatási szerepcserék teljes összhangban voltak a kialakult nagyságrendi viszonyokkal, ezenkívül pedig mindenütt a fejlettebb, jobb közlekedési helyzetben levő városok javára történtek az átsorolások. Igaz, hogy az új megyeszékhelyek a dolgok természeténél fogva nem rendelkeztek feladatuk ellátásához szükséges épületekkel és létesítményekkel, de hamarosan megkezdődött ilyenek építése, egyes esetekben a városépítési tevékenység súlyponti feladatként.

A megyerendszer ekkori rögzítődése – társulva a megyei jogú városok kijelölésével – különítette el egyértelműen a városállományban a nagyvárosok, középvárosok és kisvárosok csoportjait. (Ebben már csak olyan, lényegét nem érintő változások történtek, mint Győr átkerülése a nagyvárosok közé, Dunaújváros középvárossá válása, valamint a kisvárosok csoportjának kibővülése az azóta bekövetkezett várossá nyilvánítások miatt.)

A városfejlődés számára a közigazgatási szerepek rendezésével szinte egyenrangú hatással járt, hogy legfőképpen az 1949-et követő években *a városok nagy részének igazgatási területe el- és hozzácsatolásokkal megváltozott*. Számszerűen ez a folyamat a következőképpen érzékelhető:

1949. január 1. és 1959. december 31. között 26 város területe növekedett meg más települések teljes hozzácsatolásával, vagy a szomszédos településekből területek bekebelezésével. Az összes növekmény 80 472 kat. hold, ebből a legtöbb Komlónak (11 005 k.), Pécsnek (10 785 kh.) és Szombathelynek (9712 kh.) jutott. Az elcsatolások 25 várost érintettek, területük összesen 563 494 kat. holdnyi csökkenését okozva. A legnagyobb veszteség Szegedet (122 382 kh.), Kecskemétet (117 358 kh.), Kiskunhalast (52 050 kh.), Debrecen (48 594 kh.) és Hódmezővásárhelyt (48 425 kh.) érte. A területi változások mindent egybevetve a városi lakosság létszámának alakulásában nem okoztak lényeges módosulást. A területi nyereség összesen 40 224 fős lakosságtöbbletet adott az érintett városoknak, az elcsatolások pedig összesen 147 272 fős veszteséget okoztak, vagyis a városi lakosság létszáma az ötvenes évek területi változásai következtében 107 048 fővel csökkent. Egyes városok lakosságszáma jelentősen módosult: lényegesen kisebb lett pl. Szeged (45 967 fővel), Kecskemét (31 042 fővel), míg a leg-

nagyobb növekedés Pécsen (10 103 fő) és Szombathelyen (7052 fő) következett be.

Közvetlen következményeiket tekintve ezek a területi változások elősegítették az urbanizálódást. Az odacsatolások által egyes városok lakosságszáma megnövekedett, ami nemcsak az illető várost gyarapította, hanem országos viszonylatban a városodást is meggyorsította. Azáltal pedig, hogy a veszteségeket elszenvedő városokról döntően falusias vagy tanyás területrészek váltak le, a városiasság összesített mutatói javultak meg. Ugyancsak nem lényegtelen, hogy az amúgyis kisebb lakosságszámú dunántúli városok jutottak gyarapodáshoz, míg a csökkenés az infrastrukturális fejlettségükhöz képest nagy lakosságszámú alföldi városokban következett be, és így némileg közelebb kerültek egymáshoz a két nagy tájegység városainak nagyságrendi és felszereltségi viszonylatai.

Az előzők csak az akkori 62 vidéki városra vonatkoznak. Ugyanennek az időszaknak a területi változásai között kell megemlíteni Nagy-Budapest létrejöttét is: 1950. január 1-én Budapesthez csatoltak 7 korábbi várost és 16 községet. (Az 1949. január 1-én említett 54 város között már nem szerepelnek a Budapestbe beolvastott városok.) Témánk szemszögéből vizsgálva, a főváros terjeszkedése összességében megnövelte a városi lakosság létszámát (az említett 16 község lakosai fővárosi lakosokká váltak), tehát városodást eredményezett. Ezáltal ugyan tovább mélyült a nagyságrendi különbség Budapest és a vidéki városok között, de a városiasság tekintetében korábban fennállott differenciák valamennyire mérséklődtek, hiszen a fővároshoz csatolt települések többsége nem volt jobb infrastrukturális helyzetben, mint a korabeli vidéki városok átlaga.

Az 1960 és 1970 közötti évtizedben bekövetkezett területi változások már sokkal kevesebb várost érintettek és lényegesen kisebb nagyságrendi következményekkel jártak. Az 1970. évi 73 város közül 21 város területe növekedett összesen 74 686 kat. holddal, 7 városé csökkent 4425 kat. holddal, 45 város területe változatlan maradt. A legnagyobb nyereség Siófoké (11 642 kh.), Makóé (7240 kh.), Zalaegerszegé (7757 kh.) és Székesfehérvaré (7240 kh.). A területi odacsatolások következtében az érintett 21 város lakossága összesen 31 060 fővel gyarapodott; a legnagyobb növekedés Zalaegerszegen (5507 fő), Salgótarjánban (5153 fő), Kaposváron (4024 fő), Siófokon (3357 fő), Egerben (3354 fő) történt. A területi csökkenéssel érintett 7 városban a fogyás együttesen 995 főt tesz ki (Hódmezővásárhely 234 fős, Hajdúnánás 167 fős veszteséget szenvedett, a többiek ennél is kevesebbet).

A területi változások csupán a városok egy részénél okozták a lakosságszám komolyabb növekedését vagy csökkenését. Ennél általánosabb és sokszorosan nagyobb népességmozgás következménye volt a városi lakosság nagyarányú felduzzadása. A második világháború – az 1941. és 1949. évi népszámlálás adatait összehasonlítva – országosan több mint 100 000 fős, azaz 1,2%-os veszteséget

okozott; a városok lakosságszámának csökkenése ennél sokkal nagyobb mértékű, 5,8%-os volt. 1949 és 1960 között viszont már a városi lakosság létszáma 17,7%-kal nőtt (az 1960. évi városokra vonatkoztatva), és ennek a gyarapodásnak csak kisebbik része (7,8%) származott természetes szaporodásból, a nagyobbik része bevándorlásból keletkezett, vagyis különböző urbanizációs tényezők hatására a városok vonzereje jelentősen fokozódott. Lényeges, hogy a növekedés általános volt, mert csak három város (Kisújszállás, Makó, Túrkeve) lakossága csökkent ebben az évtizedben. A leggyorsabban természetesen a 6 új ipari város nőtt: 1949. évi 39 075 fős összes lakosságszámuk 1960-ra 120 654 főre, vagyis 209,4%-kal emelkedett. Őket követi Zalaegerszeg (48,0%), Veszprém (39,7%), Ózd (37,5%), Székesfehérvár (34,4%), Szolnok (34,2%), Miskolc (31,9%), Tata (31,2%), az új ipari városokénál lényegesen alacsonyabb, de az átlagot jóval felülmúló mutatókkal.

Az 1960 és 1970 közötti évtizedben megváltozott a városodás menete. Az 1970. évi 73 város lakossága 12,1%-kal növekedett, ebből a természetes szaporodás mindössze 4,6%, tehát a lakosságszám-emelkedés túlnyomó része továbbra is bevándorlásból származott. Érzékelhetően megkezdődött a városállomány differenciálódása növekvő és stagnáló városokra. Az előző évtized csökkenő lakosságszámú 3 városához 6 további csatlakozik: Hajdúnánás, Hódmezővásárhely, Karcag, Csongrád, Hajdúböszörmény és Kapuvár. A 8 alföldi városhoz tehát egyetlen dunántúli társul, és akad közöttük egy

középváros is. Az ebben az évtizedben várossá nyilvánított 10 új városnak összesen 119 376 lakosa van; kevesebb mint 12 000 fős átlaglakosságuk messze elmarad a korábbi városokétól, de növekedésük (16,1%) valamivel gyorsabb, mint a vidéki városoké.

Érdekes, hogy a legnagyobb mértékben növekedők – a legfiatalabb ipari város, Leninváros leszámításával – most is az előző korszak új ipari városai közül kerülnek ki (Kazincbarcika – 70,1%, Dunaújváros – 42,7%, Oroszlány – 39,2%, de az előző évtizedhez képest már lényegesen lelassult növekedési ütemmel. Nem sokkal maradnak el tőlük a leggyorsabban növekvő történeti városok (Veszprém – 38,1%, Zalaegerszeg – 33,9%). Érdemes megfigyelni, hogy a történeti városok sorát – némileg mérsékeltebb mutatókkal – most is ugyanaz a két középváros vezeti, mint az előző évtizedben.

Az alábbiakban táblázatba foglaljuk Budapest és a három város csoport (nagyvárosok, középvárosok, kisvárosok) lakosságszámának alakulását 1949 és 1970 között. (Mivel a középvárosok 1970-re váltak egységes város csoporttá és mivel az egybevetés egységessége és áttekinthetősége is ezt kívánja meg, itt és a következő táblázatokban minden időpontban az 1970. évi 73 várost tekintjük a városállomány tagjainak, függetlenül azok 1949. és 1960. évi közigazgatási státuszától. Ugyancsak az összehasonlíthatóság elősegítésére a városok mindenkori adatait arra a területre számítjuk át, amelyet 1970-ben elfoglaltak.)

Városcsoport	1949			1960			1970	
	összes lakosság száma	a városi lakosság %-ában	az 1970. évi lakosság szám %-ában	összes lakosság száma	a városi lakosság %-ában	az 1970. évi lakosság szám %-ában	összes lakosság száma	a városi lakosság %-ában
Budapest	1 590 316	45,04	81,75	1 804 606	43,51	92,78	1 945 083	41,67
Nagyvárosok	464 653	13,15	67,01	571 711	13,78	82,45	693 405	14,86
Középvárosok	584 887	16,56	65,56	738 788	17,82	82,82	892 073	19,12
Kisvárosok	891 664	25,25	78,47	1 032 135	24,89	90,83	1 136 290	24,35
Összesen	3 531 520	100,00	75,67	4 147 240	100,00	88,87	4 666 851	100,00

Egyértelműen kitűnik, hogy a felszabadulás óta a városállományon belül Budapest relatív mennyiségi jelentősége folyamatosan csökken, a kisvárosoké gyakorlatilag stagnál, a nagyvárosoké és a középvárosoké pedig növekszik. Lényeges körülmény, hogy ez utóbbi két város csoport közül a középvárosok növekedési üteme sokkal erőteljesebb. Ez azzal magyarázható, hogy egyes középvárosok növekedése elakad, vagy legalábbis igen lassú ugyan, de ide tartoznak a vizsgált két évtized legdinamikusabban fejlődő városai is. Így váltak a különböző indíttatású városok többek között nagyság szempontjából is egységes város csoporttá.

Érdekes véletlen, hogy a középvárosok csoportjának lakosságszáma 1949 és 1960, illetve 1960 és 1970 között szinte pontosan ugyanannyival nőtt: 153 901, illetve 153 285 fővel. Az összes városi lakosságból a részesedésük szintén azonos mértékben emelkedett (1,26%-kal illetve 1,30%-kal). A nagyvárosok viszont 1960 és 1970 között jobban gyarapodtak, mint a megelőző évtizedben (az akkori 107 058 lakossal szemben 121 694 fővel), a városállományon belüli lakosság-részesedésük pedig ennek folytán előbb 0,63%-kal, majd 1,08%-kal emelkedett. (Ez azért figyelemre méltó, mert a hatvanas években – mint már erről szó volt – a városodás lelassult; majdnem 100 000 fővel kisebb a vá-

rosi lakosság gyarapodása, mint 1949 és 1960 között.) Bizonyos, hogy a nagyvárosok a városállománytól eltérő jellegű növekedésüket kevésbé a külső beavatkozásoknak, nagyjából belső fejlesztési energiáik kibontakozásának köszönhetik. Ennek analógiájaként feltételezhető, hogy a közép- és nagyvárosok – amelyek fejlődési menete a városállománytól eltérő jellegű növekedésüket kevésbé a külső beavatkozásoknak, nagyjából belső fejlesztési energiáik kibontakozásának köszönhetik. Ennek analógiájaként feltételezhető, hogy a közép- és nagyvárosok – amelyek fejlődési menete a városállománytól eltérő jellegű növekedésüket kevésbé a külső beavatkozásoknak, nagyjából belső fejlesztési energiáik kibontakozásának köszönhetik.

A városok lakosságának növekedése – az ország iparosodásának menetébe illeszkedően – elsősorban azok gyors ipari fejlődésére vezethető vissza. Az ötvenes évek elejétől kezdődik az ipar decentralizációja, a főváros ipari túlsúlyának fokozatos leépítése. Igaz ugyan, hogy 1949 és 1960 között még 43,9%-kal nő Budapesten az ipari keresők száma, de a vidéki városokban ugyanezen idő alatt a létszám 206 555-ről 375 703-ra emelkedik, ami 81,9%-nak felel meg, vagyis majdnem kétszer olyan gyors a növekedés, mint a fővárosban. Az ipari keresőknél mindenütt több dolgozót foglalkoztatnak a városok üzemeiben: 1960-ban Budapesten 73 351, a vidéki városokban 52 837 bejáró ipari dolgozóra volt szükség.

Az ötvenes évekre nemcsak az jellemző, hogy az ipari keresők és az ipari üzemekben dolgozók létszáma főleg a vidéki városokban rendkívül gyorsan növekedett, hanem azt is, hogy ipari fejlettség szempontjából korábban elmaradt városok az ipari decentralizáció következtében jelentős gyár- és iparra tettek szert. Erre utal, hogy 1960-ban a 62 közül már 47 olyan vidéki város volt, ahol az ipari üzemek dolgozóinak létszáma meghaladta a 2000 főt, és 11 olyan, amelynek üzemeiben 10 000-nél is többen dolgoztak. (1930-ban mindössze 9 város akadt, amely összes üzemeiben 2000-nél több ipari munkavállalót foglalkoztatott, olyan pedig egy sem, ahol 10 000 főnél többen dolgoztak volna.)

Az iparosítási politikának megfelelően túlnyomó volt a nehézipar részesedése (az összes ipari dolgozó 59,1%-át a nehézipar alkalmazta), és ez továbbra is a városok telepítésének megindítója volt.

A hatvanas években Budapest relatív ipari jelentősége tovább csökkent; a fővárosban lakó ipari keresők száma alig emelkedett. Ezzel szemben a 72 vidéki városé 388 188-ról 603 722-re, vagyis 55,5%-kal növekedett. Abszolút számban nagyobb, de arányaiban kisebb a gyarapodás, mint az előző évtizedbeli, jelentőségben pedig nem marad el attól: a városokban foglalkozási átrétegződés ment végbe, és első alkalommal történt meg, hogy a vidéki városokban lakó ipari keresők létszáma felülmúlta a budapestit. Ugyancsak érzékelteti az ipari jelentőség eltolódását a vidéki városok javára az is, hogy míg a fővárosi üzemekben 1970-ben mindössze 34 013 fővel (6,2%-kal) dolgoztak többen, mint 1960-ban, addig a vidéki városokban 293 338 fős (68,5%-os) a növekedés, vagyis több, mint az ipari keresőké.

Az iparfejlődés méreteit és általánosságát érzékelteti, hogy 1970-re alig néhány „agrár- és kisváros” marad, vagyis eltűnőben van az a településkategória, amely a felszabadulásig a legtöbb tagból álló része volt a magyar városállománynak. A hatvanas évek végére mindössze 8 olyan alföldi város (Makó, Hajdúböszörmény, Hajdúnánás, Hajdúszoboszló, Karcag, Kisújszállás, Túrkeve, Szarvas) akad, amelyben nem éri el az ipari keresők száma a mezőgazdaságiakat, a különbség azonban már ezekben a városokban sem jelentős. Ha ehhez hozzávesszük azt is, hogy ebben az évtizedben az ipari állóeszközök értéke 229%-kal nőtt a vidéki városokban, egyértelműen igazolódik az ipar nagymértékű rögzítődése, ami a további fejlődés lényeges tényezője.

Az iparfejlődés fő haszonélvezői a vidéki városok voltak ugyan, de jelentőségük város csoportonként nem azonos mértékben emelkedett:

Város csoport	1949	1960		1970			
	Ipari aktív keresők	Ipari aktív keresők	Ipari telepeken dolgozók	Ipari aktív keresők fő	1960 = 100	Ipari telepeken dolgozók fő	1960 = 100
Budapest	328 343	472 684	546 035	497 339	105,2	580 048	106,2
Nagyvárosok	72 395	115 049	141 634	158 623	137,9	196 293	138,6
Középvárosok	68 055	126 686	145 041	207 547	163,8	256 039	176,7
Kisvárosok	101 649	146 453	151 865	237 552	162,2	269 545	177,4
Összesen:	570 442	860 872	984 575	1 101 061	127,9	1 301 925	132,2

(A városok ipari üzemeiben 1949-ben foglalkoztatott dolgozókról nem áll rendelkezésre adat.)

A számadatok azt mutatják, hogy a vizsgált évtizedben vitathatatlanul a közép- és nagyvárosokban volt a legrendkívülsebb az ipari fejlődés. Ezáltal sikerült ledolgozniuk korábbi viszonylagos elmaradottságukat,

és 1970-re tökéletes egyensúly állt elő: a városi lakosságból 19,1%-ot, az ipari keresőkből 18,9%-ot, az üzemi dolgozókból 19,7%-ot mondhattak magukénak a közép- és nagyvárosok. Ez az egyensúly a

nagyvárosoknál mindvégig fennállt, a kisvárosok pedig – igen gyors ipari fejlődésük ellenére – 1970-ben még messze voltak ettől.

Az idők folyamán hasonlóvá vált a középvárosok és nagyvárosok ipari munkaerejének összetétele is. A főváros ipari vonzásának korábban már említett csökkenése elsősorban a középvárosokban és a kisvárosokban csapódott le. A kisvárosokban még 1960-ban gyakorlatilag ipari munkaerőegyensúly volt (alig különbözött az aktív ipari keresők és az ipari üzemekben foglalkoztatottak létszáma), de az iparosodás hatására 1970-re már el nem hanyagolható mértékű (11,8%-os) beingázás keletkezett. A középvárosok ugyanerre az időpontra eljutottak oda, hogy a nem helyben lakó ipari dolgozók aránya elérte a nagyvárosokét (18,9, illetve 19,2%). Ezzel ez a két város csoport nemcsak a kisvárosokat múlta felül e tekintetben, hanem Budapest 14,3%-os mutatóját is. Lényeges azonban a fejlődési menet megítélése szempontjából, hogy míg a nagyvárosokban a nem helyben lakó munkavállalók aránya tíz év alatt gyakorlatilag nem változott (már 1960-ban is 18,7%-ot tett ki), addig a középvárosi mutató 1960-ban mindössze 12,6% volt.

A városok iparának megerősödése – a gazdasági átalakulás menetének megfelelően – *párosult mezőgazdasági jelentőségük emelkedésével* is. A nagyüzemi mezőgazdaság szervező centrumokat kívánt, amelyek helyet adnak az állami gazdaságok, erdőgazdaságok, szövetkezeti társulások központjainak, a gépállomásoknak, majd később a gépesítéssel összefüggő másféle üzemeknek és szervezeteknek, továbbá a mezőgazdasági szakiskoláknak, az állami felvásárlás, raktározás, elosztás különböző szerveinek. A városok mint az ország közlekedésének, igazgatásának, kereskedelmének csuklópontjai elsősorban voltak alkalmasak erre a szerepre. Alkalmasságukat növelte a mezőgazdaság és az ipar kölcsönös egymásrautaltságának fokozódása is.

Bizonyos mértékig érzékelteti a városoknak a mezőgazdasági termelésben betöltött szerepét, illetőleg ennek fokozódását a két időszak ez irányú fejlődésének ellentétessége. Az első időszakban, 1949 és 1960 között, a mezőgazdasági keresők száma 14,9% kal csökkent országosan, ugyanakkor a városokban a csökkenés ennél jóval nagyobb, 26,7% volt. A jelenség magyarázata, hogy a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezése még csak kezdeteinél tartott, a városi agrárnépesség sokkal erőteljesebben áramlott át az iparba, mint a falusi, amelynek átállását a helyben levő munkahelyek hiánya korlátozta. 1960 és 1970 között a viszony megfordult: a mezőgazdasági keresők országos 30,5%-os csökkenésével szemben a vidéki városi arány csak 26,5% volt, Budapest pedig éppen 16,1%-os növekedés következett be.

Még inkább jellemzi a városok termelést szervező jelentőségét a mezőgazdasági dolgozók összetétele. 1970-ben a mezőgazdaságban országosan 8,2% volt a szellemi dolgozók aránya, a vidéki városokban viszont 17,0%, Budapest pedig 30,8%. Ha ezen felül tekintetbe vesszük, hogy a mezőgazda-

sággal kapcsolatos központi szerep ellátása a városokban további olyan nagy számú dolgozót foglalkoztat, akik statisztikailag a szállítás, kereskedelem, szolgáltatás, közigazgatás, sőt az ipar aktív keresői közt szerepelnek, egyértelművé válik, hogy a nagyüzemi mezőgazdaság a vizsgált időszakban urbanizáló tényezővé vált.

A városoknak a felszabadulás után megnövekedett ipari munkaerőigénye részben a mezőgazdaságból kiváló, helyben lakó munkaképes férfiakból és nőkből elégítődött ki. Ez a foglalkozási átrétegződés város csoportonként eltérő módon zajlott le, sőt Budapesten az ellenkezőjére is fordult. A fővárosban 1949 és 1970 között a mezőgazdasági foglalkozásuk létszáma gyakorlatilag megkétszereződött – összefüggésben a mezőgazdaság nagyüzemi szocialista átszervezésének következményeiről korábban leírtakkal. (Természetesen Budapesten így is alacsonyabb a mezőgazdasági keresők aránya az összkeresőkhöz képest, mint bármelyik város csoportban.) A nagyvárosokban a vizsgált két évtized alatt lényegében nem változott a mezőgazdasági keresők száma, de mivel lakosságszámuk 1949 és 1970 között tetemesen nőtt, a mezőgazdasági keresők aránya ugyanilyen mértékben csökkent az összes keresőkhöz képest. Budapesttől is és a nagyvárosoktól is eltérően alakult a középvárosi és a kisvárosi fejlődés. E két város csoportban igen gyorsan csökkent a mezőgazdasági aktív keresők létszáma (1970-re 1949-hez képest a középvárosokban valamivel több, a kisvárosokban valamivel kevesebb mint 60%-ra). A kisvárosokban egyenletesen, a középvárosokban a hatvanas években az előző évtizedbelinél gyorsabban történt a fogyás és eltérő következményekkel is járt. A helyben lakó mezőgazdasági keresők foglalkozás-változtatása a kisvárosok csoportjában lényeges hozzájárulás volt az ipari munkaerőszükséglet kielégítéséhez, mert pl. 1960 és 1970 között az ipari keresők száma 91 099-cel nőtt, a mezőgazdaságiaké pedig 41 638-cal csökkent, vagyis – legalábbis számszerűen – az ipari létszámtöbblet közel fele a mezőgazdaságtól vonódott el. A középvárosokban viszont ugyanabban az időszakban a 80 861 fős ipari keresői létszámnövekedéssel szemben a mezőgazdasági keresők számának fogyása mindössze 18 642 fő. Az átrétegződésnek ez a csekély mértéke magyarázza a középvárosok lakosságszámának a hatvanas években bekövetkezett erős növekedését, valamint a beingázás ezzel egyidejű fokozódását.

1960-ban az összes városi mezőgazdasági keresők 25,2%-a a középvárosokban volt található, és noha ez az arány 1970-re 22,1%-ra csökkent, még így is felülmúlta a középvárosoknak az összes városi lakosságszámból való részesedését. A nagyvárosokban ez a két mutató 9,4%, illetve 11,6% volt, vagyis – ellentétben a középvárosokkal – emelkedett, de még 1970-ben is kevesebb, mint amennyit a nagyvárosok csoportja az összes városi lakosságból képviselt. Mivel a helyzetet befolyásoló főbb tényezők (a népgazdasági ágak struktúrája, a városok központi szerepe, a mezőgazdasági termelés

belső szerkezete stb.) nem változtak számottevően, nincs okunk feltételezni, hogy a hatvanas évek fejlődésében megfigyelhető tendenciák ne éljenek tovább. Emiatt a részesedési arányoknak a nagyvárosokban észlelt növekedése, illetőleg a középvárosokban bekövetkezett csökkenése minden valószínűség szerint oda vezet, hogy e két város csoportban a mezőgazdaság jelentősége hosszabb vagy rövidebb idő múlva teljesen konformis lesz a nagyságrendi viszonyokkal, úgy, ahogyan ez az egyensúly az ipari jelentőség vonatkozásában már jelenleg is fennáll. (A középvárosoknak a többi városokkal való összehasonlítása nem ígér tanulságokat, mert a kisvárosokban a mezőgazdaság jelentősége – a keresők számának komoly csökkenése ellenére – relatíve igen magas maradt, Budapest pedig a kétszeresre nőtt keresői létszám mellett is messze a legalacsonyabb.)

A közvetlen ipari és mezőgazdasági termelő, termelést szervező jelentőség fokozódása mellett az urbanizálódás további jele, hogy a városok egyre több olyan intézményhez és létesítményhez jutnak, amelyek által *alkalmassá válnak kisebb vagy nagyobb tájegység központi szerepének betöltésére*. Így például míg 1949-ben 15 és 1960-ban is még csak 17 vidéki városban működött felsőfokú oktatási intézmény (utóbbi időpontban 12 151 nappali hallgatóval), 1962-ben már 28-ra nő az ilyen vidéki városok száma, 1970-ben pedig 31 városban, vagyis a vidéki városok 43%-ában működött egyetem vagy főiskola. Ekkorra a nappali hallgatók száma 25 875-re növekedett, és 9454 levelező hallgató iratkozott be. 1960-ban minden városban – Oroszlány kivételével – volt középiskola és csak Kazincbarcán nem volt gimnázium, 1970-re már minden városban (a korábbi községekben is) található középiskola. 1960-ban 11 város kivételével mindenütt működött kórház, a 11 városból 3 új (amely nem sokkal később megkapta a maga modern kórházát), a maradék 8 kisváros pedig fejlett nagy- vagy kö-

zépváros mellett fekszik. 1970-re a kórház nélküli városok száma ugyan 14-re nőtt, de ez a várossá nyilvánítások korábban említett problematikusságával magyarázható.

Számos más jel mellett a vidéki városok vonzásának erősödésére utal és egyben jellemzi is azt, hogy 1970-ben a felsőfokú oktatási intézmények hallgatói közül kollégiumban lakott Budapesten 32,1%, a vidéki városokban pedig az arány kétszeres: 64,5%. A kollégiumban lakó középiskolások aránya tekintetében még nagyobb az eltérés: Budapesten 4,3%, a vidéki városokban 23,0 % volt 1970-ben.

A mérhetőség érdekében a városok ennél lényegesen többet jelentő központi szerepét jelen esetben arra szűkítve le, hogy milyen szolgáltatásokat nyújtanak más településeknek, három olyan ismérvet emeltünk ki, amelyek a fontosság mellett a számszerű összehasonlítás feltételeinek is eleget tesznek, és viselkedésük megegyezik a központi szerepkör jellemzésére általunk megvizsgált más összetevőkével. Az egyik: a nem termelő ágazatok (szállítás, kereskedelem, egyéb) keresőinek száma, mivel – a város lakóinak ellátása mellett – ők nyújtják a környezetben levő települések lakossága számára a termeléssel közvetlenül össze nem függő szolgáltatások döntő részét. A másik: az építőipari keresők létszáma, figyelemmel arra, hogy az építőipar jelenlegi szervezeti formája mellett a nagyobb vállalatok városi székhellyel működnek és innen irányítják az állományukban levő munkaerőt a vidéki munkahelyekre. A harmadik: a városok üzleteiben egy év alatt lebonyolított összes kiskereskedelmi vásárlások értéke, amely a környezeti vonzás mérésére általánosan használatos kritérium szokott lenni. (Ez utóbbiban az összehasonlítás lehetősége korlátozott, mivel 1949-re nem állnak rendelkezésre adatok és az 1970. évi adatok az 1960. évi 63 városra vonatkoznak, tehát 10 kisváros nem szerepel.)

Városcsoport	Nem termelő ágazatok keresői			Építőipari keresők			Kiskereskedelmi forgalom (millió Ft)	
	1949	1960	1970	1949	1960	1970	1960	1970
Budapest	398 089	424 983	465 782	24 688	68 081	80 992	22 225	36 999
	58,4	51,1	48,1	48,5	49,8	47,1	50,3	47,4
Nagyvárosok	85 865	112 517	139 828	5 905	15 456	24 992	6 401	11 956
	12,6	13,5	14,7	11,6	11,3	14,5	14,5	15,4
Középvárosok	88 755	143 958	173 878	7 451	23 870	33 521	8 293	15 738
	13,0	17,3	18,3	14,1	17,5	19,6	18,7	20,2
Kisvárosok	109 075	150 066	169 843	12 820	29 164	32 273	7 301	13 271
	16,0	18,1	17,9	25,2	21,4	18,8	16,5	17,0
Összesen	681 784	831 514	949 331	50 864	136 571	171 778	44 220	77 964
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A rovatokban a felső szám a létszámot, illetve a pénzértéket jelenti, az alsó szám az összvárosi volumenben való részesedést.

Hangsúlyozni kell, hogy az adatok csak a helyben lakó keresőket tüntetik fel, figyelmen kívül hagyják a beingázó dolgozókat. Emiatt a városokban levő nem termelő és építőipari munkahelyek számát illetően nem jelentenek teljes értékű információt, de a város csoportok közötti viszonyítások alapjául elfogadhatók.

Az egybevetés mind a három időpontban megerősíti Budapest köztudottan kiemelkedő központi jelentőségét. A fővárosnak ez a jelentőségtöbblete nem mindig volt azonos mértékű, és nem mindig ugyanazon város csoportok rovására állt fenn. A felszabadulást követő első időszakban, a közigazgatási rendezést megelőzően – amikor a hierarchiában azóta előrelépett városok még nem rendelkeztek komolyabb anyagi és szellemi infrastruktúrával – volt a legnagyobb mértékű a központi funkciók budapesti koncentrációja. A főváros ekkor elsősorban a középvárosoktól és a kisvárosoktól vállalta át a központi szerepek egy részét, amit az mutat, hogy e két város csoportban ekkor igen alacsony a nem termelő ágazatok aránya. A nagyvárosok elmaradása ennél sokkal kisebb mértékű. Az építőipar akkor még csekély kapacitásának, elsődlegesen kisipari jellegének és kialakulatlan szervezetének tudható be, hogy a kisvárosok az építőipari keresők összvárosi létszámában ugyanolyan mértékben részesülnek, mint a lakosságban. A felszabadulás utáni években tehát a budapesti építőipar többlete éppen a későbbiek folyamán az építőipar centrumiává váló nagyvárosoktól és középvárosoktól vonódott el.

1960-ban és 1970-ben, amikor az adatok szerint Budapestnek mint központnak a viszonylagos súlya némileg csökken, a kisvárosok pedig a korábbi, alacsonyabb szinten stagnálnak, természetesen előtérbe nyomulnak a nagy- és középvárosok, egymástól némileg eltérő fejlődési menettel. A nagyvárosokban a nem termelő ágazatok keresőinek mutatói egyenletesen emelkednek, ami visszatükörfözi azt, hogy ezek a mindig is jelentős városok anélkül, hogy külső beavatkozásra további szerepekhez jutottak volna, fokozatosan erősödtek központi funkcióik teljesítésében. A középvárosoknál viszont a nagy ugrás az ötvenes években következett be, amikor a friss megyeszékhelyek berendezkednek feladataik ellátására, és a korábbi alföldi mezővárosok iparosodása a terciér szektor fejlődését is serkenti. A hatvanas években, amikor az előző évtized gyors felfutása által létrehozott alapok már rendelkezésre álltak, a középvárosokban ugyanúgy lelassult a nem termelő ágazatok keresőinek növekedési üteme, mint a nagyvárosokban. Így azután 1970-re némileg még mindig elmaradnak tőlük a terciér szektor aránya tekintetében, ez azonban – figyelembe véve a két város csoport összetételét és a városállományon belüli jelentőségét – természetesnek tekinthető. Ami a középvárosoknak a kisvárosokhoz való viszonyát illeti, az előbbiek 1970-re eljutottak oda, hogy mind a nem termelő ágazatok és az építőipar keresőinek létszáma, mind a kiskereskedelmi forgalom értéke tekintetében felülmúlják

a kisvárosok náluk 244 000 fővel népesebb csoportját.

A városok központi szerepének kibontakozása, nemkülönben a termelő és nem termelő szektorokban egyre növekvő munkaerő-szükségletük indította el az *ingavándor-forgalomban részt vevők számának máig is tartó emelkedését*. 1960-ban a 62 vidéki városba már 219 724 fő járt be naponta. (Ez a szám csupán azokat az aktív keresőket tartalmazza, akik vidéki városi munkahelyen dolgoztak, de nem laktak ott.) A vidéki városok közül nem akadt egy sem, amelynek ne lett volna pozitív ingázási egyenlege, azaz többen jártak be, mint ahányan eljártak belőle. Az ingavándor-forgalomban való érdekelttség természetesen erősen különbözött: olyan új ipari városokba, mint pl. Ajkára, Oroszlányra, Kazincbarcikára többen jártak be, mint a helyben lakó keresők 50%-a, ezzel szemben Mezőtúron, Hajdúnánáson, Kisújszálláson, Karcagon ez az arány csupán 2% volt.

A hatvanas években gyorsan nőtt az ingázók száma: 1970. január 1-én Budapestre 204 315-en, a 72 vidéki városba 412 104-en jártak be. A legtöbben Miskolcra (31 828 fő), Győrbe (25 918 fő), Szegedre (18 358 fő), Székesfehérvárra (17 249 fő). Lakossághoz képest a legtöbb ingázót vonzotta: Leninváros (a beingázók annyian voltak, mint a helyben lakók 41,5%-a), Vác (35,0%), Salgótarján (32,9%), Szekszárd (32,0%), Győr (29,7%).

A beingázás fokozódása egyik oldalról a városok vonzásának erősödésével magyarázható, másik oldalról szükségszerűvé vált a munkaerő helyben való letelepítésének korlátozott lehetőségei miatt. Ezeket a korlátokat a rendelkezésre álló *lakásállomány, illetve annak növekedési üteme* állította fel.

1949 és 1960 között 169 552 darabbal nőtt a városok lakásállománya, ami 16,8%-os emelkedésnek felel meg. Ekkor még nem sokban különbözött a fővárosi és a vidéki városi növekedés üteme: 16,0%, illetve 17,4% volt. 1960 és 1970 között sokkal több lakás épült, mint az előző évtizedben: 273 647 darab, az összvárosi növekedés 23,2%-os. Az arányok alapvetően megváltoztak a vidéki városok javára, amelyek 28,2%-kal gyarapodtak (szemben a fővárosi 17,4%-kal. Egybevetve a városi lakásállomány és lakosság szám növekedési ütemét, egyértelműen kitűnik a két időszak különbözősége: az ötvenes évek 21,4%-os lakosságtöbblete számára mindössze 16,8%-kal több lakás állt rendelkezésre, tehát jelentős lakás-deficit következett be, a hatvanas években viszont a lakásállomány majdnem kétszer olyan gyorsan nőtt, mint a lakosság (23,2%, illetve 12,1%). Ha együttesen nézzük a két évtizedet, a mennyiségi fejlődés mutatói kedvezőek, mert a városi lakosság 1 135 331 fős gyarapodásával szemben 443 199 darabos lakásállomány-növekedés áll, vagyis minden új városi lakást csupán 2,56 új városi lakos terhel, szemben az 1949. évi helyzettel, amikor egy városi lakásra átlagosan 3,49 lakos jutott.

Mivel a lakáshelyzet mennyiségi oldalának megítélése szükségszerűen a lakosságszámmal való egybevetés alapján végezhető el, az alábbiakban a

lakásállomány alakulásának város csoportok szerint megkülönböztetett adatait ugyanabban a rendszerben állítottuk össze, mint korábban a lakosság számra vonatkozó adatsorokat. 1970-re feltűntetjük még a város csoportok lakóházainak számát, valamint a városi lakóházállományban való rész-

sedését is a lakás- és lakóház helyzet egybevetése végett. Ebben idő soros mutatók képzése nem látszott szükségesnek, mivel a viszonyítás számára leginkább szemléltető részesedés a vizsgált három időpontban elhanyagolható mértékben különbözött egymástól.

Város csoport	1949			1960			1970		
	összes lakások száma	a városi lakások %-ában	az 1970. évi lakásszám %-ában	összes lakások száma	a városi lakások %-ában	az 1970. évi lakásszám %-ában	összes lakások száma	a városi lakások %-ában	lakóházak *
Budapest	461 918	45,70	73,57	535 855	45,40	85,35	627 841	43,19	162 941 26,05
Nagyvárosok	130 333	12,89	62,32	158 743	13,45	75,91	209 120	14,38	92 972 14,86
Középvárosok	162 892	16,12	60,65	199 287	16,89	74,20	268 564	18,47	133 201 21,29
Kisvárosok	255 612	25,29	73,36	286 422	24,26	82,20	348 429	23,96	236 457 37,80
Összesen:	1 010 755	100,00	69,52	1 180 307	100,0	81,18	1 453 954	100,00	625 571 100,00

* A felső szám a lakóházak számát, az alsó az összes városi lakóházakban való részesedést jelzi.

A nagyságrendi viszonyok tekintetében szembe tűnő, hogy a fő város minden időben magasabb arányban részesült a lakásokból, mint a lakosságból. 1949-ben még elenyésző a különbség, 1960-ban és 1970-ben azonban már 1,89%, illetve 1,52%. Budapestnek ezt a kedvező helyzetét lerontja, hogy a lakásállomány növekedése a fő városban a nagyvárosokhoz és a középvárosokhoz képest igen lassú; az ütem nagyjából megegyezik a kisvárosokéval, amelyek részesedése mindig fokozatosan alacsonyabbá vált. A lassúbb lakosságszám-növekedés a már ott élő városi lakosság szempontjából azért előnyös, mert még relatíve visszafogott lakásépítési ütem mellett is az ellátás mennyiségi javulását hozhatja. Budapesten ez a javulás ténylegesen kimutatható (fokozatosan csökkent az egy lakásra átlagosan jutó lakosok száma), és a kisvárosok is viszonylag gyengébb ütemű tényleges szaporodásuknak köszönhetik, hogy a lakásellátás mennyiségi mutatója nem rosszabb, mint a nagyvárosokban és a középvárosokban. A lakosságszám gyors emelkedése viszont – a lakásépítés erősebb üteme esetén is – a mennyiségi lakásellátás stagnálását okozhatja; ezt mutatja a nagyvárosok és a középvárosok helyzetének alakulása. 1960 és 1970 között a nagyvárosokban 31,7%-kal, a középvárosokban 34,8%-kal, tehát igen jelentősen nőtt a lakások száma (ugyanezen idő alatt Budapesten csak 17,2%-kal, a kisvárosokban 21,6%-kal), mégis még 1970-ben is elmarad lakásállománybeli részesedésük a lakosságszámbelitől. A középvárosok különben nemcsak a hatvanas években, hanem 1949 és 1960 között is a legnagyobb arányban növelték meg lakásaik számát (22,3%-kal, szemben a nagyvárosok 21,8%-os,

a kisvárosok 12,1%-os és Budapest 16,0%-os mutatójával). A fejlődési dinamika tekintetében tehát – hasonlóan a korábban tárgyalt témák többségéhez – megelőzik a többi város csoportot, de még ez az építési ütem sem volt eddig elegendő mennyiségi lakáshelyzetük számottevő javításához.

A mennyiségi mutatók mellett a lakások felszereltségére utaló adatok nemcsak az ellátásról kialakult képet egészítik ki, hanem ezekből következtethetünk a városok infrastruktúrájának legfontosabb részét képező közművesítés helyzetére is. A vizsgált két évtizedben a lakáshelyzet lényeges minőségi javulása következett be. Nem érdektelen emlékeztetni idézni, hogy míg 1949-ben a városi lakások közel negyedrésze volt villany nélkül, addig 1970-ben – elenyésző számú külterületi lakás kivételével – az elektromos energiaellátás teljesnek tekinthető. 1949-ben mindössze a lakások 40%-a volt vízvezetékre rákötve, és ez is csak annak köszönhető, hogy a fő városban már ekkor is a lakások 66%-a rendelkezett vízvezetékkel; 1970-ben az összesített városi mutató (64,6%) majdnem eléri az 1949-es budapestit. A vízőblítéses WC-vel rendelkező lakások száma 1949 és 1970 között 2,6-szorosra nőtt, igaz, hogy így is csupán 49,4%-ot tesz ki (Budapestben 63,8%, vidéki városokban 39,4%).

A lakáshelyzet minőségi mutatóinak gyors ütemű javulása – amihez társítani lehetne a gázellátás különböző formáinak általánossá válását, a távfűtés egy évtized alatti elterjedését, az alapfokú közintézményellátás fejlődését stb. – arra utal, hogy városaink 1949. és 1970. évi infrastruktúrája alapvetően különbözik egymástól. A fejlődés azonban nem feleltetheti el, hogy egyrészt sok vonatkozásban

még a jelenlegi helyzet sem tekinthető megnyugtatónak, másrészt éppen az infrastrukturális ellátásban állnak fenn a legnagyobb különbségek az egyes városok, de még város csoportok között is, ami

számszerűen az átlagoktól való olyan mértékű eltérésekben nyilvánul meg, amilyeneket más vonatkozásokban (pl. a lakásállomány összetételében) nemigen lehet tapasztalni.

Város csoport	Villanyal ellátott lakások			Vízvezetékes lakások			Vízöblítéses WC-s lakások		
	1949	1960	1970	1949	1960	1970	1949	1960	1970
Budapest	354 210 46,02	530 164 49,39	625 045 44,70	304 939 75,47	392 859 68,79	530 695 56,53	212 664 75,92	275 006 68,34	400 298 55,13
Nagyvárosok	100 732 13,09	148 675 13,85	203 636 14,56	47 881 11,85	63 498 11,12	129 574 13,81	29 200 10,42	46 035 11,44	102 961 14,18
Középvárosok	111 724 14,52	172 661 16,08	255 005 18,24	32 132 7,95	62 881 11,01	151 112 16,09	22 817 8,15	44 020 10,94	121 689 16,76
Kisvárosok	202 996 26,37	221 942 20,68	314 628 22,50	19 107 4,73	51 873 9,08	127 368 13,57	15 429 5,51	37 304 9,28	101 183 13,93
Összesen:	769 662 100,00	1 073 442 100,00	1 398 314 100,00	404 059 100,00	571 111 100,00	938 749 100,00	280 110 100,00	402 365 100,00	726 131 100,00

A felső szám a lakások számát, az alsó az összes városi lakásokban való részesedést jelzi.

Nem váratlan, hogy a nagyjából teljes körűnek tekinthető elektromos ellátás kivételével egyértelműen kitűnik Budapest kiemelkedően előnyös helyzete és a kisvárosok nagymértékű elmaradottsága. A városállomány infrastrukturális fejlődésének kedvező jele, hogy a főváros fölénye fokozatosan mérséklődött és a kisvárosok előnytelen helyzete is jó ütemben javult. A nagyvárosok csoportja az, ahol a lakásállomány közműves ellátottsága mindhárom időpontban némi elmaradással ugyan, de leginkább megfelel az összes volumenből való mennyiségi részesedésnek.

Sajátosságosan alakult a középvárosok lakásainak felszereltségi helyzete a többi városhoz viszonyítva. Nem értelmezhető 1949. évi elektromos ellátásuk elmaradottsága; ugyanebben az időben a vízellátásba bevont és a csatornázott lakások hiánya is megmutatkozik igen alacsony részesedési mutatóikban. Elmaradásuk ekkor a vizes közművek tekintetében olyan tetemes volt, hogy annak rövid idő alatt való felszámolására alig lehetett számítani. Mégis 20 év alatt eljutottak oda, hogy a vízvezetékes és a csatornázott lakások aránya alig marad el az összvárosi (a fővárost is magában foglaló) átlagtól, és ezzel ebben a vonatkozásban is a nagyvárosok nyomába eredtek. Az infrastruktúra dinamikus fejlődése tehát a középvárosok helyzetét változtatta meg leginkább; a kisvárosok lakásfelszereltségének ennél is gyorsabb ütemű javulása végül is alacsony ellátottsági mutatókat eredményezett.

Részben a lakóköörülmények jellemzésére szolgál, részben a lakóépületeknek mint az infrastruktúra különösen jelentős alkotóelemeinek értékét mutatja a városokban levő *szilárd és nem szilárd anyagból épült lakóházak* száma. Miközben 1949 és 1970 között a városi lakóházak száma 30,8%-kal nőtt, a vályogházaké szinte teljesen változatlan maradt. Mi több, minden város csoportban és mindhárom

időpontban – teljesen jelentéktelen eltérésekkel – ugyanannyi vályogból épült lakóház volt. A két végletet természetesen itt is Budapest elenyésző (legkisebb: 3,7%, legnagyobb: 5,0%) és a kisvárosok roppant magas (legkisebb: 62,6%, legnagyobb: 63,5%) részesedése képviseli. A középvárosok helyzete sem túlságosan kedvező: 24,2–24,3%-os részesedésük nem tér el ugyan számottevően a teljes lakóépület-állományban elért részesedésüktől, de háromszorosa a nagyvárosokénak (8,1–8,4%). Bár az adatok alapján egyértelmű a középvárosok lakóépületállományának relatív értéktelensége a nagyvárosokkal összehasonlítva, mégis ennek az elmaradásnak van előnye is: a városfejlesztés során szükségessé váló épületbontások kevesebb anyagi áldozattal járnak, így az átépítési lehetőségek könnyebben nyílnak meg, mint az öt nagyvárosban és főleg mint Budapesten.

Ha a lakások és a lakóházak számát vetjük egybe, Budapest és a kisvárosok csoportja képezi ebben a vonatkozásban is a két végletet. 1970-ben a fővárosban egy lakóházra átlagosan 3,85 lakás jutott, a kisvárosokban viszont csupán 1,47. Leginkább a nagyvárosok közelítik meg a 2,32 lakás/lakóház városi átlagot, ennél alig kevesebb, 2,25 lakás/lakóház mutatójukkal. A középvárosok ettől elmaradnak, mert bennük átlagosan 2,02 lakás jut egy lakóházra. A sorrend tehát itt is megegyezik a város csoportok nagyságrendi sorrendjével, de a számok mindenütt a beépítés egészének kevéssé városias voltára utalnak; ez alól – a peremkerületek nagy kiterjedésű családiházak lakóterületei miatt – Budapest sem kivétel.

Összefoglalva azoknak a vizsgálatoknak a megállapításait, amelyeket azért végeztünk, hogy objektíven értékelhessük a teljes városállományon belül a középvárosok csoportjának felszabadulás utáni fejlődését és 1970. évi helyzetét, igazoltak látszik,

hogy a középvárosok a fejlődési ütemet tekintve általában élen jártak, és ennek köszönhetően jelentőségük időszakra időszakra növekedett. A nagyvárosok mellett fő haszonélvezői voltak a főváros relatív jelentőség-csökkenésének, és eljutottak oda, hogy jellegzetességeik – ezen egyaránt értve fejlődési folyamatukat és helyzetüket – lényegbevágóan különböznek a kisvárosokétól, viszont sok vonatkozásban egészen közel kerültek a nagyvárosokhoz. A fejlődési ütem kivetítésével a két városcsoport között jelenleg még fennálló különbségek további csökkenésére is számítani lehet.

Figyelembe kell azonban venni, hogy az öt nagyváros – bizonyos határok között – főbb tulajdonságait tekintve már régóta viszonylag homogén csoportot alkot, a középvárosok ezzel szemben különböző indítatásúak, fejlődésük folyamata is eltérő; munkánk előző fejezetei ezt részletesen bemutatják. Az eredetnek ez a heterogenitása inkább a múltjuk és jelen helyzetük sokféleségével jellemezhető kisvárosok csoportjára emlékeztet, amelyről azonban – a fejlettség eltérő szintje mellett – abban különböznek a középvárosok, hogy mostanra a legfontosabb települési jellegzetességek rokonsága alapján megkülönböztethető városcsoporttá alakultak. A következőkben, amikor a felszabadulás utáni középvárosi fejlődést vizsgáljuk, annak bemutatása mellett, hogyan folyt le a 17 város viszonylag homogén csoporttá válása, arra is törekszünk, hogy az egyedi sajátosságoknak azt az összesődését, amely az előzőkben a középvárosok összességének vagy átlagának számbavételéből származott, lehetőség szerint feloldjuk.

II. A középvárosok egységes városcsoporttá válása

A II. világháború pusztításait és ennek következményeit a középvárosok nem azonos mértékben érezték meg. Ha csupán a városok épület- és létesítményállományában bekövetkezett rombolásokat nézzük, elsősorban Székesfehérvár, Szolnok és Sopron veszteségei voltak tetemesek; a többi középváros infrastruktúrája kevésbé sérült, de mindegyikből értékeket, termelőeszközöket hurcoltak el, lakosságuk egy része elpusztult vagy elvándorolt. Figyelembe véve, hogy a háború alatt az építési-kezelési tevékenység szinte teljesen szünetelt, minden városban – függetlenül a háborús veszteségek pótlásától – bőven akadtak újjáépítési feladatok. Így azután az újjáépítés időszaka – ugyanúgy, mint az egész városállományban – nem hozott említésre méltó változásokat a városok relatív jelentőségében és nagyságában.

Ez annak ellenére állítható, hogy a városi lakosságnak a háborút követő általános csökkenése sem azonos mértékben sújtotta a középvárosokat. 1949-re 1941-hez képest a középvárosok összes lakossága 39 780 fővel fogyatkozott meg, a veszteségből a nagyobb tradicionális városokra 21 166 fő, a kisebb tradicionális városokra 1878 fő, a hajdani alföldi

mezővárosokra 18 900 fő esett, míg a városi múlt nélküli települések összlakossága 2164 fővel nőtt. A legnagyobb csökkenés Sopronban (7090 fő), Békéscsabán (6512 fő), Székesfehérváron (6434 fő) következett be, viszont Zalaegerszegen, Kecskeméten, Kaposváron némileg növekedett a két népszámlálás között a lakosság szám, együttesen sem sokkal többel, mint a Tatabányát alkotó településcsoport 2266 fős nyeresége.

A háború alatt és közvetlenül utána végbement csekély foglalkozási átrétegződés, valamint az, hogy a lerombolt épületek hiánya miatt egyes városok ingatlanállománya némileg lecsökkent, más, pusztulást nem szenvedett városokban pedig csekély gyarapodás is előállt, szintén nem okozta a város csoporton belül az addig fennállott különbségek elmélyülését, de kiegyenlítődéset sem. (Az újjáépítés valóban a korábbi helyzetet állította vissza, amit az érzékeltet, hogy a háborúban sérült lakások közül 1949-re Egerben 235-öt, Nyíregyházán 156-ot, Kecskeméten 153-at, Sopronban 128-at nem állítottak helyre, a többi középvárosban még ennél is kisebb a teljesen elpusztult vagy újra fel nem épített lakások száma. Érdekesebb, hogy 1945 után 1949. január 1-ig a hajdani alföldi mezővárosokban épült a legtöbb lakás: Kecskeméten 952, Nyíregyházán 660, Szolnokon 451, Békéscsabán 282, Hódmezővásárhelyen 277, míg a többi középváros közül egyedül Székesfehérváron épült a háborút követő négy év alatt 100-nál több új lakás, szám szerint 162.)

A felszabadulás idején a mai középvárosok közül kettő nem viselt városi rangot. Ez a helyzet azonban nem sokáig állt fenn. A jelenlegi Tatabányát alkotó négy község 1947-ben történt egyesítésével együtt vált várossá Tatabánya. 1949-ben vetődött fel az a gondolat, hogy az új nehézipari centrumot Dunapentelén létesítsék. Maga az építés 1950-ben kezdődött és 1951-ben már be is következett Dunaujváros várossá nyilvánítása. A közigazgatási besorolásbeli változások közül megemlítené még, hogy az 1950. január 1-i reform megszüntette a törvényhatósági jogú városok kategóriáját, ezáltal Székesfehérvár, Sopron, Kecskemét, Hódmezővásárhely, valamint az 1946-ban ilyen ranghoz jutott Kaposvár és Szombathely a többi középvárossal azonos státuszba került.

A közigazgatási átszervezés legfontosabb következményei a megyebeosztás átalakításából származtak. Sopron megye megszűnése (illetve Győr megyével való egyesítése) azzal járt, hogy Sopron megszűnt megyeszékhely lenni; ezáltal a XVIII. század vége felé szerzett rangját elvesztette. Több más, a város fejlődését amúgyis gátló tényező mellett ennek is tudható be, hogy Sopron – amely az első világháborúig szinte minden tekintetben az egyik legfejlettebb középváros, és a húszas évekbeli stagnálás után a második világháborúig a dinamikus Szombathellyel megegyező növekedési ütemet tudott felmutatni – az egyetlen olyan középváros volt, amely még 1960-ban sem tudta elérni az utolsó békeévbéli lakosság számát. (Nem számítva termé-

szetesen azokat az alföldi városokat, amelyekről nagy kiterjedésű területeket csatoltak el.)

A rendezés során öt mai középváros vált megyeszékhellyé: Kecskemét, Békéscsaba, Tatabánya, Salgótarján és Hódmezővásárhely. Utóbbi a rangját csak 1962-ig tartotta meg, és ez a rövid idő nem volt elegendő ahhoz, hogy központi szerepének betöltéséhez szükséges épületekhez és létesítményekhez jusson (az akkori szűkös beruházási keretek mellett erre amúgy sem sok lehetőség volt), vagy pedig fejlődési menetében érzékelhető változás következze be. Feltételezhető azonban, hogy az azelőtti és azután egyaránt stagnáló város több mint 4000 fős lakossággyarapodása az ötvenes években (az 1970. évi határokon belül) jórészt a megyeszékhellyé válásra vezethető vissza. A másik két új alföldi megyeszékhely, Kecskemét és Békéscsaba az első évtizedben szintén csak elenyésző mértékben részesült központi szerepének betöltéséhez szükséges infrastruktúrában. Bizonyos azonban, hogy a közigazgatási hierarchiában történt előrelépésük erőteljesen közrejátszott a fejlesztési eszközökben való részesedésük megemelkedésében; ez az akkori időkben elsősorban új iparok elnyerésében és az iparfejlesztéssel járó egyéb előnyökben nyilvánult meg. Ipari jelentőségük megnövekedésén kívül – amire még visszatérünk – fejlődésük felgyorsulásának látható jele, hogy 1949 és 1960 között Kecskemét lakossága 9515 fővel, Békéscsabáé 8094 fővel gyarapodott – természetesen az 1960. évi határokon belül. Ez azért különösen jelentős, mert a területcsatolások következtében mindkét városnak lényegesen leszűkült a mezőgazdasági termelési bázisa, így külső beavatkozások nélkül lakosságszám-csökkenésnek vagy legalábbis stagnálásnak kellett volna bekövetkeznie. Különbözik mind Kecskemét, mind Békéscsaban csak a hatvanas évek végén kezdődött el a megyei szintű szervezetek irodaházainak és más hasonló jellegű épületeknek a megvalósítása, ez a folyamat mostanáig is tart, kettőjük közül Kecskeméten előrehaladottabb fázisban van.

Míg az alföldi városokban a meglevő épületállomány felhasználása elodázhatóvá tette a központi szerep ellátásához szükséges új épületek létrehozását, addig a két városi múlt nélküli településnek, Tatabányának és Salgótarjának megyeszékhellyé válása miatt elkerülhetetlen volt új középület-együttesek létrehozása. Erre mindkét városban már az ötvenes évek legelején sor került, és az új középületekhez területileg is csatlakozva kiterjedt lakásépítési tevékenység társult. Ezzel indult el ez a két, városiasság szempontjából elmaradt település azon az úton, hogy az infrastruktúra színvonalára, fejlettsége tekintetében utolérje a folyamatosan fejlődött középvárosokat.

A megyeszékhellyé válás másféle következményekkel járt a két volt mezővárosban (Hódmezővásárhelyt itt számításán kívül hagyjuk) és a két ipari városban a lakosság rétegződését illetően is. Kecskeméten és Békéscsabán a két háború között a nem termelő keresők létszáma csak jelentéktelenül változott, és mivel a lakosságszám növekedett,

az összes keresőkhöz viszonyított arányuk fokozatosan csökkent. 1949 és 1960 között komolyan megemelkedett a nem termelő keresők száma, de nem nagyobb mértékben, mint a tradicionális megyeszékhelyeken. Arra lehet ebből következtetni, hogy Kecskemét és Békéscsaba – amellett, hogy az új közigazgatási szerep bizonyára nem is jelentéktelen beingázást indított el – feladatainak ellátására városi múltja következtében rendelkezett belső tartalékokkal. Tatabányán és Salgótarjánban viszont a nem termelő keresők létszáma az ötvenes években több mint két és félszeresére nőtt, tehát az addig egyoldalúan ipari városokban megyeszékhellyé válásuk után arányaiban jelentős foglalkozási átrétegződés indult el. A kép teljességéhez hozzátartozik, hogy e két város még így is erősen elmaradt 1960-ban a többi középvárostól a nem termelő keresők számát és arányát tekintve, és a különbségek 1970-re sem számolódtak fel: Salgótarján a megyeszékhely középvárosok közül csupán a nála sokkal kisebb Szekszárdot előzi meg, Tatabányán pedig a Szekszárd után legkevésbé népes két megyeszékhellyel, Zalaegerszeggel és Veszprémmel azonos létszámot regisztráltak. A hatvanas években Salgótarjánban nem emelkedett számottevően a nem termelő keresők száma, a növekedési arány is kisebb, mint az összes keresőké, tehát az ez irányú fejlődés megtorpant. Ez azért is váratlan, mert a város nagyarányú átépítésének kibontakozása éppen erre az időre esik. Salgótarján tehát azon esetek közé tartozik, ahol az anyagi és a szellemi infrastruktúra fellendülése időben nem esik egybe. Majd a hetvenes évek foglalkozási megoszlásának vizsgálata adhat választ arra a kérdésre, vajon végbement-e ebben az évtizedben az a további lakosság-átrétegződés, amely a szereppel és az annak ellátására való felszereltséggel összhangban már korábban esedékes lett volna. Tatabányán másképpen alakult a fejlődés: ha nem is az ötvenes évek ütemében, de 1960 és 1970 között is folytatódott a nem termelő keresők létszámának növekedése; a 69%-os emelkedést egyetlen középvárosban sem közelítették meg (a középvárosi átlag nem egészen 23% volt).

A közigazgatási átszervezések még egy, bár nem ennyire jelentős vonatkozásban érintették a középvárosokat: Dunaújváros 1957-ben járásszékhely lett. Ezzel kialakult a mai helyzet, amelyben 13 középváros visel megyeszékhelyi rangot, 3 város pedig járásszékhely. Mindent egybevetve állítható, hogy a középvárosok csoportjának együvé tartozása sok tekintetben a közigazgatási szerepeknek a felszabadulás után történt újraelosztása során dőlt el. Ezáltal ui. egyes városok olyan helyzetbe kerültek, hogy a lakosság növekedésében és összetételében, a fejlesztési eszközökhöz való hozzájutásban és az infrastruktúra főbb mutatóiban megközelíthették vagy utolérhették azokat a városokat, amelyek az urbanizációs jellegzetességeket illetően korábban jóval megelőzték őket.

A középvárosi jellegzetességek közelítéséhez hozzájárultak a közigazgatási rendezéssel nagyjából egyidejű igazgatási területváltozások is. Ezek első-

sorban a hajdani alföldi mezővárosokat érintették, amelyek területe összesen 206 414 kat. holddal csökkent. A Kecskeméttől elcsatolt 117 358 kat. holdon 9 új község alakult, összesen 31 042 lakossal. Hódmezővásárhely volt külterületén 48 425 kat. holdon 3 új község jött létre, együttes lakosságuk 7603 fő. Nyíregyháza területi vesztesége kisebb (18 649 kat. hold), de lakosság száma majdnem ugyanennyivel, 7369 fővel csökkent, amin 3 új község osztozott. Békéscsaba területének ugyanilyen nagyságrendű, 20 032 kat. holdas fogyatkozása csak fele ekkora, 3774 fős lakosság elcsatolást okozott. Még a mindössze 1950 kat. holdas veszteséget szenvedő Szolnokon is 2932 fővel csökkent a lakosság száma. Az öt hajdani alföldi mezővárostól elcsatolt területeken összesen 52 720 lakos került át más, többségében új községekhez; ez a csökkenés több, mint a legnagyobb nem alföldi középváros akkori lakosság száma.

Egyes dunántúli és északi középvárosokban ugyanezzel ellentétes előjelű folyamat zajlott le. Szombathely 6 községet kebelezett be, 9712 kat. holdon 7052 lakossal. Szekszárd 3755 kat. holdhoz és 1376 lakoshoz, Zalaegerszeg 1794 kat. holdhoz és 890 lakoshoz jutott egy-egy község beolvasztásával. Salgótarján nyeresége területileg ugyan kisebb (1592 kat. hold), de lakosság számban tekintélyes, 1935 fő.

A hatvanas években – mint országosan is – a középvárosokban már nem került sor ilyen méretű területi változásokra, de egyes városok a szomszédos községek rovására jelentősen gyarapodtak. Az alföldi középvárosok ebben az időszakban – említésre sem méltó módosulásokkal – megtartották területüket, sőt Szolnok 6473 kat. holddal növekedett és ezáltal 3019 fős lakosságtöbbletre tett szert. Sokkal jelentősebb ennél Zalaegerszeg gyarapodása, amely újabb 7 községet csatolt magához és ezzel 5507 fővel (ez 1960. évi lakosságának 23,2%-a!) növelte lakosság számát. Az előző időszakban is terjeszkedő Salgótarján lakosságának növekedése hasonló nagyságrendű: 5153 fő; jelentős még Kaposvár (4024 fő), Eger (3354 fő) és Nagykanizsa (1054 fő) gyarapodása.

A felsorolt területi változások csökkentették azokat a nagyságrendi különbségeket, amelyek az alföldi és nem alföldi középvárosok lakosság számában a korábbi időszakokban, de még a negyvenes évek végén is fennálltak, és nemcsak olyan városoknak, mint Zalaegerszeg és Salgótarján segítettek a felzárkózásban, hanem az alföldi középvárosok között is hozzájárultak az egyensúly létrejöttéhez. Még komolyabb következmény, hogy – bár másféle okból és formában – agglomerálódási folyamat indult el a közigazgatási határrendezések következtében. Az alföldi városok a saját területükön levő, még mindig jelentős nagyságú tanyavilággal és a frissen önállóvá lett, de az anyavárosra továbbra is számos vonatkozásban ráutalt falvakkal képeztek szoros kapcsolatban levő településcsoportot. Azok a nem alföldi középvárosok viszont, amelyek a környező községeket magukhoz csatolták, nem voltak képe-

sek azokat beolvasztani, a települési önállóság sokféle formában fennmaradt a közigazgatási összetartozás keretei között is.

A középvárosok lakosság számának közelítése egymáshoz, amely a területi rendezések következtében állt elő, a tényleges szaporodás (a természetes szaporodás és a beköltözések együttesen) eltérő mértéke folytán két évtized alatt tovább erősödött. Ennek igazolására az alábbi táblázatban bemutatjuk annak a négy város csoportnak, amelyből a középvárosok erednek, a felszabadulás utáni népszámlálások idején mért átlagos lakosság számát, mindig a népszámlálás időpontjabeli területre vonatkoztatva. (A zárójelben levő számok az előző népszámláláshoz viszonyított növekedés százalékát mutatják.)

	1949	1960	1970
Nagyobb tradicionális városok	34 697	44 042 (26,93)	54 384 (23,48)
Kisebb tradicionális városok	16 110	22 880 (42,02)	33 269 (45,41)
Hajdani alföldi mezővárosok	56 743	54 604 (-3,77)	63 728 (16,71)
Városi múlt nélküli települések	21 473	36 559 (70,25)	49 105 (34,32)

Az alacsonyabb lakosság számú csoportok (kisebb tradicionális városok, városi múlt nélküli települések) növekedése tehát sokkal gyorsabb volt mind a két időszakban, mint a nagyobb tradicionális városoké, és a legnépesebb csoport, a hajdani alföldi mezővárosok 21 év alatt mindössze 12,3%-kal növelték meg lakosság számukat. Nem szabad azonban elfeledkezni arról, hogy a nagyobb tradicionális városok tényleges szaporodása így is valamivel felülmúlta az ország összes vidéki városainak átlagát, és az alföldi középvárosok esetében sincs szó stagnálásról. Ha ez utóbbiaknál az 1970. évi határok közötti lakosság szám-változást nézzük – ami azért reális, mert az alföldi városoknak a felszabadulás utáni fejlődése tulajdonképpen ezen a területen ment végbe – az 1949 és 1970 közötti növekedés nem elhanyagolható: 36,0%, ez nem sokkal kevesebb, mint a nagyobb tradicionális városoké (45,5%).

Ami most már az egyes városok lakosság számának alakulását illeti, a változások eltérő jellegűek voltak, és a nagyságrendi viszonyok lényeges módosulásához vezettek. 1949-ben a legnagyobb lakosságú városok: Kecskemét (88 369 fő), Hódmezővásárhely (56 769 fő), Nyíregyháza (55 751 fő), Békéscsaba (45 892 fő), Székesfehérvár (41 534 fő), Tatabánya (40 221 fő), Szombathely (40 131 fő). A sort tehát négy alföldi város vezeti, a 7 között szerepel még rajtuk kívül két tradicionális dunántúli város és az akkoriban várossá vált, de városi funk-

ciók teljesítésére még alig képes Tatabánya. Az 1970. évi sorrend így alakult: Kecskemét (77 963 fő), Székesfehérvár (73 949 fő), Nyíregyháza (70 955 fő), Tatabánya (65 274 fő), Szombathely (64 485 fő), Szolnok (61 559 fő), Kaposvár (58 118 fő). A 7 legnagyobb város közül tehát 5 megegyezik az 1949. évivel, két hajdani alföldi mezőváros (az 1949-ben második és negyedik legnagyobb Hódmezővásárhely és Békéscsaba) kiesett, helyettük újonnan jelent meg – igaz, a két utolsó helyen – Szolnok és Kaposvár. Végző soron tehát a legnépesebb városok csoportjában – a táji fekvést tekintve – egy alföldit egy dunántúli váltott fel. Feltűnő, hogy 20 év alatt milyen nagy mértékben csökkentek a különbségek: 1949-ben a legnagyobb Kecskemét még 2,2-szer népesebb a hetedik Szombathelynél, 1970-ben a továbbra is vezető Kecskemét lakossága már csak 1,3-szerese az akkori hetedik Kaposvárnak.

A közelítés – a fejlesztések fogadására való felkészültség, mint a növekedést elsősorban meghatározó tényező mellett – elsődlegesen a városok lakosságának a városterületen való elhelyezkedése tekintetében fennálló eltérésekben leli magyarázatát. Nyilvánvaló, hogy a mostani feltételek között a lakosságnak az a része, amely külterületen él, létszámában nem növekedhet, hanem inkább csökken kihalás, elvándorlás következtében. A gyarapodást tehát reálisan a belterületi lakosság számához célszerű viszonyítani. A belterületi lakosságszám alapján az előző 7 város 1949. évi sorrendje egészen másképpen alakul: Székesfehérvár (40 224 fő), Szombathely (39 494 fő), Tatabánya (37 634 fő), Hódmezővásárhely (34 734 fő), Békéscsaba (33 836 fő), Kecskemét (33 330 fő), Nyíregyháza (30 998 fő). Megjegyzendő, hogy a belterületi lakosságszám alapján Nyíregyházát Sopron (31 716 fő) is megelőzi. Nemcsak a sorrend tér el jelentősen az összlakosság nagysága alapján képzett korábbi sorrendtől, hanem a különbségek is lényegesen kisebbek, arányaikban hasonlóak, mint az 1970. évi összlakosságnál.

A belterületi és külterületi lakosság létszámának, illetve arányának a lakosságszám növekedésére gyakorolt hatása abban is lemérhető, hogy az 1970-ben legnépesebb 7 középváros közül 5-nek elenyésző nagyságú külterületi lakossága volt, és 1949-hez viszonyítva 61–78%-os, tehát rendkívül magas lakosságszám-emelkedést értek el. Ezzel szemben Kecskemét és Nyíregyháza – amelyek külterületi lakossága még 1970-ben is 20% körüli volt – egészen másképpen viselkedtek: Kecskemét lakosságszáma 1949 és 1970 között 11,8%-kal csökkent. Nyíregyházáé pedig mindössze 27,3%-kal nőtt (természetesen mindenkori határaik között).

Ha most annak a 7 városnak a lakosságszám-alakulását vizsgáljuk, amely – az előzőkkel ellentétben – 1949-ben a legalacsonyabb lakosságszámú, a következő sorrendet lehet megállapítani: Dunaújváros (4069 fő), Zalaegerszeg (13 967 fő), Szekszárd (14 683 fő), Veszprém (18 229 fő), Salgótarján (20 128 fő), Nagykanizsa (28 460 fő), Eger (29 355

fő). A városokkal akkor még egybe nem vethető Dunaújváros–Dunapentelet nem számítva, ide tartozik a 3 kisebb tradicionális város, továbbá az akkor még központi szerephez nem jutott Salgótarján mellett 2 nagyobb tradicionális város is. 1970-re itt is megváltozott a sorrend: Szekszárd (24 333 fő), Veszprém (36 222 fő), Salgótarján (37 321 fő), Zalaegerszeg (39 252 fő), Nagykanizsa (39 559 fő), Dunaújváros (44 721 fő), Sopron (44 956 fő). A 7 közül 6 város mindkét időpontban azonos; eltérés mindössze annyi, hogy Eger Sopron váltotta fel (igaz, hogy a két város lakosságszámának különbsége mindössze 280 fő). Lényegesebb változás ennél, hogy a sorrend alaposan átalakult: Dunaújváros öt korábbi várost megelőzött és – ha nem is ilyen mértékben – jelentősen előretört Zalaegerszeg is. A különbségek – eltekintve 1949-ben Dunaújvárostól, 1970-ben pedig a többiektől elmaradt Szekszárdtól – itt is mérséklődtek, mert a második és hetedik helyezett város lakosságszámának aránya 1949-ben 1:2,1, de 1970-ben már csak 1:1,24.

Ebbe a csoportba igen dinamikus és mérsékelt növekvő városok tartoznak. Dunaújváros után Zalaegerszeg következik az ország történeti városai között példátlan, 181,1%-os gyarapodásával. Igen magas Veszprém és Salgótarján tényleges szaporodása is: 98,7%, illetve 85,4%. A többiektől elmaradt Szekszárd növekedése is 65,7%, magasabb arányú, mint Tatabányáé vagy Szombathelyé. Ezzel szemben az 1949 és 1970 között korábbi fejlesztő tényezőinek egy részét elvesztő két város, Nagykanizsa 39,0%-kal, Sopron pedig 26,2%-kal, tehát a városi átlagnál jóval kisebb mértékben növelte meg lakosainak számát.

Az adatok azt mutatják, hogy nemcsak a legnagyobb és legkisebb középvárosok csoportjain belül jött létre bizonyos kiegyenlítődés, hanem a két csoport is közeledett némileg egymáshoz. Míg 1949-ben a hetedik legnagyobb város 1,37-szer nagyobb volt, mint a hetedik legkisebb, addig 1970-re ez a hányados 1,28-ra csökkent. A kisebb lakosságszámú városok gyors ütemű növekedését, illetőleg a nagyobbakhoz való közeledését szemlélteti, hogy 1970. évi lakosságszámával Zalaegerszeg az 1949. évi sorrendben nyolcadik lett volna, nem is beszélve Dunaújvárosról, amelynek 1970. évi lakosságszámát 1949-ben mindössze 4 város múlta felül.

A fenti egybevetések minden esetben az 1949. és 1970. évi adatok alapján voltak lekövetkeztetéseket. Nem közömbös azonban, hogy az egyes városokban a lakosságszám-változás hogyan zajlott le, mennyire volt egyenletes, illetve eltérő intenzitású a növekedés. Ha az 1949-től 1960-ig és az 1960-tól 1970-ig terjedő időszakokat hasonlítjuk össze, kétféleképpen képzett adatsorokat vehetünk figyelembe. Lehet az adott népszámlálás időpontjában ténylegesen ott élő lakosságszámot alapul venni; ezzel érzékelhetővé válnak mindazoknak a hatásoknak a következményei, amelyek az illető várost a szóban forgó időszakban érték; e hatásokról (mint amilyen pl. a közigazgatási és területi átrendezés) az előzőkben részben már szó volt. Ugyanilyen

indokolt az 1970. évi határokon belüli lakosság-szám-változásokat elemezni, mivel a vizsgált 21 év fejlődése a legtöbb városban tulajdonképpen e keretek között zajlott le. Az eredmények és az azokból levonható következtetések a kétféle megközelítés esetén egyáltalán nem azonosak.

Ha a népszámlálások idején számba vett lakosságot nézzük, 7 olyan várost találunk, amelynek a gyarapodása a két időszakban nagyjából egyező ütemű volt, ezek: Székesfehérvár, Kaposvár, Zalaegerszeg, Veszprém, Szekszárd, Békéscsaba és Tatabánya. Békéscsaba kivételével csupa olyan város, amelynek növekedési üteme felülmúlja a középvárosi átlagot. 2 városban (Szombathely, Sopron) az első időszak növekedési üteme jóval gyorsabb a második időszakbelinél. E két városhoz csatlakozik természetesen az alapítása után rendkívüli sebességgel benépesülő Dunaújváros is. További 3 városban (Eger, Szolnok, Salgótarján) a második időszakban gyorsul fel a növekedés, jóval az átlag fölé. Egymással teljesen ellentétes módon viselkedik a legnagyobb területi veszteséget szenvedett 3 alföldi város: Kecskemét ötvenes évekből 24,4%-os csökkenését 1960 és 1970 között 16,6%-os növekedés követi, Nyíregyháza – amelynek 1949. és 1960. évi lakosságszáma alig különbözik – 1960 és 1970 között már a középvárosi átlagnak megfelelő mértékben növekszik, Hódmezővásárhely viszont az egyetlen olyan középváros, amelynek lakosságszáma mind a két időszakban csökkent, az elsőben elég tetemesen (5,8%-kal), a másodikban kevésbé (1,4%).

Egészen másképpen fest a két időszakbeli lakosság-alakulás viszonya a városok 1970. évi közigazgatási területére vonatkoztatott adatok alapján. Mindenekelőtt az az eltérés tűnik fel, hogy ilyen feltételek mellett négy város kivételével nincs komolyabb különbség a két időszak lakosságszám-változásának ütemében. E négy város egyaránt visszaesett a hatvanas években, közülük természetesen Dunaújváros a legnagyobb mértékben (684,4%-ról 44,4%-ra, amellyel még mindig a leggyorsabban növekvő középváros 1960 és 1970 között), de nem jelentéktelen Sopron (15,4%-ról 9,3%-ra), Békéscsaba (19,2%-ról 10,5%-ra) és Hódmezővásárhely (8,7%-ról 1,8%-ra) tényleges szaporodásának csökkenése sem. Figyelemre méltó továbbá, hogy a külterületi lakosságuk egy részétől megszabadult Kecskemét és főleg Nyíregyháza növekedési üteme mindkét időszakban gyorsabb, mint Szombathelyé; a harmadik alföldi középvároshoz, Szolnokhoz pedig szintén mindkét időszakban nagyobb tényleges szaporodási mutató tartozik, mint a dinamikusan növekvő Kaposvárhoz. A középvárosok átlagos növekedési ütemét mindkét időszakban felülmúlta: Székesfehérvár, Kaposvár, Zalaegerszeg, Veszprém, Szolnok, Tatabánya, Dunaújváros; az egyik időszakban (1960 és 1970 között) pedig Szekszárd és Nyíregyháza. Nyolc középváros mindkét időszakban lassabban nőtt az átlagnál; köztük olyan, korábbi fejlődésük tekintetében eltérő városok, mint az évszázadokon keresztül folyamatosan élen járó

Sopron, a múlt század második felétől gyorsan előretört Szombathely, a korábban az ország legnagyobb városai közé tartozó Hódmezővásárhely és az alig 50 éve várossá vált, komoly fejlesztési tényezőkhöz jutott Salgótarján.

Kiegészíti fenti képet, ha megvizsgáljuk a városok közvetlen környezetében levő, velük elvileg szoros kölcsönhatásban fejlődő községek lakosságszámának alakulását is. Ebben a vizsgálatba az érvényben levő területrendezési tervek ún. „alsófokú körzet”-einek településeit vontuk be. (Nem tekinthettük feladatunknak a kijelölt körzetek revízióját, noha érzékelhető, hogy nem teljesen egységes szempontok szerint történt meghatározásuk. Így például Hódmezővásárhely alsófokú körzetébe mindössze 1 község tartozik, Kaposvárába viszont 19, Nagykanizsába 15, Egerébe 14, Szolnokéba 10 és a többi középvárosok közvetlen környékét a tervek úgy határolták le, hogy abba 2–8 település esik bele.

Hat olyan középvárost találtunk, amelynek alsófokú körzetében az összlakosság száma az ötvenes és a hatvanas években egyaránt növekedett. Ezek a városok: Sopron, Veszprém, Szolnok, Tatabánya, Dunaújváros és Salgótarján; mind korábbi fejlődésüket, mind a felszabadulás utáni lakosságszám-alakulásukat tekintve eléggé eltérő városok. Ugyanez mondható arról az öt középvárosról (Kaposvár, Nagykanizsa, Zalaegerszeg, Szekszárd, Hódmezővásárhely), amelynek környezetében a községek lakosságszáma mindkét évtizedben fogyott. Azok a középvárosok, amelyeknek alsófokú körzetében folyamatos lakosságszám-növekedés volt regisztrálható, Szolnok kivételével növekvő lakosságú megyékben fekszenek. Ahol pedig folyamatos fogyás történt, a megye lakosságszáma legalább az egyik évtizedben szintén csökkent. Így állítható, hogy bár az alsófokú körzetek és megyéjük lakosságszám-alakulása sem mindig felel meg egymásnak, közöttük mégis inkább fedezhető fel számszerűsíthető és némileg általánosítható összefüggés ebben a tekintetben, mint a városok és közvetlen környezetük települései között. A városok ellentmondásos hatását a velük szomszédos települések népesedési viszonyaira világosan mutatja, hogy csupán Szombathely, Veszprém, Szolnok és Salgótarján alsófokú körzetének lakosságszám-gyarapodása múlja felül a megyéét, a többi 13 középváros esetében alatta marad annak, gyakran jelentős mértékben. Feltételezhető, hogy ebben a körzetközponthoz tartozása komoly szerepet játszik.

Azt várhatnánk, hogy a városok és a szomszédos települések szoros kapcsolatai elsődlegesen az ingavándor-forgalom intenzitásában nyilvánulnak meg. Ez a várakozás csak részben igazolódik, mert a 17 középváros alsófokú körzetéből 1970-ben összesen 28 260 fő járt be naponta a központot képező városokba, és ez az összes bejárónak mindössze 17,5%-a. Csupán néhány város, mint például Eger esetében számottevő a közvetlen környék 14 községéből bejáró 5364 fő; ez a beígázók létszámának 61,9%-át teszi ki.

Egyébként a középvárosok – mint már a város-

csoportok korábbi összehasonlításából is kiderült – az ország ingavándor-forgalmának jelentős vonzásközpontjai. Az 1970. évi felvétel szerint minden középvárosban lényegesen felülmúlta a bejárók száma az eljárókat. Legtöbbször, 1800-an Székesfehérvárról jártak el, legkevesebben, 303-an Szekszárdról. Valószínűleg nem lehet általánosítható tanulságokat levonni sem ebből, sem pedig abból, hogy pl. Veszprémből többen járnak el, mint Hódmezővásárhelyről, vagy Nyíregyházáról kétszer annyian, mint Békéscsabáról. Az eljárók létszámadatainak elemzésétől ezért eltekintünk.

Ami a bejárók számát illeti, ebben Székesfehérvár (17 249 fő), Szombathely (14 338 fő), Szolnok (13 388 fő), Nyíregyháza (12 568 fő) és Salgótarján (12 260 fő) vezet. Székesfehérvár vonzerejét még jobban hangsúlyozza az az adat, mely szerint az állandóan ott lakó és a bejáró aktív keresőkön kívül 4126 ideiglenes lakos (munkásszálláson, albérletben stb. lakó) dolgozott a város munkahelyein. A legnagyobb vonzerejű városok közül Székesfehérvár, Szombathely, Szolnok és Nyíregyháza nagy lakosság-számú hagyományos központnak tekinthető közép- városok, amelyek ipara igen gyorsan fejlődött (ennek számszerű bemutatására később fog sor kerülni), és mindegyikükbe 4000-nél több olyan dolgozó járt be, aki nem termelő (nem ipari, építőipari vagy mezőgazdasági) keresőnek minősült; feltehetően jelentős részük a központi szerepkör intézményeiben és létesítményeiben dolgozott. Teljesen eltérő tőlük Salgótarján esete. Itt az ipari üzemekben foglalkoztatottak létszáma a hatvanas években lassabban növekedett ugyan, de a városban sokkal kevesebb ipari kereső lakott, mint amennyi az ottani üzemek munkaerőigénye volt. A megnövekedett központi szerep sem talált Salgótarjánban elég dolgozót, innen származik a nagyszámú nem termelő kereső beingázása; a nem helyben lakó szellemi foglalkozásuk számát tekintve Salgótarján a közép- városok között a hatodik, csak kis mértékben elmaradva az előtte állóktól.

A legnagyobb ingavándor-forgalmat vonzó 5 várost – azokénál kisebb, egymástól nem nagyon különböző adatokkal – a következő 7 város követi: Kaposvár (9784 fő), Veszprém (8917 fő), Békéscsaba (8715 fő), Tatabánya (8684 fő), Dunaújváros (8681 fő), Eger (8666 fő), Zalaegerszeg (8420 fő). Különböző nagyságú és indíttatású városok, eltérő a bejárók összetétele, és nem azonosak az ingázást kiváltó okok sem. Ipari beingázók tekintetében Dunaújváros (5589 fő) és Tatabánya (5164 fő) jóval megelőzik a többieket. A gyorsan fejlődött két ipari város – hasonlóan Salgótarjánhoz – tehát még messze van a helyben lakó és bejáró ipari munkaerőnek attól a viszonyától, amely a tradicionális városokban a nagyobb lakosság-szám és az ipar folyamatos növekedésének hatására kialakult. A legtöbb bejáró nem termelő keresőt, valamint szellemi foglalkozásút Veszprémben vettek számba, ami arra mutat, hogy a gyorsan felfutott tudományos- oktatási központi szerep ugyanúgy csak máshonnan származó munkaerő segítségével látható el, mint a rendkívüli

ipari növekedés. (A kép teljességéhez tartozik, hogy az ideiglenes lakosként a városban tartózkodó „egyéb” keresők létszáma tekintetében Veszprém valamennyi közép- várost megelőzi.) A csoport másik négy régebbi városában (valamennyien megyeszékhelyek) alig különbözik egymástól a bejáró nem termelő keresők létszáma; úgy látszik, központi szerepük betöltésére nagyjából egyenlő mértékben vannak felkészülve. A két fiatal ipari város közül a megyeszékhellyé vált Tatabánya a bejáró szellemi foglalkozásuk számát illetően alig marad el Veszprémtől, megelőzve a csoport többi városait.

Mint ingázási központ, a legkisebb vonzást Hódmezővásárhely gyakorolja (2721 bejáró), az öt követő két város – Nagykanizsa (5853 fő) és Sopron (6445 fő) – nemcsak kétszeresen felülmúlja, hanem e vonatkozásban különbözik is tőle. Elsősorban Sopron, de még Nagykanizsa ipara is folyamatos fejlődéssel jutott 1970. évi szintjére, és ehhez mérsekelt külső munkaerő-felvételre volt szükség (Sopronba 3697, Nagykanizsára 2919 ipari kereső járt be). Korlátozott központi szerepük ellátásához is kevesebb nem helybenlakó dolgozót kellett igénybe venniük, ezt mutatja a bejáró szellemi foglalkozásuk roppant alacsony létszáma (651, illetve 432 fő). Hódmezővásárhely esetében viszont egyértelmű, hogy a városi lakosság foglalkozási átrétegződése alapján megoldotta a nem túl gyors, de a város hagyományaihoz képest jelentős ipari felfutást. Ugyancsak nem volt szükség külső segítségre az egyéb városi funkciók ellátásához; összesen 434 nem termelő kereső, illetve 465 szellemi foglalkozású járt be.

Az ingázók el nem hanyagolható részét az építőipari keresők teszik ki. A megyeszékhelyekre, a megyei építőipari vállalatok központjaiba általában 2000-nél valamivel több vagy valamivel kevesebb építőipari dolgozó jár be; Nyíregyházára és Szolnokra még 3000-nél is több. Veszprém (1459 fő) és Tatabánya (1149 fő) mérsékelt vonzásával tér el a másik 11 megyeszékhelytől. A többi város közül kiemelkedik Dunaújváros (989 fő).

Az ingázás elsőrendű előidézője – ugyanúgy mint az ország többi városában – a közép- városokban is az *ipar gyors mennyiségi felfutása* volt. 1949 és 1960 között a 17 közép- városban 68 061-ről 126 686 főre, tehát 86,1%-kal nőtt az ipari keresők száma, miközben az összes keresői létszám mindössze 52,4%-kal emelkedett. 1970-ben 207 547 főt tesznek ki az ipari keresők, tehát a hatvanas évek aránybeli növekedése csak 63,8%, de abszolút számban a 80 861 fős növekmény jóval felülmúlja az ötvenes évekbelit (58 625 fő).

Olyan közép- város nem akadt, ahol az ipari keresők létszáma ne növekedett volna folytonosan. A növekedés mértéke azonban nem volt egyforma. Ennek érzékeltetésére megvizsgáltuk, hogy a három népszámlálás időpontjában hogyan alakult az egyes városok részesedése az összes közép- városi ipari keresői létszámban. Azt találtuk, hogy 9 város részesedése népszámlálásról népszámlálásra nőtt. Ezek a városok: Kecskemét, Székesfehérvár, Szol-

nok, Kaposvár, Eger, Dunaújváros, Zalaegerszeg, Veszprém, Szekszárd. Egy város, Hódmezővásárhely részesedése nem változott említésre méltóan a három népszámlálás során. Nyíregyháza és Nagykanizsa 1960. évi részesedése az 1949. évi alá esett, majd a hatvanas években újra emelkedett és 1970-re valamivel meghaladta az 1949. évi. Szombathely és Békéscsaba részesedése folyamatosan, és nem túlzott mértékben csökkent, Tatabánya, Sopron és Salgótarján részesedése viszont folyamatosan és komoly mértékben szállt alá, Salgótarjáné és Tatabányaé elsősorban az ötvenes, Soproné főleg a hatvanas években.

A középvárosok ilyen csoportosítása is mutatja, hogy az iparhoz való viszony elsődleges megnyilvánulásában – az ipari keresők létszámában, illetőleg annak változásában – szintén közelítettek egymáshoz. A részesedésüket folyamatosan növelő városok között szerepel a három korábbi kisebb tradicionális város, amelyek ezzel bizonyos mértékben felzárkóznak; a nagyobb tradicionális városok közül szintén három (Székesfehérvár, Kaposvár, Eger), ami által ezek nagyságukkal arányos ipari jelentőséghez jutnak; továbbá az ipar decentralizációjának eredményeképpen két alföldi város (Kecskemét, Szolnok); valamint egy városi múlt nélküli település (Dunaújváros), amely az ötvenes évek roppant gyors felfutása után láthatóan felvette a középvárosi iparosodás általános ütemét, mivel a hatvanas években alig növelte meg részesedését. Az eltérő ütemű iparosodás közös tünetei olyan különböző indítatású és fejlődésű városokat párosít, mint Nyíregyháza és Nagykanizsa, Szombathely és Békéscsaba; ez is a jellegzetességek kiegyenlítődére utal.

A folyamatos és jelentős részesedés-csökkenést szenvedő három, egymástól különböző város azonos csoportba kerülése szintén hasonló következtetések levonására ad lehetőséget. A korábban iparilag egyik legfejlettebb Sopron – noha ipari keresőinek száma folyamatosan nőtt – a többi város gyors felfutása következtében esett vissza azokhoz viszonyítva. A két újabb várossá lett ipari település, a nagyobb lakosságszámú Tatabánya és a kisebb Salgótarján a felszabadulást követően – amikor még a többi város iparosodása nem kezdődött el – egyoldalú ipari fejlettsége folytán aránytalanul nagy jelentőséggel bírt. Ahogyan az iparfejlesztés egyre inkább kiterjedt a városok között, csökkent relativ jelentőségük, annak ellenére, hogy az ipari keresők létszáma 1970-re 1949-hez viszonyítva a két városban 83, illetve 55%-kal nőtt. Így is Tatabánya és Salgótarján 1970-ben magasabban részesedik az ipari keresők létszámából, mint az összes keresőkéből (9,8–7,0%, illetve 5,2–4,1%), azonban az eltérés elmarad az 1949. évitől (16,4–6,2%, illetve 10,2–4,2%).

A kiegyenlítődest segítő folyamat ellenére természetesen nem váltak a középvárosok teljesen azonos ipari jelentőségűvé, és az ipar fontossága sem egyforma bennük. Ez utóbbit jól méri az *ipari keresőknek az összes keresőkhöz viszonyított aránya*. 1970-

ben 2 olyan város volt, ahol ez meghaladta a 60%-ot: Tatabánya (63,4%) és Dunaújváros (62,5%), 3 városban 50%-nál több volt (Salgótarján – 56,9%, Sopron – 51,8%, Székesfehérvár – 50,8%). Az 5 város között szerepel az a 3 (Sopron, Tatabánya és Salgótarján), amelynek – mint az előzőekben láttuk – folyamatosan csökkent és 2 olyan (Székesfehérvár és Dunaújváros), amelynek viszont állandóan nőtt a részesedése; a keresői arány alapján az iparban legérdekeltebbnek mutakozó középvárosok csoportja tehát teljesen ellentétes irányú fejlődés következtében állt össze. A 40–50%-os arány dunántúli és alföldi városokra (Szombathely, Kaposvár, Nagykanizsa, Békéscsaba, Hódmezővásárhely) egyaránt jellemző, míg a 40%-nál alacsonyabb arány a 3 kisebb tradicionális város és a maradék 3 alföldi város mellett Egerben fordul elő. (Feltűnően alacsony az iparilag különben fejlett Szolnok 39,2%-os mutatója. Az ipari keresőknek az összkeresőkhöz viszonyított aránya a dunántúli Szekszárdon a legkisebb – 28,7%).

Az 1970. évi adatok szerint a városok ipari üzemekben dolgozók létszámát tekintve 4 város emelkedik ki, közülük háromban (Székesfehérvár, Szombathely, Tatabánya) az ipartelepeken foglalkoztatottak száma meghaladja a 20 000 főt, Dunaújvárosban pedig alig marad el tőle. A következő csoportba 6 olyan város tartozik, ahol az ipari munkahelyek száma 15 000–17 000: Szolnok, Kecskemét, Békéscsaba, Kaposvár, Sopron, Salgótarján. Majdnem eléri ezeket a 11 000–14 000 ipari dolgozót foglalkoztató további 4 város: Nyíregyháza, Eger, Nagykanizsa, Hódmezővásárhely. A 3 kisebb tradicionális város jóval elmarad (Zalaegerszeg – 9130 fő, Veszprém – 7847 fő, Szekszárd – 5400 fő). Az utóbbi csoport kivételével tehát ismét különböző múltú városok, eltérő fejlődési folyamat eredményeképpen kerültek egymás mellé. A sorrend alakulása szempontjából döntő hatvanas években az összes középvárosi üzemekben dolgozók száma 145 041-ről 256 039-re, tehát 76,5%-kal nőtt. Ezt a növekedési ütemet 11 város haladta túl: Nyíregyháza (226,9%), Szekszárd (137,4%), Nagykanizsa (110,0%), Zalaegerszeg (103,5%), Szombathely (102,9%), Békéscsaba (90,7%), Kecskemét (87,8%), Eger (85,2%), Veszprém (80,8%), Székesfehérvár (78,9%), Kaposvár (77,2%). A sorrendben – Szombathely és Székesfehérvár kivételével – olyan városok vannak az élen, amelyek korábban az iparilag relatíve fejletlenebbek közé tartoztak, és a hatvanas évek gyors növekedésével változtattak helyzetükön. Nem váratlan, hogy a növekedés mértéke a múltban egyoldalúan iparosodott Salgótarjánban (41,7%) és Tatabányán (16,8%) a legkisebb.

A hatvanas évek a középvárosok ipari fejlődésében nemcsak az ipari keresők és az üzemi dolgozók létszámának gyors emelkedését hozták, hanem az *ipar rögzítődését* is. Ennek jele, hogy 1970-ben már tekintélyes értéket képviselt az egyes városokban az ipari állóeszközök értéke. Az élen Dunaújváros áll 10,86 milliárddal, és Tatabánya követi – igaz, hogy lényegesen kevesebb – 4,95 milliárd forinttal. Majd-

nem ugyanennyi a szolnoki ipari állóeszköz-érték (4,88 milliárd) és a székesfehérvári (kerek 4 milliárd). Csak azután, eléggé elmaradva következik a harmadik ipari város, Salgótarján 2,41 milliárdos értékkel. Rajta kívül meghaladja vagy majdnem eléri a 2 milliárdot: Szombathely, Nyíregyháza, Kaposvár, Eger, Békéscsaba, Nagykanizsa. 1 milliárd alatti csupán Zalaegerszeg és Szekszárd, a többi fel nem sorolt város 1 és 2 milliárd közötti ipari állóeszköz-értékkel bír. Ezek a számok azt is mutatják, hogy a középvárosok ipari ingatlanainak és gépeinek állománya tekintetében szintén elmosódóban vannak a különbségek a korábban különböző csoportokba tartozó városok között. Az is látszik, hogy a később iparosodott városokban – azonos munkaslétszám mellett – nagyobb állóeszköz-érték rögzíti az ipart, mint a régebben települt üzemekkel rendelkezőkben.

További jele az ipar rögzítődésének az ipari üzemek nagyság szerinti megoszlása. Feltételezhetjük ugyanis, hogy a nagyobb üzemek – amelyek általában nagyobb kiterjedésűek, nagyobb területen fekszenek, állóeszközeik értéke magasabb – kevesebb változásnak vannak kitéve, mint a kisebbek, és a városfejlesztés szilárdabb adottságainak tekinthetők. 1970-ben a városok összes üzemeiben dolgozó munkások közül az 1000 főnél nagyobb ipari telepeken foglalkoztatottak legmagasabb arányban Salgótarjánban (79,7%), Dunaújvárosban (71,5%) és Székesfehérváron (61,8%) fordultak elő. Kiemelkednek még: Veszprém (55,0%), Szombathely (48,9%). Nem érdektelen, hogy az ipar szórtságára utaló adat, az 50 főnél kevesebbet foglalkoztató üzemekben dolgozó munkások aránya 3 alföldi városban és a hozzájuk sok tekintetben hasonló Szekszárdon a legmagasabb: Szekszárd – 11,5%, Hódmezővásárhely – 11,1%, Nyíregyháza – 10,0%, Kecskemét – 8,6%. A három ipari város ilyen mutatója viszont: Dunaújváros – 1,5%, Tatabánya – 2,8%, Salgótarján – 3,3%; nem sokkal marad el tőlük az iparilag hagyományosan fejlett Sopron 3,7%-os arányával.

Az iparfejlődés kisugárzásának tekinthetjük, hogy a középvárosokhoz tartozó alsófokú körzetekben mindenütt jelentősen nőtt az ipari keresők aránya, de természetesen nem azonos mértékben. Az 1960. és 1970. évi adatokat összehasonlítva legnagyobb a növekedés mértéke Békéscsaba (148,6%), Kecskemét (124,2%), Szombathely (123,4%), Kaposvár (119,0%), Nyíregyháza (104,1%), és Nagykanizsa (102,2%), legalacsonyabb Tatabánya (17,7%), Salgótarján (26,1%), Székesfehérvár (31,4%), Szolnok (39,2%) és Sopron (43,4%) alsófokú körzetében. Ott erőteljes tehát az emelkedés, ahol a város és a vele szomszédos települések korábban kevésbé voltak érdekelve az iparban, és fordítva, az iparilag fejlett városok alsófokú körzetében mérsékelt az ipari keresők számának növekedése. Mindkét jelenség természetes és bővebb magyarázatot nem igényel. Érdemes még megjegyezni, hogy mindössze három város – Székesfehérvár, Szolnok és Tatabánya – alsófokú kör-

zetében volt alacsonyabb az ipari keresők számának emelkedése, mint a megyében, ami egyértelműen utal az érintett községek ipari fejlődésében a városi szomszédság hatására.

Ide tartozik az is, hogy 1960-ban csupán két város, Tatabánya és Salgótarján alsófokú körzetét tekinthetjük ipari jellegűnek. (Ennek ismervét úgy szabtuk meg, hogy az ipari keresők száma múlja felül a mezőgazdaságiakét.) 1970-ben viszont már ipari jellegű Székesfehérvár, Eger, Sopron, Veszprém, Szolnok alsófokú körzete is. A jelenség reális értékelése végett meg kell említeni, hogy az említett városok megyéiben is olyan foglalkozási átrétegződés ment végbe a hatvanas években, amelyek eredményeképpen azok is – az említett mutatószám alapján – ipari jellegűvé váltak. (Sőt, rajtuk kívül 1970-ben Vas megyében is felülmúlta az ipari keresők száma a mezőgazdaságiakét, de Szombathely alsófokú körzete nem lépte át ezt a határt.)

Az iparosodás sokféle jelenségéhez – mint ennek természetesen velejárója – társul a középvárosok lakosságának *foglalkozási átrétegződése*. Mindenekelőtt a mezőgazdasági keresők létszámának és az összes keresőkhöz viszonyított arányának csökkenése következett be, összhangban a teljes városállományban végbement, korábban leírt folyamattal. Az 1949. évi helyzettel összehasonlítva 1970-re csupán mezőgazdaságilag nem túl jelentős városokban, Sopronban, Veszprémben, Szolnokon, Tatabányán és Salgótarjánban növekedett némileg a mezőgazdasági keresők létszáma. A lakosság nagyobb mértékű gyarapodása miatt azonban a vizsgált 20 év alatt ezekben a városokban is csökkent a mezőgazdasággal foglalkozók aránya. A leginkább agrár-érdekeltségű középvárosokban a mezőgazdaságban dolgozók száma az 1949. évi létszámot 100-nak véve 1970-ben így alakult: Nyíregyháza – 73,4, Békéscsaba – 58,3, Kecskemét – 55,7, Hódmezővásárhely – 48,1, Szekszárd – 47,4, Eger – 38,7. (A viszonyítást mindkét időpontban az 1970. évi igazgatási területre vonatkoztatva végeztük az összehasonlíthatóság érdekében.)

A mezőgazdasági keresőknek az összkeresőkhöz viszonyított aránya 1949 és 1970 között mind a a nagyobb tradicionális városokban, mind a hajdanai alföldi mezővárosokban nagyjából harmadára csökkent: Székesfehérváron 18,9%-ról 6,2%-ra, Szombathelyen 14,4%-ról 6,5%-ra, Kaposváron 23,1%-ról 7,4%-ra, Nagykanizsán 23,0%-ról 8,2%-ra, másik oldalról Kecskeméten 45,5%-ról 15,1%-ra, Nyíregyházán 36,0%-ról 14,1%-ra, Békéscsabán 35,6%-ról 13,2%-ra, Hódmezővásárhelyen 58,5%-ról 25,7%-ra. Így a két korábbi város csoport közötti viszonylatok tulajdonképpen változatlanok maradtak, de a létszámbeli különbségek lényegesen csökkentek (pl. míg 1949-ben Kecskeméten 8576-tal többen foglalkoztak mezőgazdasággal, mint Szombathelyen, 1970-ben a különbség már csak 4143 fő, Nyíregyháza–Székesfehérvár viszonylatban pedig ez a két szám 3684, illetve 2490). A különbségek további csökkenésének határát szab, hogy az alföldi városok művelési területe – az elcsatolások

ellenére – jóval kiterjedtebb, mint a tradicionális városoké, és így nagyobb létszámú munkaerőt is igényel. 1970-ben az 1 mezőgazdasági keresőre jutó redukált szántóegység a középvárosokban 6,5 kat. hold és 13,3 kat. hold között váltakozott; a kiegyenlítőds felé haladva tehát várható egyes városok mezőgazdasági keresői létszámának csökkenése. De mivel a mutatók mindegyik korábbi város csoportban változatosak, egyáltalán nem biztos, hogy ez a csökkenés elsősorban és kizárólag az alföldi városokban fog bekövetkezni.

A középvárosokban végbement foglalkozási átértékgződéshez további adalékul szolgál az ipari keresők és a nem termelő keresők (amibe itt most a szállítás, kereskedelem, egyéb keresők mellett regionális jelentősége miatt az építőiparban foglalkoztatottakat is beszámítottuk) létszámának globális összehasonlítása. 1970-ben e két létszám szinte teljesen megegyezett: ipari kereső 207 547 fő, nem termelő kereső pedig 207 395 fő. Ennek előzménye, hogy 1949-ben a 68 061 fő ipari keresővel szemben 95 200 volt a nem termelő keresők létszáma, és még 1960. évi 168 810 fős adatuk is jóval felülmúlja az ipari keresőkét (126 686 fő). Figyelemre méltó, hogy az 1970. évi teljes kiegyenlítőds olyan körülmények között következett be, amikor – mint korábban láttuk – a középvárosok központi szerepe az ezzel foglalkozók létszámán lemérve a többi város csoportokhoz képest egyidejűleg megerősödött.

Az, hogy 1970-ben a középvárosokban együttesen annyi ipari kereső volt, mint nem termelő kereső (építőiparral együtt), az ettől az átlagtól való eltérések révén összehasonlíthatókat tesz lehetővé az egyes városok között. Két városban, Nyíregyházán és Szekszárdon sokkal több volt a nem termelő, mint az ipari kereső. (Ez azért feltűnő, mert Szekszárdon, a legkisebb középvárosban, amely egyben megyeszékhely is, indokolt, hogy lakosságához képest nagy számú nem termelő kereső legyen jelen, Nyíregyháza viszont 1970-ben a harmadik legnagyobb középváros volt, tehát ez az indok nem állhatott fenn.) Kecskeméten, Szolnokon, Kaposváron, Egerben, Zalaegerszegen, Veszprémben a nem termelő keresők száma felülmúlta az ipari keresőkét, Békéscsabán és Szombathelyen nagyjából egyforma a létszám. 7 városban elmarad a nem termelő keresők száma az ipari keresőkétől, és pedig Székesfehérváron, Sopronban, Nagykanizsán nem túl jelentősen, Salgótarjánban komolyabb mértékben, Hódmezővásárhelyen, Tatabányán és Dunaújvárosban pedig döntően. A csoportok kialakulásában együttesen érezteti hatását a városnagyság, a betöltött központi szerepkör és a megelőző fejlődés menete. Tovább finomítja a képet, ha a nem termelő keresők létszámát az összlakossággal hasonlítjuk össze. Az 1970. évi adatokat egybevetve, az 1000 lakosra jutó nem termelő keresők létszáma a legmagasabb Szekszárdon (302,8), Veszprémben (300,0) és Zalaegerszegen (274,6), tehát a három kisebb lakosság számú megyeszékhelyen. Nem sokkal marad el Szolnok, Eger, Kaposvár és Nyíregyháza. A többi megyeszékhely mutatója 220–240 nem termelő kereső/1000

lakos, kivéve Salgótarjánt, amely ettől elmaradva Sopronnal és Nagykanizsával van azonos szinten, továbbá Tatabányát, amelynek 165,8-es mutatóját a járásszékhely Dunaújváros is felülmúlja (194,2). A sort itt is Hódmezővásárhely zárja, ahol 1000 lakosra csupán 142,4 nem termelő kereső jut. Ennek a helyzetnek az értékelését elősegíti, ha a megelőző fejlődést is vizsgáljuk. A nem termelő keresők 1949. évi létszámát 100-nak véve, az 1960. évi mutatók Tatabányán 255,8, Salgótarjánban 264,3, majd 1970-ben 433,5, illetve 291,5. Ezzel Tatabánya – Dunaújváros kivételével, amelynek 1949. évi bázisadata nem értékelhető – minden középvárost megelőzött a nem termelő keresők számának növekedési üteme tekintetében, Salgótarján pedig nagyjából úgy fejlődött, mint a 3 kisebb tradicionális város, Szekszárd, Zalaegerszeg és Veszprém. A többi középvárosra a 160–180-as mutató jellemző, 1970-re pedig az 1949. évi nem termelői keresői létszám nagyjából megkétszereződött. Kivétel ismét a járásszékhely Sopron és Nagykanizsa, amelyek 1970. évi mutatója még a 150-et sem éri, továbbá Hódmezővásárhely, amelyben a nem termelő keresők száma 1949-től 1960-ig – nyilván átmeneti megyeszékhelységének hatására – a többi középvároshoz hasonló mértékben növekedett, majd központi szerepe erősen korlátozódván, 1970-re a mutató 125,0-re csökkent. Különben Hódmezővásárhely az egyetlen középváros, ahol a hatvanas években fogyott a nem termelő keresők létszáma.

Ha az 1970. évi népszámlálás adatainak felhasználásával a nem termelő keresők közül kiemeljük azokat, akik a város és a hozzá tartozó régió lakosságának *ellátásával közvetlenül foglalkoznak* (kereskedelmi, vendéglátási, szolgáltatási, egészségügyi, szociális, kulturális, tudományos, közigazgatási, pénzügyi keresők), azt tapasztaljuk, hogy a városok között komoly különbségek vannak az összetételt illetően. Kereskedelmi központnak tűnik a kereskedelmi dolgozók magas aránya alapján Nyíregyháza, Veszprém, Szolnok, Kaposvár; e városok mutatóinak a felét sem éri el vagy alig haladja meg Dunaújváros, Hódmezővásárhely, Tatabánya, Sopron. (A fajlagos kiskereskedelmi forgalom forintértékének mutatói nem egészen hozhatók összhangba ezzel a sorrenddel. Magasan a legtöbb az egy lakosra jutó vásárlás Veszprémben, utána Salgótarján, Szekszárd, Székesfehérvár következik; Nyíregyháza csak a kilencedik helyet foglalja el. A legalacsonyabbak itt is Hódmezővásárhely, Dunaújváros, Tatabánya mutatói és nem sokkal jobbak Kecskemét és Soproné sem.) A vendéglátásban foglalkoztatottak aránya Veszprémben, Egerben, Dunaújvárosban a legmagasabb és Hódmezővásárhelyen, Kecskeméten, Szekszárdon, Nyíregyházán a legalacsonyabb. (Érdekes, hogy nem emelkedik ki Sopron, ahol pedig a legtöbb volt a szállóvendégek száma, sem pedig Szombathely és Nagykanizsa, amelyek az ebben második Egert követik, viszont Veszprémben és Dunaújvárosban nem volt több szállóvendég, mint a középvárosi átlag.) A szolgáltatások szintje valószínűleg minden vá-

rosban hagy kívánnivalót maga után, mert az összes aktív keresők közül az ezzel foglalkozók csak Nyíregyházán képviselnek 3%-ot; érdekes, hogy közvetlenül utána Salgótarján (2,9%) és Dunaújváros (2,8%) következik. A legelmaradottabb Eger és Hódmezővásárhely 1,8%-os mutatóikkal, de nem sokkal kedvezőbb Zalaegerszeg és Békéscsaba helyzete sem. Az egészségügyi-szociális ellátás az aktív keresők közül arányban a legtöbbet Szekszárdon foglalkoztatja, jóval elmaradnak tőle az utána következő Eger, Szolnok, Zalaegerszeg, Szombathely; a legkisebb az arány Békéscsabán, Székesfehérváron, Hódmezővásárhelyen, Dunaújvárosban, Kecskeméten. A kulturális, tudományos munkát végzők az összes keresőkhöz képest legtöbben Veszprémben, Egerben, Sopronban, Nyíregyházán, legkevesebben Dunaújvárosban, Tatabányán, Hódmezővásárhelyen, Békéscsabán és Székesfehérváron voltak. (Magyarázatul szolgálhat, hogy Veszprémben és Sopronban egyetem működött, Nyíregyházán, Kecskeméten, Egerben pedig az ott levő főiskolákban többen tanultak, mint a két város egyetemén. Nem volt felsőoktatási intézmény Zalaegerszegen, Szolnokon, Békéscsabán, Tatabányán és Salgótarjánban.) A közigazgatásban működők aránya Zalaegerszegen, Veszprémben, Egerben, Kaposváron kiemelkedő, több mint kétszeresen felülmúlja a dunaújvárosi, hódmezővásárhelyi, tatabányai arányokat. Végül a pénzügyi dolgozók viszonyított létszáma tekintetében is komoly különbség van az élen álló Szekszárd (1,8%) és az utolsó helyeket elfoglaló Sopron (0,5%), Dunaújváros (0,5%) és Hódmezővásárhely (0,4%) között.

Amint a példákban láttuk, az ellátásban foglalkoztatottak száma és az ahhoz tartozó infrastruktúra nincs szükségszerűen összhangban egymással. Ennek következtében az ellátási helyzet pontosabb jellemzése és értékelése további részletezést igényelne. Ettől terjedelmi okokból eltekintünk, és annak megjegyzésére szorítkozunk, hogy a korábbi időszakokban – 1949-ben és 1960-ban – ez az összhang még kevésbé állt fenn, amiből arra következtethetünk, hogy a várható fejlődés a kiegyenlítődés felé halad. Az infrastruktúra-hiányos magas foglalkoztatási arány vagy lecsökken, vagy megkapja a maga infrastruktúráját, a meglevő anyagi keretek pedig elkerülhetetlenné teszik a dolgozói létszám feltöltődését. Ebből származóan kerülhet majd sor a középvárosok lakosságának újabb – ha nem is a korábbival azonos mértékű – foglalkozási ártétegződésére.

Az ellátás szempontjából annyira fontos *lakáshelyzet* mérési lehetőségei és az abból levonható következtetések ennél egyértelműbbek. Mindenekelőtt világosan igazolják a számszerűségeket, hogy a lakásokkal való ellátás a felszabadulás óta jelentős mértékben javult a középvárosokban. Ha a városok 1970. évi igazgatási határaitra vonatkoztatott adatait hasonlítjuk össze (ez azért célszerű, mert így közvetlenül mérhető, hogy a jelenlegi állapot milyen megelőző fázisokon keresztül alakult ki), ak-

kor azt tapasztaljuk, hogy 1949 és 1960 között a középvárosok lakosság száma 26,3%-kal, lakásállománya ennél kevesebbel, 22,3%-kal nőtt, viszont 1960 és 1970 között a lakosság szám 20,8%-os emelkedésével szemben a lakásállomány 34,8%-kal gyarapodott. Lényeges ehhez hozzátenni, hogy a szobák száma mindkét időszakban sokkal gyorsabban nőtt, mint a lakásoké, mert a két mutató: 26,8, illetve 52,7%, itt tehát a javulás igen tekintélyes volt. Ennek megfelelően míg a középvárosokban 1949-ben átlagosan 2,51 fő jutott egy szobára, 1970-re ez a szám 1,98-ra csökkent.

Ha egyenként vizsgáljuk a városokat, 6 olyat találunk, amelynek a lakás-gyarapodása mindkét időszakban felülmúlta a középvárosi átlagot. Az eltérés nagyságának sorrendjében ezek: Zalaegerszeg, Veszprém, Tatabánya, Szolnok, Székesfehérvár és természetesen ide tartozik Dunaújváros is, amely – hasonlóan az egyéb növekedési mutatókhoz – nem vethető egybe a többi várossal. Ugyancsak 6 olyan város akadt, amelyben a lakásállomány növekedése mindkét időszakban átlag alatti volt: Kecskemét, Békéscsaba, Eger, Sopron, Nagykanizsa, valamint Hódmezővásárhely, ahol a gyarapodás csupán 1,9, illetve 11,5%-os volt. A nem említett 5 középváros közül 4-ben a hatvanas években, míg Salgótarjánban az ötvenes években volt erőteljesebb az átlagnál a lakások számának emelkedése.

A felszabadulás utáni lakásépítés volumene tükröződik a lakásállomány kor szerinti összetételében is. A többi középvárossal e tekintetben sem összehasonlítható Dunaújvárosban az összes lakások 92,4%-a a felszabadulás után épült, de Zalaegerszegen, Tatabányán, Szolnokon, Veszprémben és Székesfehérváron is az 1970. évi lakásállománynak több mint fele volt 25 évesnél fiatalabb. Természetes, hogy ez a csoport ugyanazokból a városokból áll, amelyek – mint az előbb láttuk – folyamatosan és az átlagnál erősebben gyarapították lakásaik számát. Ezzel szemben Hódmezővásárhelyen csupán az összes lakások 20,3%-a, Sopronban 27,0%-a, Békéscsabán 32,7%-a, Kecskeméten 35,0%-a épült 1945 után; ezek olyan városok, ahol a lakásgyarapodás üteme mérsékelt volt. Ha viszont az 1900 előtt épült lakások arányát vizsgáljuk, számításon kívül hagyva Tatabányát és Dunaújvárost, ahol ez alig haladja meg a 3%-ot, elenyésző Zalaegerszeg 9,0%-os és Szolnok 9,4%-os mutatója is. 20% alatt van még: Kaposvár (14,2%), Salgótarján (14,9%), Nyíregyháza (16,9%) és Székesfehérvár (17,5%). Igen magas a 70 évesnél idősebb lakóházak részese-dése Sopronban (37,3%) és Hódmezővásárhelyen (37,2%).

A lakások és a lakosság számának emelkedését összehasonlítva azt tapasztaljuk, hogy 11 középvárosban – köztük Dunaújvárosban is – az ötvenes években gyorsabban nőtt a lakosság száma, mint a lakásoké. Nyíregyházán azonos mértékű volt a kétféle növekedés, és csupán Tatabányán, Szombathelyen, Szolnokon, Zalaegerszegen és Salgótarjánban múlta felül a lakásállomány gyarapodásának

üteme a lakosságszámét. A hatvanas években már nem akadt olyan középváros, ahol ne a lakások számának emelkedése lett volna gyorsabb.

A lakáshelyzet fejlődésének ez a menete – bár a felszabadulás előtti állapotokhoz képest közelítette egymáshoz a középvárosokat – teljesen nem szüntette meg közöttük a különbségeket. Hasonlóképpen mérséklődött, de nem számolódott fel az eltérés a beépítés városiasságára jellemző mutató, az egy lakóháza átlagosan jutó lakások száma tekintetében. 1970-ben – nem tekintve az ipari városok igen magas arányait, továbbá Hódmezővásárhely 1,35 lakás/lakóház átlagát – néhány sűrűbben települt tradicionális város (Sopron, Szombathely, Székesfehérvár, Veszprém, Nagykanizsa) kivételével nincs említésre méltó különbség a többi középváros között. Az alföldi városok tehát a bennük folyó tömeges lakásépítés hatására ebben a vonatkozásban felzárkóztak, vagy a felzárkózás folyamatában vannak. Fennmaradt viszont elmaradásuk a lakásellátás minősége szempontjából lényeges átlagos lakásnagyság tekintetében, mert a legalacsonyabb mutatóval (1,69 szoba/lakás) rendelkező tradicionális várost, Nagykanizsát sem éri el az alföldi városok élén álló Szolnok (1,64 szoba/lakás). A tömeges lakásépítésnek az átlagos lakásnagyságra gyakorolt ellentmondásos hatását és a múltból örökölt értéktelen lakásállomány máig érzékelhető befolyását együttesen jelzi, hogy Dunaújváros 2,04 szoba/lakás mutatójával messze megelőzi ugyan az összes középvárost, de a másik két ipari város, Tatabánya (1,65 szoba/lakás) és Salgótarján (1,57 szoba/lakás) az alföldi városok szintjén áll.

Ugyancsak az 1970. évi adatok alapján a *szobánkénti lakószűrség* a legalacsonyabb Szekszárdon (1,78 fő/szoba), a legmagasabb Nyíregyházán (2,18 fő/szoba). A nagyobb tradicionális városok és a városi múlt nélküli települések mindegyikében a mutató vagy megegyezik a középvárosi átlaggal (1,98 fő/szoba), vagy alacsonyabb annál; Szolnok és Békéscsaba kivételével a másik három alföldi városban, valamint Veszprémben és Zalaegerszegen magasabb nála. Azért meglepő ez, mert a magas mutatójú városok között találhatók olyanok, ahol a relatív lakásgyarapodás igen erőteljes volt, az alacsony mutató pedig több esetben is mérsékeltebb lakásépítési tevékenységgel párosul. Arra utal ez, hogy a mennyiségi lakáshelyzetnek a felszabadulás előtt szerzett adottságai – a nagyarányú lakásfejlesztés ellenére – nem számolódtak fel.

Ugyancsak a korábban kialakult állapotok hatását mutatja a lakóházállomány építőanyag szerinti összetétele. Bár az utóbbi időben vályogházak csak elvétve épültek a városokban, sőt egy részüket le is bontották, mégis továbbra is lényeges a különbség az alföldi és nem alföldi városok között. 1970-ben a tradicionális városok mindegyikében – nem számítva az alföldiekhez sok tekintetben hasonló Szekszárdot – 80%-nál több a szilárd falazatú házak aránya, ezzel szemben az alföldi városok a 37,4%-os Szolnok kivételével nem érik el még a 30%-ot sem. (Szekszárd is 52,5%-os arányával jóval felül-

múlja őket.) A három ipari város adatai (Dunaújváros – 62,8%, Salgótarján – 73,0%, Tatabánya – 89,3%) szintén a felszabadulás előtti időkből örökölt falusias településrészek jelenlétére utalnak.

Az örökölt helyzet és a felszabadulás utáni lakásépítési tevékenység együttes hatását mutatják a *lakások felszereltségének* adatai is. A vízzel ellátott lakások aránya tekintetében 1970-ben négy város emelkedett ki: Dunaújváros és Tatabánya a maguk döntően új lakásállományával, ezen kívül Veszprém, amely a legnagyobb arányú lakásfejlesztéshez jutott a tradicionális városok közül, valamint Sopron, ahol viszonylag kevesebb lakás épült, de mindig a legfejlettebb infrastruktúrájú középváros volt. A többi tradicionális város közül a múltból örökölt kedvezőbb infrastrukturális helyzetük hatására 60%-on felüli ellátottság van Szombathelyen, Székesfehérváron és Kaposváron, és a többiek is mind felül vannak az 50%-on. Az alföldi városok közül egyedül Szolnok jutott el idáig (52,9%), a többiekben a lakásoknak legfeljebb egyharmada rendelkezik vízvezetékkel, Hódmezővásárhelyen pedig csupán 18,2%. Ha a vízőblítéses WC-vel ellátott lakások arányát – ami nagyjából a csatornázottságnak felel meg – nézzük, a kép nem sokban különbözik, de természetesen az arányszámok mindentől alacsonyabbak. Itt is kiemelkedik Dunaújváros, mint az egyetlen olyan város, ahol a vízzel ellátott és csatornázott lakások száma nem különbözik. Utána a vízellátásban is élen álló Veszprém következik (68,9%), majd pedig 50%-on felüli arányaikkal Tatabánya, Székesfehérvár, Sopron, Szombathely, Zalaegerszeg. Az alföldi Szolnok (44,9%) megközelíti Kaposvárt és megelőzi Nagykanizsát, Szekszárdot és Egert. Feltűnő, hogy az alföldi városokban – Szolnokhoz hasonlóan – kevesebb különbözik a vízzel és a csatornával ellátott lakások száma; a tradicionális városokban ennél jóval nagyobb eltérések fordulnak elő.

Erre a jelenségre magyarázatot ad és egyben az alföldi városoknak a többiektől való elmaradását is helyes megvilágításba helyezi, hogy 1949-ben Kécskeméten 639, Nyíregyházán 667, Békéscsabán 543, Hódmezővásárhelyen 1114 lakásban volt vízvezeték, vízőblítéses WC-vel pedig még kevesebb lakás rendelkezett. Gyakorlatilag tehát a vizes közművek szinte teljesen hiányoztak. Mivel a felszabadulás után zömében korszerűen felszerelt lakások épültek, érthető, hogy nem sokkal kevesebb kapott csatornát, mint amennyi vízvezeték; innen származik az említett kis eltérés. Az is érthető az adatok alapján, hogy az alföldi városok közművesítése – amely tulajdonképpen 1949 után kezdődött – 20 év alatt a tradicionális városok ellátottsági szintjének mintegy feléig jutott el. Ezt a felfutást – a fennálló elmaradás ellenére – nagyon gyorsnak minősíthetjük, ha figyelembe vesszük, hogy a tradicionális városok infrastruktúrája is nagy ütemben fejlődött ugyanezen idő alatt. Nem várható azonban, hogy a különbségek a jövőben hasonló mértékben csökkenjenek. Mindenekelőtt azért nem, mert a lakosság számottevő része még 1970-ben is külterületen élt

(Nyíregyházán 21,0%, Kecskeméten 20,4%, Hódmezővásárhelyen 16,3%, Békéscsabán 12,9%), tehát az infrastruktúra-fejlesztésből gyakorlatilag ki-rekesztődik. Magán a belterületen pedig a korszerűen közművesített lakások többségükben továbbra is az újonnan épített többszintes lakóházcsoportokban létesülnek, a nagy kiterjedésű közművesítetlen lakóterületek infrastrukturális helyzetében lényegbevágó változással csak nagyobb távlatban lehet reálisan számolni.

* * *

Előző és mostani tanulmányunk kitűzött céljának megfelelően azt kívánta bemutatni, hogyan váltak főbb sajátosságaikat tekintve hasonlóvá közép- városaink, ezek a különböző múltú és indíttatású, korszakonként nem azonos fejlesztési energiákkal rendelkező és eltérő jellegű beavatkozásokat magukba fogadó városok. Eseményekben gazdag múltjukból tehát elsődlegesen azokat a jelenségeket emeltük ki, amelyek közös sajátosságaik kialakulásához vezettek. Így is kitűnt azonban, hogy mindegyik város – amellet, hogy megfelel a közép- városok alapvető ismérveinek – részleteiben el nem hanyagolható módon különbözik a többitől. Vonatkozik ez az általunk megvizsgált témákra, és hasonlóképpen az itt mellőzött és a városok egyediségét különösen megadó olyan vonásokra, mint például a táji fekvés, a városszerkezet egésze és részletei, speciális funkciók, városképi megjelenés stb.

Az alapvető kritériumokon túli eltérések figyelemzetnek arra, hogy a közép- városok csoportjának összetétele csak egy adott időpontra határozható meg. Mivel az összetétel viszonyításon alapszik és a viszonyítás alapja a városállomány és -hálózat mindenkori helyzete, a múltban is és a jövőben is a mostanitól eltérő ismérvek alapján lehetett volna, illetve lehet majd elkülöníteni a többi várostól a közép- városokat. Így azután természetesnek kell vennünk, hogy vannak olyan mai kis- és nagyvárosaink, amelyek az akkori helyzetben és feltételek között valaha közép- városoknak voltak tekinthetők. Így például a századforduló körül – a városiasság akkori általános szintje és a hálózati hierarchia kevésbé kialakult volta miatt egyértelműen felállítható egyéb kritériumok híján – lakosság számuk alapján bekerült volna a közép- városok közé jó néhány akkor már 30 000 vagy még annál is több lakossal rendelkező alföldi város, amely azóta sem növekedett számottevően és nem tett szert a városállományon, illetve -hálózaton belül komolyabb jelentőségre.

A 17 város között, amely 1970-ben a közép- városok csoportját alkotta, vannak olyanok, amelyek városállományunk fejlődésének korábbi szakaszaiban is minden bizonnyal a közép- városok közé tartoztak volna, vannak azonban egykor nagyvárosnak számító és viszonylag rövid városi múltta visszatekintők is. Pillanatnyi együvé tartozásuk – tanulmányunk anyaga ezt igyekezett bemutatni – részint korábban gyűjtött fejlesztési energiáknak,

részint külső fejlesztő beavatkozásoknak tulajdonítható. De mivel a külső beavatkozások is fejlesztési energiákat teremtenek, kétszeresen károsodtak azok a városok, amelyek az elmúlt időszakban kevesebb külső fejlesztéshez jutottak. Hátrányuk olyan mértékűvé válhat, hogy egy idő múlva az esetleg jelentkező fejlesztési szándékok fogadására kevésbé lesznek alkalmasak más városokkal összehasonlítva. Emiatt ugyancsak a többi városokhoz képest megtorpanás vagy visszaesés következik be fejlődésükben, nem felelnek meg azoknak a követelményeknek, amelyeket a későbbiekben a közép- városokkal szemben támasztani fognak, kényszerűen kiválnak a csoportból. Ilyen változások előjelei máris mutatkoznak.

Ellentétes ezzel azoknak a közép- városoknak a helyzete, amelyek nem a távolabbi múltban összegyűjtött fejlesztési energiák révén, hanem éppen a felszabadulás után kapott nagyarányú külső beavatkozások következtében kerültek be a csoportba. Fejlesztési energiáik kibontakoztatása ennek folytán a későbbiekben várható; ezáltal szerezhettek meg olyan ma még hiányzó sajátosságokat, amelyekkel pillanatnyilag a korábban náluk gyorsabban és folyamatosan fejlődött közép- városok rendelkeznek. Mivel ez a hasonulás jelentős időt vehet igénybe, és ezalatt bizonyosan nem fognak sem nagy-, sem kisvárossá átalakulni, ezek a városok tekinthetők a csoport legfixebb tagjainak.

Nyilvánvaló, hogy azok a közép- városok, amelyek korábban is erőteljesen és folyamatosan fejlődtek, a felszabadulás után pedig kiemelt módon jutottak fejlesztési eszközökhöz, a csoporton belül a legtöbb fejlesztési energiával rendelkeznek, ennek következtében a legnagyobb volumenű és a legváltozatosabb fejlesztések fogadására képesek. Egyesek közülük bizonyos idő múlva főbb ismérveiket tekintve már inkább hasonlíthatnak a nagyvárosokhoz, mint a kevésbé fejlett közép- városokhoz. Hogy ténylegesen nagyvárossá fognak-e válni, ez rajtuk kívül álló tényezőktől is függ, így például attól, hogy a városállomány átrétegződése megkívánja-e a nagyvárosok számának növekedését, és ha igen, a városhálózat éppen azon a helyen egészítendő-e ki egy nagyvárossal.

Az előzők szerint számítani lehet arra, hogy nem nagy távlatban egyes mai közép- városok más város- csoportokba – a kisvárosok vagy a nagyvárosok közé – lépnek át. Ugyancsak arra is számítani lehet, hogy a városok száma növekedni fog, emiatt a városállomány célszerű tagozódása feltétlenül ellentmond a közép- városi csoport csökkenésének. Legalább a kilépők pótlására tehát egy idő múlva törvényszerűen be fog következni új közép- városok megjelenése, és már mai ismereteinkkel is előrelátható, honnan fognak ezek az új közép- városok származni.

Mindenekelőtt kizárható annak a valószínűsége, hogy a mai nagyvárosok közül valamelyik vissza- essék a közép- városok közé. Az öt nagyváros múltja, jelenlegi helyzete, összegyűjtött fejlesztési energiái és kiemelt kezelése egyaránt ellentmond ennek, nem

beszélve a településhálózat-fejlesztés tervszerűségének előrehaladásával párhuzamosan egyre gazdagodó központi szerepkörükről. Az sem várható, hogy valamelyik mostani község gyors felfutása által belátható időn belül középvárossá váljék. A felszabadulás utáni extenzív iparosítás idején elkezdett új városok közül csupán egynek sikerült ez a két évtized alatt, a többiek egyértelműen a kisvárosok közé tartoznak ma is. Az intenzív iparfejlesztés mostani szakaszában a folyamatban levő vagy várható legnagyobb ipari beruházások is csupán a kisvárosi szintre emelhetik fel az érdekelt községeket.

A múlthoz viszonyítva tehát – amikor hajdani nagyvárosok és gyorsan fejlődött községek egyaránt váltak középvárossá – a csoport új tagjai szűkebb körből fognak kikerülni, mégpedig a mai kisvárosok közül. Azok a kisvárosok válhatnak középvárossá, amelyek elegendő fejlesztési energiával rendelkeznek ahhoz, hogy különösen erőteljes fejlesztéseket fogadhassanak. A középvárosok fejlődési folyamatának tanulmányozása világosan bizonyítja azonban, hogy önmagában a fejlesztési energiák

birtoklása még nem elegendő; azok kibontakozásához speciálisan kedvező körülmények kellenek. Az ti., hogy adott időpontban a központi elhatározásokból származó fejlesztési szándékok célszerű valóráváltásához éppen ezekben a városokban levő fejlesztési energiák segítsenek hozzá a relatíve legnagyobb hatékonysággal.

Feltételezhető, hogy ha a magyar kisvárosok múltbeli fejlődésére és jelenlegi helyzetére vonatkozólag hasonló vizsgálatokat végeznénk, mint amilyenekről fentiekben beszámoltunk, ki lehetne jelölni azokat, amelyeknek a legnagyobb esélyük van a középvárossá válásra. E további, erősen rétegzett város csoport tanulmányozása által egyúttal nemcsak a korábban lezajlott folyamatok és a mostani állapot értelmezésében jutnánk előre, hanem közelebb kerülnénk a városfejlődés belső törvényszerűségeinek megismeréséhez is. A középvárosokkal való foglalkozás pedig bebizonyította, hogy a fejlesztési elhatározások megvalósulásának realitását nagymértékben megnövelheti, ha az előirányzatok alkalmazkodnak ezekhez a törvényszerűségekhöz.

IRODALOMJEGYZÉK

Az alábbi felsorolás a megelőző tanulmány végén közölt bibliográfiai összeállítás kiegészítése azokkal a művekkel, amelyek első sorban a tárgyalt időszakra vonatkozólag tartalmaznak adatokat vagy egyéb felvilágosításokat.

1. Statisztikai kiadványok

Történeti statisztikai kötetek. Az 1941. évi népszámlálás. (Felelős szerkesztő: Danyi Dezső)

1. Foglalkozási adatok községek szerint. Budapest, 1975.

2. Demográfiai adatok községek szerint. Budapest, 1976.

Központi Statisztikai Hivatal. 1949. évi népszámlálás.

5. kötet. Részletes lakásstatisztikai eredmények. Budapest, 1950.

8. kötet. A foglalkozási statisztika részletes eredményei. Budapest, 1950.

9. kötet. Demográfiai eredmények. Budapest, 1950.

11. kötet. A külterületi lakott helyek főbb adatai. Budapest, 1951.

Központi Statisztikai Hivatal. 1960. évi népszámlálás.

4. kötet. Lakásadatok I. Budapest, 1961.

9. kötet. A keresők munkahelye és lakóhelye. A népesség 1949. és 1960. évi lakóhelye. Budapest, 1963.

11. kötet. A lakott lakások és lakóházak adatai. Budapest, 1964.

3/a-u kötetek a megyék és városok adataival. Budapest, 1961.

Központi Statisztikai Hivatal. 1970. évi népszámlálás városi és megyei adatait tartalmazó 3–22. kötetek. Budapest, 1972.

Központi Statisztikai Hivatal. 1970. évi népszámlálás.

23. kötet. Demográfiai adatok I. Budapest, 1973.

24. kötet. Foglalkozási adatok I. Budapest, 1973.

25. kötet. Háztartás és család adatok I. Budapest, 1973.

26. kötet. Lakás és lakóépület adatok I. Budapest, 1973.

27. kötet. A budapesti agglomeráció településeinek népességi jellemzői. A fővárosba dolgozni járók adatai. Budapest, 1974.

28. kötet. A felsőfokú végzettségűek demográfiai adatai. Budapest, 1976.

29. kötet. Foglalkozási adatok II. Budapest, 1977.

30. kötet. Az aktív keresők munkahelye és lakóhelye. A napi ingázók adatai. Budapest, 1977.

Az aktív keresők munkahelye és lakóhelye. A napi ingázók adatai, 1970. évi népszámlálás. Munkaanyag. KSH. Népesedésszatisztikai Főosztály. Budapest, 1976.

Központi Statisztikai Hivatal: Helyzetkép az ország városairól. Budapest, 1971.

Központi Statisztikai Hivatal: Településhálózat. A központi szerepkörű települések adatai. I. kötet. Budapest, 1974.

Központi Statisztikai Hivatal: Településhálózat. Országos és megyei összefoglaló adatok. Budapest, 1977.

2. Várostörténeti és egyéb művek

Berend T. Iván: A gazdaságpolitika két évtizedének történetéhez. Századok 1965. 4–5. sz. 809–832.

Bodnár Miklós–Petike Antal (szerk.): Nagykanizsa 25 éve. Nagykanizsa, 1970.

Dallos Ferenc–Szabady Egon: Magyar városok. Budapest, 1966.

Faragó Kálmán: Városrendezés a felszabadulás után. („Vidéki városaink” c. könyvben.) Budapest, 1961.

Kleb Béla: Eger múltja a jelenben. Budapest, 1978.

Leskó László: Kaposvár. Városi Tanács, 1970.

Magyar Gyáripárosok Országos Szövetsége: A magyar gyáripár a két világháború között 1919–1939. Budapest, 1942.

Miskolczi Miklós: Az első évtized Dunapenteletől Dunaújvárosig. Dunaújváros, 1975.

Nagy József: Eger története. Budapest, 1978.

Weiner–Valentiny–Visontai: Sztálinváros, Miskolc, Tata-bánya. Városépítésünk fejlődése. Budapest, 1959.

Weiner Tibor: Életmód és környezet kölcsönhatásai. Adatok Dunaújváros szociográfiájához. Településtudományi Közlemények 17. sz. 53–65. I. Budapest, 1965.

A LAKÓTERÜLET BEÉPÍTÉSI SŰRŰSÉGÉNEK VIZSGÁLATA

DR. PERÉNYI IMRE – MEGGYESI TAMÁS

a műszaki tudományok doktora

A kutatási munka célja annak vizsgálata, hogy az Országos Testnevelési és Sporthivatal és az Építési és Városfejlesztési Minisztérium 11/1977. sz. együttes utasításának „a sportolási célra szolgáló területek biztosításáról” milyen kihatásai vannak a lakóterület beépítési sűrűségére. A munkát a BME Városépítési Tanszéke a Fővárosi Tanács 1978-ban kelt megbízása alapján készítette el. Vizsgálat tárgyává tettük az említett közös utasítást, illetve az ÉVM illetékes főosztály 29/1978. számú közleményének tételeit is. Azt tapasztaltuk, hogy már az alapvető fogalmak meghatározásánál is sok a tisztázatlanság, vitatható vagy egyértelműen téves megállapítás. Ezért mindenekelőtt tisztázást igényel a mikro és makro lakókörnyezet, a biológiai-lag aktív és biológiai-lag passzív területek, a zöldfelület és a zöldterület stb. fogalmai, tulajdonságai, tartozékai. Már az előzetes vizsgálatunk azt bizonyította, hogy a témát számos vonatkozásban ki kell terjeszteni a lakókörnyezet kialakításának egész problémakörére.

Nehézséget okoz, hogy jelenleg lényegében nincsenek érvényben levő, a tervező, a beruházó, a hatóságok részére egyaránt kötelezően előírt városrendezési normatívák. Az időszakosan megállapított ún. OT-normák csupán az adott időszak szociálpolitikai célkitűzéseit és gazdasági lehetőségeit tükrözik. Az ágazati és hatósági előírások egymással nincsenek összehangolva, rendszerbe foglalva.

A KGST Építési Bizottsága által 1974 novemberében jóváhagyott „Jelentés a lakóterület tervezéséről” arra is rámutat, hogy milyen nagy méretű eltérések vannak az alkalmazott normatívák terén országunként – még társadalmi-politikai-gazdasági rendjük azonossága és helyzetük megközelítő hasonlósága mellett is. Ezért kénytelen az alsó és felső határt feltüntető ajánlásokat tenni, amelyek a gyakorlatban nemigen használhatók. Az ÉVM 1976-ban megjelent, „Lakástelepítések városrendezési műszaki és gazdasági mutatói” című kiadványa megközelíti a feladatot, de megállapításainak zöme egyrészt nem a perspektivikus igényeket határozza meg, másrészt állításai nem bizonyítottak. Lényegében nem folynak olyan kutatások, amelyek a normatívák alátámasztását vagy helyesbítését szol-

gálnák. E tanulmány során erre mi sem vállalkozhatunk. Tehát addig, míg ezeket hazánkban vagy a KGST közösségekben nem végzik el, csupán tapasztalati adatok átlagosításával és becsült adatokkal dolgozhatunk. Bizonyos mértékben figyelemmel lehetünk az 1978-ban közreadott új, szovjet városrendezési normatívákra, amelyek kétségkívül nagyobb mérvű kutatásokra, illetve tapasztalatokra támaszkodnak, azonban nem minden esetben azonos körülményekből, illetve igényekből származtak. Emellett szükségesnek tartjuk, hogy vizsgáldásunk tárgyát egy átfogó rendszerbe, a lakókörnyezet kedvező, korszerű kialakításának problémakörébe ágyazzuk bele. Ez magyarázza jelen munkánk felépítését: a lakókörnyezet kialakításában jelentkező fogalmak meghatározásával, illetve felülvizsgálatával kezdjük a téma tárgyalását, majd mind makro, mind mikro vonatkozásban áttekintjük és bizonyos mértékben vizsgálat tárgyává tesszük a lakóterület sűrűségi mutatóit. Végül a lakókörnyezet szerkezetének néhány tervezési problémájára térünk ki, amelyek elsősorban a zöldterületi rendszer funkcionális elrendezésével állnak kapcsolatban.

1. fejezet

A lakókörnyezet alapfogalma és tartozékai

A kedvező városi környezet és ezen belül a mikro és makro lakókörnyezet kialakításában fontos szerepe van a növényzetnek a kedvező helyi klimatikuss viszonyok megteremtésében, a testnevelési, pihenési és más szükségletek kielégítését szolgáló területek kialakításában. Egyúttal jelentős szerepe van a növényzetnek az esztétikus környezet kialakításában, a várostest tagolásában, a rekreációs területek kialakításában. Az alábbiakban a városi makro és mikro lakókörnyezetre vonatkoztatva tárgyaljuk a kérdést. A téma ismeretében először megkíséreljük a mikro és makro lakókörnyezet fogalmát meghatározni.

Városi mikro lakókörnyezeten a lakóépületet és az azzal összefüggő, ahhoz tartozó ún. „szabad” területet értjük, amelynek tartozékai: a lakóépület

megközelítését szolgáló utak (úttest és gyalogjárók együtt vagy elválasztva), a tömbtelek közkertjei (gyermekjátszóhelyekkel), az elválasztó zöldfelületek (lakóházak előkertjei, zöldfelületi sávok), esetleg gazdasági udvar és a gépjárművek parkoló, illetve tárolóhelyei. Városi *makro lakókörnyezeten* olyan összefüggő területet értünk, amely teljességgel biztosítja a lakóinak mindennapi életéhez szükséges intézményellátást. Alapfokú szinten ez meg-
 egyezik a lakókörzet, középfokú szintű ellátás esetén a lakónegyed fogalmával. A makro lakókörnyezet tartozékai így: a mikro lakókörnyezetek összessége, az intézményterületek, a zöldterületek és a lakóterületi szabadtéri sportpályák, a közlekedési területek (utak, autóparkolók).

A beépítéstől „szabad” területek biológiailag aktív és passzív területekre oszthatók. Az előbbiekhöz tartoznak a növényzettel fedett felületek, vízfelületek, a sport és a játék részére biztosított terek és pályák, valamint a nem burkolt utak. Természetes, hogy ezek nem azonos értékűek, a különbséget faktorrendszerrel lehet meghatározni (a nagyobb kiterjedésű zöldfelületek és a vízfelületek jelenthetik az alapértéket). A biológiailag passzív területek a burkolt utak, a gépjárműparkolók és a gazdasági udvar.

Az alábbiakban megkíséreljük a lakókörnyezet elemeit képező zöldfelületek, játszóhelyek és sportpályák, közlekedési területek és intézmények fogalmát és rendszerét meghatározni.

A lakókörnyezet egyik legjelentősebb tartozéka a zöldfelület és a zöldterület; fogalmát és felépítésének alapelveit az alábbiak szerint határozzuk meg:

Zöldfelületen olyan nem nagy kiterjedésű, növényzettel fedett területet értünk, amelynek mérete elegendő mindenfajta növényzet (gyep, virág, cserje, fa) telepítésére.

Zöldterületen komplex funkciók kialakításához elegendő nagyobb méretű, összefüggő, növényzettel fedett területet értünk, beleértve a vízfelületeket is. A létesítmények (épületek, burkolt felületek) területe az összterületnek legfeljebb egyharmada lehet.

A zöldterületek használatuk, jellegük, méretük, rendeltetésük, kapcsolataik és elhelyezésük szerint a következőképpen jellemezhetők:

Használatuk szerint lehetnek:

- korlátlan közhasználatú városi zöldterületek: városi erdők, városi parkok, városi kertek, fásított terek, sétányok, fasorok, védőterületek;
- korlátozott közhasználatú városi zöldterületek: kiállítási terület, állatkert, botanikus kert;
- közhasználat elől elzárt városi zöldterületek: körülkerített középületek és lakóházak (telkes) kertjei, körülkerített védőterületek (víznyerő helyek stb.), városi kertészet.

Jellegük szerint lehetnek:

- a város lakóterületén: fasorok, sétányok, fásított terek, lakóterületi közkertek és közparkok, alapfokú és közép-

fokú intézmények kertjei, telkes lakóházak körülkerített kertjei, lakóházak előkertjei;

- önálló városi zöldterületként:

városrészi és városi közparkok, városkörnyéki erdőparkok és kastélyparkok, állatkertek és botanikus kertek, védőterületek.

Rendeltetésük szerint megkülönböztethetők korlátozott és komplex rendeltetésű és tulajdonságú zöldterületek.

- Az első esetben funkciójuk korlátozott: por- és zajvédelem, a városszerkezet tagolása, az utcakép formálása. Ide tartoznak a fásított utcák, sétányok, fásított terek, előkertek, körülkerített telkek.
- A második esetben a zöldterület mikroklimatikus, városszerkezeti városképi funkcióin túl a pihenést, a szórakozást és a művelődést is szolgálja. Ide tartoznak a lakóterületi közkertek és közparkok, a városi (városrészi) közparkok és egyéb különleges célú kertek (állatkert stb.).

Kapcsolatuk révén a következőképpen csoportosíthatók:

- a lakóépületekhez kapcsolódó, azokat körülvevő előkertek, illetve az útfelületeket elválasztó zöldfelületek (gyakran és tévesen hulladék zöldfelületeknek nevezik őket);
- a lakóházcsoportokhoz kapcsolódó közkertek;
- a lakóegységekhez (lakókörzet, lakónegyed) kapcsolódó közparkok;
- a város egészéhez vagy egy részéhez (városrész) tartozó városi vagy városrészi közparkok, városkörnyéki parkerdők.

Elhelyezésük szerint lehetnek:

- szórtak, mint a fasor, sétány, fásított tér, lakóterületi kertek és parkok;
- központosítottak, mint a városrészi és városi parkok, városi erdőparkok.

A testnevelés, sport és játék céljára a lakóterületen biztosítandó területek a következőképpen csoportosíthatók:

- gyermekjátszóhelyek
- szabadtéri sportpályák.

A gyermekjátszóhelyeket az életkori sajátosságokat figyelembe véve az egyes korcsoportok szerint kell kialakítani, az 1-6 éves, a 6-10 éves és a 10-14 éves korosztály számára.

Elhelyezésük részben a lakóházak közvetlen környezetében, részben a lakóegységek szerint kialakított zöldterületekben történik. Az első esetben az első két korcsoport számára a felnőttek felügyelete szükséges, ezért a lakóházakhoz való közelsége kívánatos, az utóbbi korcsoportnál úgy ítéljük meg, hogy szemben az ÉVM már idézett utasításával, itt már a távolabbi elhelyezés is lehetséges, de a lakóépületektől nem messzebb mint 500 m távolságban.

Az első korcsoport, tehát a bölcsődés és óvodás korúak számára vagy külön-külön, vagy együttesen létesített játszóhelyek nem haladhatják meg az 50 m²-t. A terület a déli órákban árnyékos homokozóval, esetleg lubickolóval és játszótérrel legyen felszerelve. A második és harmadik korcsoport részére a játszótérek egyenként 300–500 m² között alakulnak. Az épülethomlokzatok radiációja miatt (elsősorban az épületek keleti és nyugati oldalain) a gyermekjátszótérek az épülettől legalább 15 m távolságra kerüljenek. A területek a káros szelektől védettek legyenek, de egyúttal átszellőzősükről is kell gondoskodni. A gyermekjátszótérek egymástól is legalább 30 m széles zöldsávokkal legyenek elválasztva.

A nagyobb iskolás korúak (14–18 év) és a felnőttek számára a lakóterületen szabadtéri és fedett sportpályák létesülnek. Nem közvetlenül egy-egy lakóépület környezetében helyezkednek el, így tehát nem a mikro lakókörnyezetet alkotó, illetve azt kísérő létesítmények, hanem a makro lakókörnyezet elemei közé tartoznak.

A szabadtéri sportpályák közé sorolandók a labdarúgó pályák, az atlétikai pályák, kispályák (kézilabda, röplabda, kosárlabda, tenisz stb.) és egyéb pályák (tekepályák, műjégpályák, lovaspályák, sípályák).

A fedett sportlétesítmények (tornatermek, játékcarnokok, fedett uszodák stb.) méretezése már az intézményellátás kategóriájába tartozik. Elhelyezésük két lépcsőben történik: lakóterületi szinten a lakóterületi parkokhoz csatlakozóan és összárosi (városrészi) szinten.

Az iskolai és a lakossági igények kielégítése összefonant is történhet, sőt ez a célravezetőbb megoldás. Ez egyúttal elhelyezésüket is meghatározza. Ez esetben kb. 10 000 lakosú lakókörzetenként létesíteni kell:

- labdarúgópályát,
- 400 m-es 4 sávós futópályát,
- 2 kispályát,
- súlylökő-, távol- és magasugróhelyeket,
- 24×47×7 m méretű tornatermet,
- 8,5×16 (esetleg 25 m) medence méretű uszodát.

A fajlagos netto területigény tartalmazza a sporttevékenység űzéséhez szükséges sport (játék) teret és a kifutók területigényét. A fajlagos bruttó területigény ezen felül tartalmazza a funkcionálisan szükséges kiszolgáló létesítményeket, mint pl. öltözőket, zuhanyozókat, szertárakat.

A lakóterület közlekedési területe mind a mikro-mind a makro környezet területi mérlegében jelentkezik.

Mikro lakókörnyezet szinten a közlekedési területek a lakóépületek gyalogos és járművön történő megközelítése számára létesülnek, esetleg vegyes forgalomra kiépülve (beleértve a tűzoltókocsikat és a szemétygyűjtő járműveket). A burkolt felületekhez tartoznak még a gazdasági udvarok (szemétedény-tároló, poroló stb. céljaira). Elégségesnek látszik, ha a gépjármű-közlekedésre alkalmas utak

csak az egyik oldalról közelítik meg az épületet. A tűzoltási felvonulási utaknak azonban (esetleg megerősített gyalogutak, illetve vegyes forgalmi utak módján) az épületet körül kell venniük oly módon, hogy magas beépítés esetén az utak tengelyvonala az épület homlokzati síkjától 7–14 m távolságban legyen. A gyalogút minimális szélessége 3 m. Járműút minimális szélessége kiemelt szegélyek esetén 5,5 m, egyébként 3 m. Számolva nehéz gépkocsik forgalmával az út belső lekerekítő ívének minimális sugara 10 m. A fentiek figyelembevételével ajánlatos, hogy magas beépítés esetén az épület egyik oldala mentén vezetett közút kiegészüljön az épület többi oldalát körülvevő megerősített gyalogúttal. A gépjárművek parkolása nem okvetlenül igényli a lakóépületek közvetlen szomszédságában való elhelyezést. Elhelyezésüknél azonban abból kell kiindulni, hogy a szabadtéri parkolók kiszolgálásának hatósugara a 300 m-t, a garázsoké a 800 m-t ne haladja meg.

Makro környezet szintjén gondoskodni kell – mind a gyalogos-, mind a járműközlekedés szempontjából – a lakóházcsoportok megközelítéséről, az intézménycsoportok személy- és áruforgalmáról, valamint parkoló és tárolóhelyről.

A városi lakosság igényeit szolgálni hivatott intézmények igénybevételük gyakorisága szempontjából három csoportba (fokozatba) sorolhatók:

- a permanensen igénybe vett (mindennapos igényt szolgáló) intézmények az *alapfokú intézmények*;
- a periodikusan igénybe vett intézmények a *középfokú intézmények*;
- az aperiodikusan igénybe vett intézmények, a *felsőfokú intézmények*.

Az első és a második fokozatba sorolandó intézmények általában gyalogosan elérhetők és így a lakóterületen nyerne elhelyezést. Fejlett tömegközlekedéssel rendelkező nagyobb városokban a középfokú intézmények a tömegközlekedési eszközök útvonalához kapcsolódóan is elhelyezhetők, amennyiben így 15 perc alatt elérhetők. A harmadik fokozathoz tartozó intézmények a város, illetve kerületeinek központjaiban, tehát közcélú építési területen helyezkednek el. Metropoliszokban (így Budapesten is) jelentkezik az ún. városrészközpontok építésének igénye. Ezek lényegében kisegítő központok, amelyek egyrészt a zsúfolt és helyigénnyel küzdő városközpont tehermentesítésére szolgálnak, másrészt az elégtelen helyi kereskedelmi és egyéb szolgáltatások kisegítése céljából épülnek. Így kialakításuk nem a lakóterületen történik, illetve területüket nem lehet lakóterületnek tekinteni.

A lakóterületen elhelyezett alapfokú és középfokú intézményellátási fokozathoz tartozó közösségi létesítmények meghatározásánál az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium 1978-ban kiadott 1. számú tervezési segédletére támaszkodhatunk.

Az *alapfokú* intézmények a következők:

bölcsőde, óvoda, általános iskola, öregek napközi otthona, gyógyszertár, körzeti orvosi rendelő,

kiskereskedelmi hálózat (vegyesáru és élelmiszerbolt), szolgáltató vállalat részlege ill. vállálóhelye, vendéglátó helyek (eszpresszó, cukrászda és étterem), közösségi helyiségek könyvtár lerakattal, házkezelőség és rendőrőrs.

A középfokú intézmények a következők:

középiskola, művelődési ház, könyvtár, filmszínház, tömegszervezetek székháza, posta, ÁB, OTP és IBUSZ helyiségei, szakorvosi rendelőintézet, fedett sportlétesítmények, uszodák, a kiskereskedelem intézményei, vendéglátóhelyek, szolgáltató intézmények.

2. fejezet

A lakóterület bruttó területigénye és mutatószámai

A lakóterület mutatószámainak felülvizsgálatánál rá kell mutatnunk néhány problémára, amelyek az idézett és jelenleg is használatban lévő normatíva-gyűjtemény megítélését befolyásolják. A problémák két csoportra oszthatók; de egymással összefüggnek. Az egyik kérdés a szabad terület fogalmának értelmezése. Ellentétben a VÁTI 1977-ben kiadott: „Irányelvek a telepszerű, többszintes beépítésű lakóterületek tervezéséhez” c. tervezetével, az ÉVM kiadványában a szabad terület a köztertek és a parkolók területének összegével azonos. Ez számítástechnikailag nem jelent problémát, ha a közlekedési felületeket külön tételben szerepeltetjük; de tervezési szempontból köztereknek minősíthetők-e az előkertek, valamint az egyéb (a VÁTI tervezet szerint „hulladék zöldfelület”-nek nevezett) elemek. A Kertészeti Egyetem Kerttervezési Tanszékének kutatásai alapján ugyanis a közkert-funkciók egy bizonyos összefüggő terület-nagyságrend alatt nem valósíthatók meg, így ilyen címen az elaprózott zöldfelületi egységeket sem lehet a normatívába beleírni. A másik problémát az okozza, hogy a nettó laksűrűségnek, ill. a nettó területnek az ÉVM kiadványában csak számítástechnikai értelme van, de a valóságban ennek nem lehet egyértelműen lehatárolható funkcionális jelentést adni. Ennek következtében csak a bruttó területekre vonatkoztatott területi mérlegnek van értelme, hiszen a nettó terület ebben a felfogásban nem lehatárolható. E két probléma egymással szorosan összefügg, de az egyik számítástechnikai, a másik tervezési jellegű kérdés. Minthogy a fejezetben csak a területi mutatók alakulásával foglalkozunk, az erre visszaható tervezési problémákat egy külön fejezetben tárgyaljuk.

2.1. A LAKÓÉPÜLETEK ÁLTAL ELFOGLALT TERÜLET

A lakóépületek által elfoglalt terület a fajlagos bruttó lakásterület és az átlagos szintszám függvénye. Az ÉVM városrendezési normái $20 \text{ m}^2/\text{fő}$ fajlagos bruttó lakásterülettel számolnak, de meg-

jegyzik, hogy hosszú távon ez az érték várhatóan $25 \text{ m}^2/\text{fő}$ -re fog emelkedni. Tekintettel arra, hogy a jelenlegi rendezési terveknek még ezen a távlaton túlra is kell tekinteniük, a normatívákat ebből a szempontból is felül kell vizsgálni.

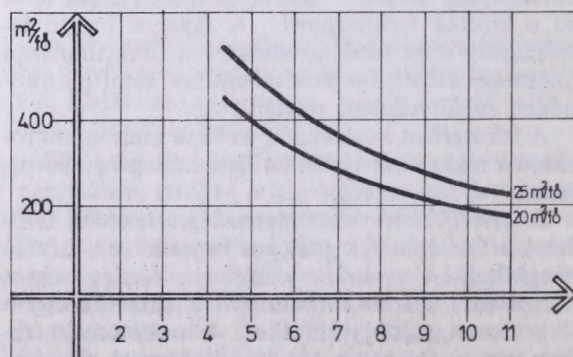
Ha a lakóépületek által elfoglalt terület (b) értékének alakulását $20 \text{ m}^2/\text{fő}$ bruttó lakásterület mellett az átlagos szintszám függvényében vizsgáljuk, akkor az 1. ábra alapján leolvasható, hogy a beépített terület a szintszám növelésével egyre kisebb mértékben csökkenthető; 10 szint felett egy szint emelkedéssel már kevesebb mint $0,1 \text{ m}^2/\text{fő}$ az ilymódon megtakarítható terület fajlagos értéke. Ugyanezen a diagramon tüntettük fel a $25 \text{ m}^2/\text{fő}$ lakásterület változásának mértékét is. A két normatíva közti különbség – az 5 és 10 szintes beépítési tartományon belül – $1,00\text{--}0,50 \text{ m}^2/\text{fő}$.

2.2. A ZÖLDTERÜLETEK FAJLAGOS TERÜLETIGÉNYE

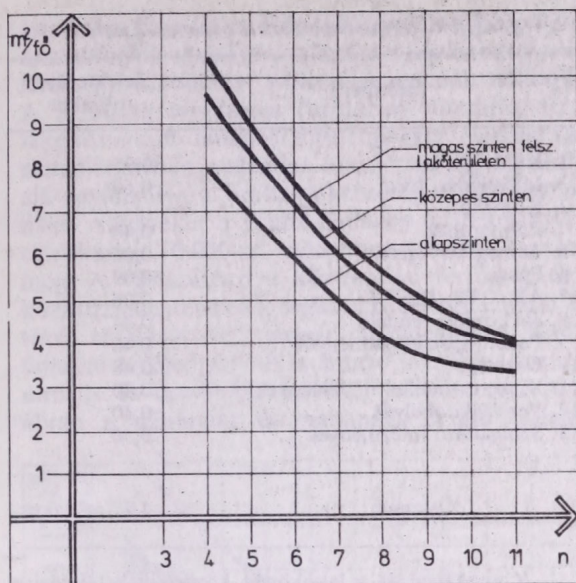
A lakóterület bruttó fajlagos területigényének számításához e fejezet keretén belül nem szükséges a zöldterületi rendszert funkcionális egységekre tagolni; az új normatívák ugyanis a köztertek esetében egységesen $7 \text{ m}^2/\text{fő}$, a közparkok esetében pedig ugyancsak $7 \text{ m}^2/\text{fő}$ min. fajlagos területszükségletet rögzítenek. Megjegyezzük, hogy ezek az értékek önmagukban függetlenek a szintszámtól. Ezért egységesen $14 \text{ m}^2/\text{fő}$ min. fajlagos zöldterület-igénnyel számolhatunk a lakóterületen belül. Ezzel kapcsolatban ismét utalunk arra a problémára, amit a közkert fogalmának értelmezése jelent. Az ÉVM már idézett kiadványában a közkert az ún. szabad terület része, és mint ilyen, a szintszámtól függő változó. Ezt a kérdést azonban kiemelten kezeljük és önálló fejezetben tárgyaljuk.

2.3. KÖZLEKEDÉSI TERÜLETEK FAJLAGOS TERÜLETIGÉNYE

A közlekedési terület fajlagos területi mutatóinak számítása viszonylag sok bizonytalansági tényezőbe ütközik. Az alábbi számítást a VÁTI

1. ábra. A fajlagos lakásterület és a lakóépületek által elfoglalt terület közti viszony a szintszám függvényében

2. ábra. A közlekedési területek fajlagos területigénye a szint-szám függvényében

1973-ban készített „Lakóterületek komplex vizsgálata” c. tanulmány adatai alapján végeztük. Lényegében ugyanezen forrásra épül az ÉVM 1976-ban kiadott „Lakástelepítések városrendezési, műszaki és gazdasági mutatói” c. kiadványa is, amely a közlekedési területek fajlagos értékeit is a lakóterület felszereltségének szintjétől teszi függővé. A diagram megszerkesztésénél ez utóbbi adatokat vettük figyelembe (2. ábra).

2. 4. PARKOLÓK FAJLAGOS TERÜLETIGÉNYE

A lakásokhoz tartozó gépkocsitárolási igény számításánál abból kell kiindulni, hogy 100%-os ellátottság esetén egy főre 9 m^2 fajlagos területigény jelentkezik. Ez az érték azonban jelentősen csökkenthető, ha a tárolási igények egy részét térszín alatt, esetleg több szinten, vagy részben lakóépületek földszintjén helyezjük el. Tekintettel arra, hogy az utóbbi változó tervezési kérdés, és összefügg a mikro-lakókörnyezet, ill. a szabadterület problémájával, itt csak a bruttó szintfelületet vesszük számításba, vagyis feltételezzük a teljes ellátottság térszínén történő kielégítését mint maximális területigényt.

Az intézmények parkolóigényét külön kell számításba venni.

Az ÉVM irányelvei a következő igényeket támasztják az intézmények parkolóhelyeinek kialakítására (egy gépkocsi-parkolóhely):

Bölcsőde	10 férőhelyre
Óvoda	10 férőhelyre
Iskolák	1 tanteremre
Öregek napközi otthona	10 főre
Orvosi rendelők	0,3 orvosi munkahelyre

Gyógyszertár	0,3 objektumra
Kiskereskedelmi hálózat	40 m^2 épület szint-területre
Szolgáltató intézmény	40 m^2 hasznos területre
Vendéglátóhelyek	15 ülőhelyre
Művelődési ház	5 fh-re
Posta	50 m^2 szintterületre
Sportlétesítmények	20 látogatóra

A rendőrsre, filmszínházra, ingatlankezelőségre nem tesz javaslatot.

Nézetünk szerint ezek alábecsült normatívák. Erről tanúskodik parkolóhelyeink túlszűfolttsága. Például ezek a normatívák a kereskedelmi-szolgáltató intézményeknél az épület-szintterület és a parkolóterület viszonyát 1:0,5-ben határozzák meg, míg a nemzetközi gyakorlat 1:1 körül van (az USA-ban 1:3).

Az ÉVM említett kiadványa az intézmények parkolóigényét az intézmény fajlagos területszükségletében szerepelteti, így ezt külön tételként nem vehetjük figyelembe. Megjegyezzük azonban, hogy a lakások 100%-os ellátottságából eredő $9 \text{ m}^2/\text{fő}$ területigény térszínén történő számításba vétele a fentiek alapján megközelítően reálisnak tekinthető. Erre utal az ÉVM 1976-os kiadványa is, amely szerint a lakóterületi parkolók 20%-át a különidejű használat értelmében intézményparkolónak is el lehet számolni.

2. 5. INTÉZMÉNYEK FAJLAGOS TERÜLETIGÉNYE

Az intézményterületi igény megállapításánál az ÉVM már említett 1976. évi normatívái:

alapszinten felszerelt lakóterület esetén $5,6 \text{ m}^2/\text{lakos}$

közepes szinten felszerelt lakóterület esetén $8,7 \text{ m}^2/\text{lakos}$

magas szinten felszerelt lakóterület esetén $10,2 \text{ m}^2/\text{lakos}$

fajlagos területigényt határoznak meg. A VÁTI 1977. évi, 3070/77 törzsszámú tanulmánya szerint a következő tervidőszak városrendezési intézménynormatívái a lakóterületek nagyságától függően (1500–15 000 főre számítva) $4,7\text{--}9,25 \text{ m}^2/\text{lakos}$ telekterületet határoznak meg. Mind a két forrás alábecsüli az igényeket.

Vizsgálataink szerint – melynek eredményeit a Fővárosi Tanács megbízásából készült, „Az alapszint és középfokú variábilis intézményközpontok kialakítása” című tanulmány részletesen ismerteti – az intézmények összesített mutatói alapján egy átlagos nagyságú lakókörzet (5000 fő) és lakónegyed (20 000 fő) esetén a telekterület-igény következőképpen alakul:

Alapfokon:	$6,60 \text{ m}^2/\text{lakos}$
Középfokon:	$4,77 \text{ m}^2/\text{lakos}$
Összesítve, a lakóterületen:	$11,37 \text{ m}^2/\text{lakos}$

Számításaink szerint jelentősen nagyobb mértékben kell biztosítani a távlati igényeket, mint ezt a VÁTI tanulmány teszi. Úgy ítéljük meg, hogy mind az ellátottság mértéke, mind a területigény szempontjából az utóbbiak aláméretezettek, mivel egyrészt nem veszik figyelembe az ellátottság mértékének növelését, másrészt az igények kielégítésének magasabb fokát. Ezek a tendenciák pedig a maihoz képest többletterületet igényelnek.

Végül megjegyezzük, hogy az érvényben lévő szovjet normatívák szerint is a telekterület-szükséglet alapfokon 5,5–9 m²/lakos és középfokon 3 m², tehát lakóterületi szinten összesen 8,5–12 m²/lakos.

Az általunk javasolt normatívák összetevői a következők:

Alapfokú intézmények minimális telekterület-szüksége

Intézmény	Telekterület m ² /lakos
1. Bölcsőde	0,9
2. Óvoda	1,1
3. Általános iskola	2,08 ¹
uszoda	—
tornaterem	—
4. Öregek napközi otthona	0,3
5. Orvosi rendelő	0,2 ²
6. Gyógyszertár	—
7. Kiskereskedelmi hálózat	1,0
8. Szolgáltató int.	0,39
9. Vendéglátóhelyek	0,38
10. Közösségi helyiségek	0,15
11. Rendőrőrs	0,10
Összesen:	6,60 m ² /lakos

1. Az uszoda és a tornaterem telekterület-szüksége az általános iskoláéban benne foglaltatik

2. A gyógyszertárral egybeépülve, telken való elhelyezés esetén

Középfokú intézmények telekterület-szüksége

Intézmény	Telekterület m ² /lakos
1. Középiskola	0,95
2. Művelődési ház	0,60 ¹
3. Könyvtár	—
4. Filmszínház	0,40
5. Tömegszervezetek	0,05
6. Posta	0,09
7. ÁB, OTP, IBUSZ	0,06
8. Szakorvosi rendelő	0,44
9. Fedett sportlétesítmények	0,40
10. Uszodák	0,48
11. Kiskereskedelmi intézmények	0,40
12. Vendéglátóhelyek	0,40
13. Szolgáltató intézmények	0,50
Összesen:	4,77 m ² /lakos

1. Könyvtárral és a lakókörzet közösségi helyiségeivel együtt

Összefoglalóan tehát a számításoknál min. 6,60 m²/fő, maximálisan pedig 11,37 m²/fő értéket veszünk számításba.

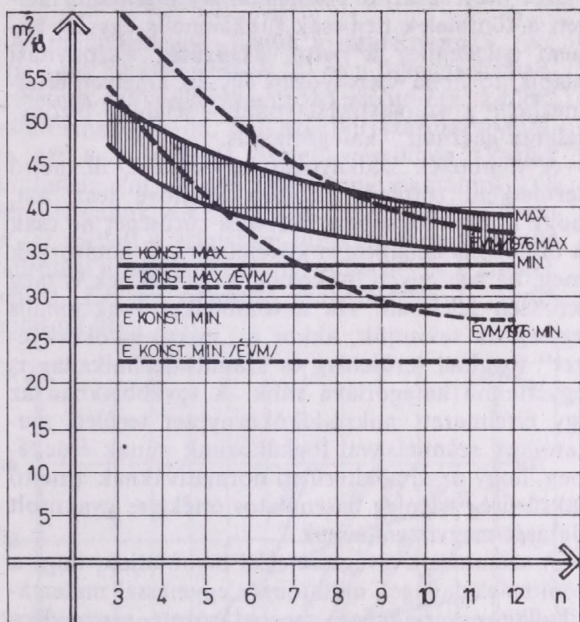
2. 6. A FUNKCIONÁLIS ELEMÉK (1–5) FAJLAGOS TERÜLETIGÉNYÉNEK ÖSSZESÍTÉSE

Az előzőekben részletezett számítások alapján a funkcionális területek két csoportra oszthatók: az egyik csoportba azok az elemek tartoznak, amelyek fajlagos területigénye független a beépítés szintszámától. Ide tartoznak a zöldterület, a parkolás és a közintézményellátás elemei. Ezeket számítástechnikai szempontból *konstans* elemeknek nevezhetjük. A másik csoportba tartozó elemek a

ELEMÉK		n=	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
KONSTANS E	ZÖLDFELÜLETEK		14,00	14,00	14,00	14,00	14,00	14,00	14,00	14,00	14,00	14,00
	PARKOLÓ		9,00	9,00	9,00	9,00	9,00	9,00	9,00	9,00	9,00	9,00
	KÖZINTÉZMÉNY	min.	6,60	6,60	6,60	6,60	6,60	6,60	6,60	6,60	6,60	6,60
		max.	11,37	11,37	11,37	11,37	11,37	11,37	11,37	11,37	11,37	11,37
	KONSTANS TERÜLETEK ÖSSZESEN	min.	29,60	29,60	29,60	29,60	29,60	29,60	29,60	29,60	29,60	29,60
		max.	34,37	34,37	34,37	34,37	34,37	34,37	34,37	34,37	34,37	34,37
VÁLTOZÓ E	LAKÓÉPÜLETEK		6,66	5,00	4,00	3,30	2,85	2,50	2,20	2,00	1,80	1,70
	KÖZLEKEDÉSI TERÜLETEK	min.	9,00	8,00	7,00	6,00	5,00	4,00	3,80	3,70	3,60	3,50
		max.	12,00	10,50	9,00	7,50	6,40	5,80	5,00	4,50	4,20	4,00
	VÁLTOZÓ ELEMÉK ÖSSZESEN	min.	15,66	13,00	11,00	9,30	7,85	6,50	6,00	5,70	5,40	5,20
		max.	18,66	15,00	13,00	10,80	9,25	8,30	7,20	6,50	6,00	5,70
ÖSSZESÍTÉS	BRUTTO FAJLAGOS TERÜLETIGÉNY	min.	45,26	42,60	40,60	38,90	37,45	36,10	35,60	35,30	35,00	34,80
		max.	53,03	49,37	47,37	45,17	43,62	42,67	41,57	40,87	40,37	40,07
	S _B	min.	188	235	211	221	229	234	240	245	247	249
		max.	221	202	246	257	267	277	281	283	286	287

3. ábra. A lakókörnyezet fajlagos területigénye és bruttó laksűrűsége a szintszám függvényében

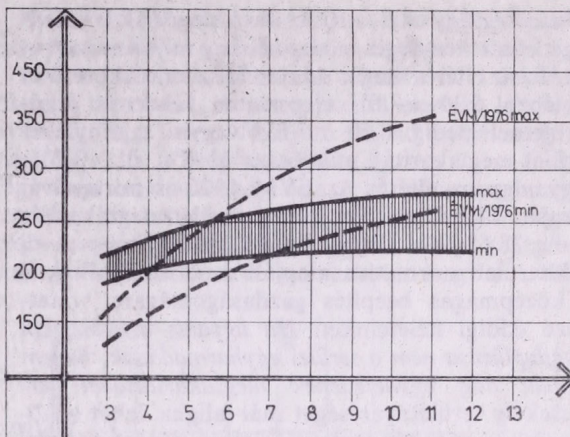
szintszám függvényei: ide tartoznak a lakóépületek által elfoglalt területek, valamint a közlekedési területek. Ez utóbbiakat *változó* elemeknek tekintjük. A 3. ábrán táblázatos formában tüntetjük fel a lakóköznyezet fajlagos területigényét elemek szerinti bontásban, valamint összesítve. Az összesítés alá egyidejűleg a bruttó laksűrűség értékeit is beírtuk, amelyeket a bruttó fajlagos területigény reciprokának 10 000-rel való beszorzásával kaptunk meg. A táblázatban a közlekedési területek és a közintézményterületek legkisebb és legnagyobb értékét tüntettük fel; ennek megfelelően a bruttó fajlagos területigény és a bruttó laksűrűség is minimális és maximális értékkel jelenik meg. A 4. ábrán a minimális és maximális bruttó fajlagos

4. ábra. A lakóköznyezet fajlagos területigénye az ÉVM 1976-os normatíváihoz viszonyítva

területigényt diagram formájában ábrázoltuk; külön tüntettük fel a konstans és változó elemek értékeit annak érdekében, hogy a két tartomány közti viszonyt grafikusán is érzékelni lehessen. Az összehasonlítás kedvéért ugyanezen a diagramon ábrázoltuk az ÉVM 1976-ban kiadott normatíváinak két szélső értéksorát (ami megfelel az alapszinten, ill. magas szinten felszerelt lakóterület kategóriájának). Végül az 5. ábrán a bruttó laksűrűség értékeit tüntettük fel hasonló módon, az ÉVM normatíváival együtt.

A 4-5. ábrák egyértelműen mutatják, hogy az általunk számított lakóterületi normatívák és az ÉVM 1976-os normatívái között jelentős eltérés mutatkozik. Az eltérés kettős jellegű: az alacsonyabb szintszámú beépítési tartományokban az általunk kalkulált fajlagos értékek valamivel alacsonyabbak, míg a magasabb szintszámú tartományokban jóval magasabbak az ÉVM által képviseltéknél. Az alacsonyabb szintszámú kategóriában az eltérés elsősorban onnan adódik, hogy az ÉVM

5. ábra. A lakóköznyezet bruttó laksűrűsége az ÉVM 1976-os normatíváihoz viszonyítva

1976-os kiadványában „szabad terület” címen a szintszám csökkenésével növekvő mennyiségű zöldfelület jelenik meg. Így pl. 5 szintes beépítésnél 24 m²/fő szabadterülettel számol, amelyből 9 m² a parkoló – azaz 15 m²/fő közkert-terület adódik – szemben a jelenlegi 7 m²/fő értékkel. Ezt a többletet az alacsony beépítés korábban megszokott lazább elrendezése indokolja. Felvetődik azonban a kérdés, hogy e jelentős – mintegy 8 m²/fő – zöldfelület-többletet nem lehet-e megfelelő elrendezéssel közpark jellegű elemmé alakítani; ezáltal ugyanis a bruttó laksűrűség e beépítési tartományban növelhető lenne. Ez a kérdés a magasabb szintszámú tartományok zöldfelületi rendszerével is összefügg, és ismét felveti a nettó terület, ill. a nettó laksűrűség értelmezésének problémáját. Ezzel a kérdéssel azonban csak a IV. fejezetben foglalkozunk.

A magasabb szintszámú kategóriákban az ÉVM normáihoz képest az általunk végzett számítások jelentős terület-többletet, ill. laksűrűség-csökkenést képviselnek. Ennek oka elsősorban a zöldterületi normatívákban rejlik. 10 szintes beépítés esetén például az ÉVM 1976-os normatívái már csak 15 m²/fő szabadterülettel számolnak; ebből 9 m²/fő parkoló, vagyis közkert céljára 6 m²/fő marad. Alapszinten felszerelt lakóterületnél ugyanakkor csak 3 m²/fő közparkkal számol, vagyis összesen 9 m²/fő zöldterületet biztosít a ma kívántos 14 m²/fővel szemben. Ehhez képest viszonylag elenyésző az az 1,0 m²/fő terület-többlet, ami számításaink szerint a közintézmények méretezéséből adódik. Valamivel kisebb az eltérés magas szinten felszerelt lakóterületek esetében, ahol az ÉVM eleve 7 m²/fő közparkkal számol. Miután középmező kategóriában az ún. „szabad terület” már csupán 1 m²-rel több, mint amennyi minimálisan szükséges, véleményünk szerint a bemutatott számítás alapján elsősorban e kategóriában van szükség a jelenlegi fajlagos területi mutatók korrekciójára.

A bruttó fajlagos területi mutatók általunk javasolt rendszeréből az is kiderül, hogy az új zöldterületi normatívák beépítésével a szintszám növelése révén jóval kisebb mértékben növelhető a bruttó

laksűrűség. Így az 5 és 10 szintes kategóriák laksűrűsége között ténylegesen alig néhány $\text{m}^2/\text{fő}$ mutatkozik. Ez az eltérés magas szinten felszerelt lakóterület esetében $5,30 \text{ m}^2/\text{fő}$, alapszíntén felszerelt lakóterületnél pedig $6,50 \text{ m}^2/\text{fő}$, vagyis a tényleges terület-megtakarítás mindössze 13,0%, ill. 13,7%. Ugyanígy az eltérés az ÉVM 1976-os normatívái alapján $14,3$ ill. $15,5 \text{ m}^2/\text{fő}$, a terület-megtakarítás pedig 28,6% ill. 33,6%. Ez azt jelenti, hogy az új zöldterületi normatíva alapján módosítanunk kell a közép magas beépítés gazdaságosságára vonatkozó eddigi ítéleteinket. *Ha ugyanis a szintszám megduplázása nem a terület egyharmadának, hanem csupán alig egyhatedének megtakarításával jár,* a csekély területnyereséget már aligha lehet a közép magas beépítés technológiai és gépészeti költség-többletével egyensúlyba állítani. Ennek a kérdésnek az elemzése azonban egy önálló kutatás tárgyát képezhetné; e tanulmány keretében csupán arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a módosításra szoruló fajlagos területi normatíváknak ilyen jellegű kihatása is van.

A fent kifejtett problémának egy másik oldalára világít rá a konstans, vagyis a szintszámtól független, valamint a szintszám függvényében változó normatívák tételek egymáshoz viszonyított aránya. A 4. ábrán jól látható, hogy a területigény nagyobbik hányadát a konstans tételek (vagyis a zöldfelület, a parkoló és a közintézmények területigénye) teszik ki. Ez az arány a szintszám növekedésével még erőteljesebben tolódik el a konstans tételek javára. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a szintszám növelésével önmagában egyre kevésbé manipulálható a lakóterület fajlagos területigénye, ill. bruttó laksűrűsége. Ez a körülmény alátámasztja azt a véleményünket, amely szerint a közép magas beépítés alkalmazását a lakókörnyezettel szemben támasztott szakmai és társadalmi elvárások növekedésével párhuzamosan csökkenteni kell.

3. fejezet

A mikro-lakókörnyezet sűrűségi mutatói

A mikro-lakókörnyezet – korábbi definíciónk értelmében – a lakóépület, ill. lakóház csoport és a vele közvetlen kapcsolatban lévő funkcionális elemek együtteseként jelenik meg. Az ÉVM 1976-ban megjelent „Lakástelepítések városrendezési, műszaki és gazdasági mutatói” c. kiadványában a tömbtelkes lakóterületekre nettó laksűrűségi értékek is találhatók. Ezek az értékek teletszerű beépítés esetén nehezen értelmezhetők, mivel a tömbtelek fogalmát a jelenlegi tervezési gyakorlat nem tekinti funkcionális kategóriának. Így a lakóterületek mikrokörnyezetére vonatkozó tervezési elveink (benapozás, légtérarány, közterekkel való ellátottság, parkolóterületek eloszlása stb.) egymástól független normatívákka esnek szét, és az egyes elemek egy-egy részbeli rendszerré való integrálása szubjektív, nehezen elbírálnak teljesítménnyé válik. Vélemé-

nyünk szerint a lakóterületek mikrokörnyezetének optimális kialakításához ennél magasabb szinten is célszerű lenne tervezési elveket rendelni. Ezeknek a tervezési elveknek a *tömbtelek fogalma* továbbra is megfelelően használható vonatkoztatási kerete lehetne. Ehhez azonban a *tömbtelket funkcionális kategóriának* kell felfognunk. A tömbtelek akkor válik funkcionális kategóriává, ha – az ŐÉSZ meghatározásán túlmenően – olyan terület egységnek értelmezzük, amely a rajta elhelyezett lakóépületek, ill. lakások közvetlen környezetéhez tartozó meghatározott fajlagos kiterjedésű járulékos elemeit is tartalmazza. Ez utóbbiak közt elsősorban a közteret és a parkolók egy részét, valamint ezeknek a lakásszámhoz és egymáshoz is viszonyított arányát kell érteni. Ilyen felfogás mellett a tömbtelek nemcsak funkcionális egység, hanem egyidejűleg a nettó laksűrűség viszonyítási alapja, továbbá szabályozási egység, amelyen értelmezhető a szabályozási vonal – jelenleg bizonytalanul használt – kategóriája is.

A tömbtelek szabályozási egységként, ill. nettó területként történő felfogása lehetővé teszi azt, hogy a lakóház csoport beépítési sűrűségét ne csak a minimális benapozási követelmények határozzák meg, hanem egyéb funkcionális igényeknek is meg lehessen feleltetni. Ha a tömbtelket funkcionális egységnek tekintjük, akkor a „mikro-lakókörnyezet” fogalma területileg és számítástechnikailag is egyértelmű kategóriává válik. A továbbiakban az így értelmezett mikro-lakókörnyezet területi mutatóinak számításával foglalkozunk annak érdekében, hogy az új zöldterületi normatíváknak a nettó laksűrűség jelenleg használatos értékeire gyakorolt hatását megvizsgálhassuk.

A számítások elvégzése előtt bemutatjuk, hogy a tömbtelek fajlagos mutatóinak egymással matematikailag egyértelműen meghatározott viszonyban kell állniuk. Ezek a fajlagos mutatószámok a következők:

fajlagos bruttó lakóterület (t) – a számításokban $20 \text{ m}^2/\text{fő}$ értékkel szerepel

beépítettség (B) – az épületek által elfoglalt terület és a tömbtelek területének (T) hányadosa (%)

fajlagos szabad terület (s) – a tömbtelek lakóépületek által el nem foglalt részének egy főre vetített értéke (%)

szintszám (n) – a lakásokat tartalmazó épület-szintek száma

szintterületi mutatószám (M) – az összes lakószintek területének és a tömbtelek területének hányadosa (m^2/m^2)

nettó laksűrűség (S_n) – a lakosság és a tömbtelek területének hányadosa ($\text{fő}/\text{ha}$).

A szintterületi mutatószám (M) értelmezését és számítási módszerét a VÁTI 1977-ben kiadott „Tervezési tájékoztató 2” c. kiadványából vettük át. Eszerint a szintterületi mutatószám a következőképpen számítható:

$$M = \frac{n}{k \cdot n + 1}$$

ahol n = szintszám

$$k = \frac{s}{t} \text{ ahol}$$

s = fajlagos szabadterület

t = fajlagos lakásterület

A szintterületi mutatószám segítségével kifejezhető a beépíttség (B) és a nettó laksűrűség (S_n) is:

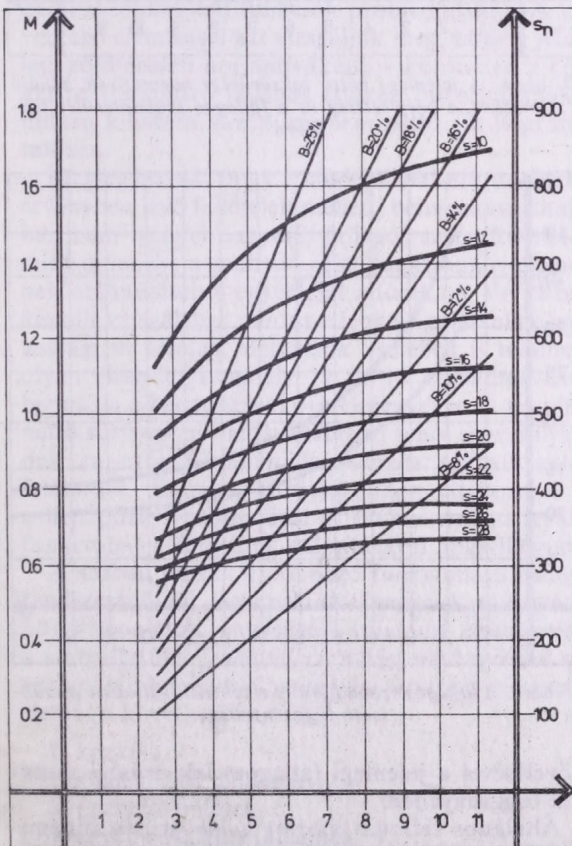
$$B = \frac{M}{n}$$

$$S_n = 10^4 \cdot M \frac{1}{t}$$

ahol n = szintszám

t = fajlagos lakásterület.

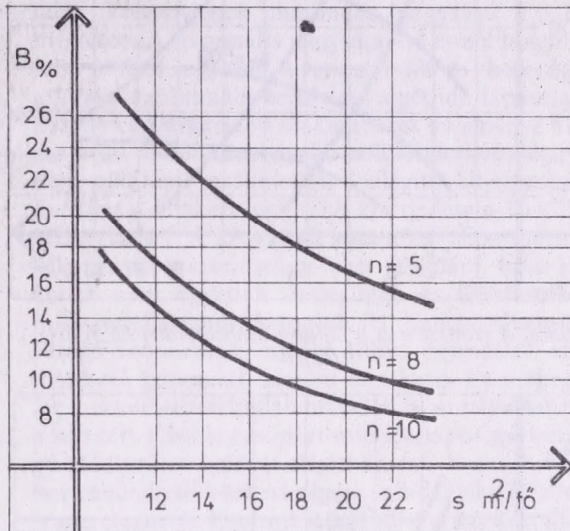
A mutatószámok közül a szintszámnak (n), a fajlagos lakásterületnek (t) és a fajlagos szabadterületnek (s) van meghatározó jelentősége; a többi mutatószám (B , M , S_n) ezekből származtatható. Ha ezt a 6 változót összefüggéseikben akarjuk tanulmányozni, akkor egy olyan diagramot kell szerkesztenünk, amely egy adott fajlagos lakásterület (t) mellett a szintszám függvényében ábrázolja a sűrűségi mutatókat (M , S_n) változó s és B értékek mellett. Ezt az összesítő diagramot a 6. ábrán mutatjuk be.

6. ábra. A szintszám, a szintterületi mutatószám, ill. a nettó laksűrűség összefüggése különböző beépíttség és fajlagos szabadterületi értékek mellett (20 m²/fő fajlagos lakásterületén)

A diagramról néhány lényeges összefüggés olvasható le, amelyeket az alábbiakban foglalunk össze:

1. A lakószintek számának növelésével a laksűrűség is növekszik, de a növekedés mértéke két tényezőtől függ: az egy főre jutó szabad terület nagyságától (s) és a beépítettségtől (B). Az $S_n = f(n)$ függvényt meghatározó s és a B két olyan paraméternek tekinthető, amelyek egymással is összefüggésben vannak. Ezt az összefüggést külön is ábrázolja a 7. ábra, amiről leolvasható, hogy s és B

7. ábra. A szabadterület és a beépíttség közti összefüggés

értékei egymással fordítottan arányosak: a fajlagos szabadterület növelése csak a beépíttség csökkenése árán valósítható meg és megfordítva.

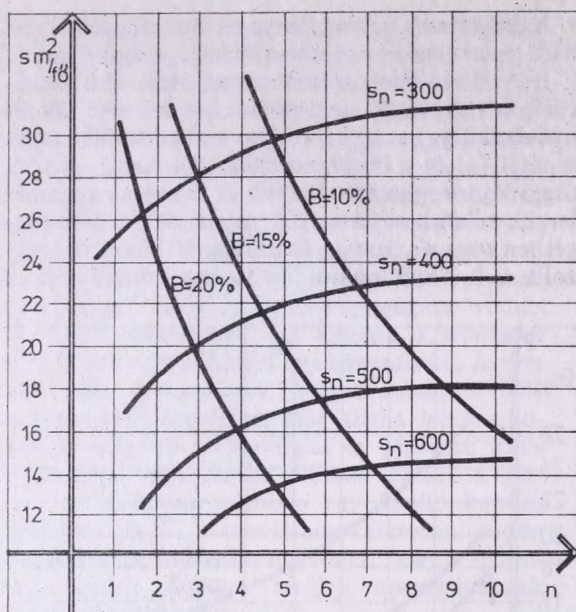
2. Ha a beépíttség értékét rögzítjük, az egy főre jutó s szabadterületnek a szintszám növelésével csökkennie kell. A csökkenés mértékét az adott beépítettséget jelentő egyenesnek a különböző fajlagos szabad területi értékeket rögzítő görbékkel való metszéspontjai adják meg.

Ezt az összefüggést szemlélteti $t = 20$ m²/fő mellett a 8. ábra különböző konstans B és s értékek esetén.

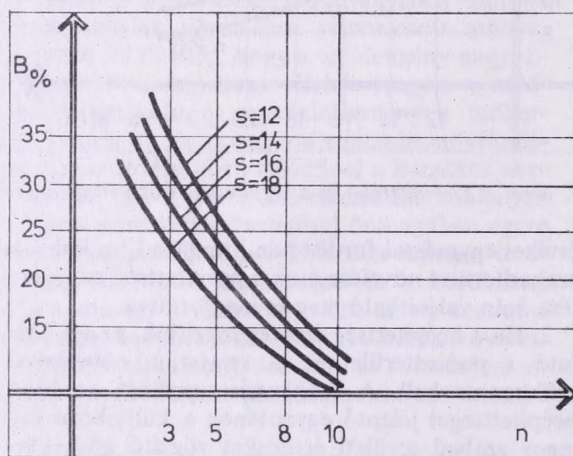
3. Ha a fajlagos szabadterület értékét rögzítjük, a szintszám növelése a beépíttség csökkenésével jár. A csökkenés mértékét az adott fajlagos szintterületet képviselő görbének a beépítettséget jelentő egyenesekkel való metszéspontjai határozzák meg. Ezt az összefüggést szemlélteti a 9. ábra.

4. Az öt változó (n , S_n , M , s és B) közül bármelyik kettő értékének rögzítése egyértelműen meghatározza a többi változó értékét. Ez azt jelenti, hogy már 3 változó egymástól független meghatározása szükségszerűen ellentmondást tartalmaz.

A következőkben azt vizsgáljuk meg, hogy a fenti összefüggések hogyan jelennek meg a jelenlegi laksűrűségi normatívák mellett. Ennek érdekében a laksűrűség (szintterületi mutató), szintszám, beépítési százalék és fajlagos szabad terület közti összefüggéseket szemléltető 5. sz. ábrára rárajzoltuk a

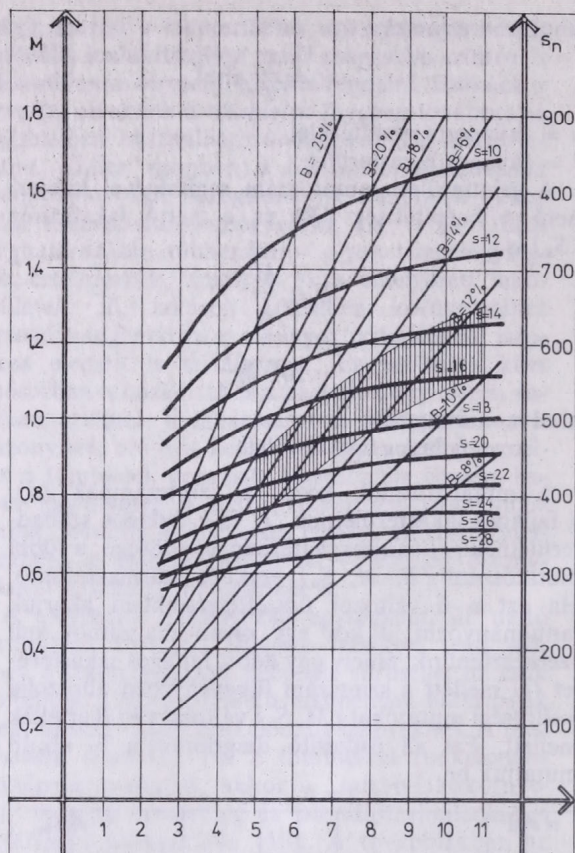
8. ábra. A szintszám és a fajlagos szabadterület közötti összefüggés

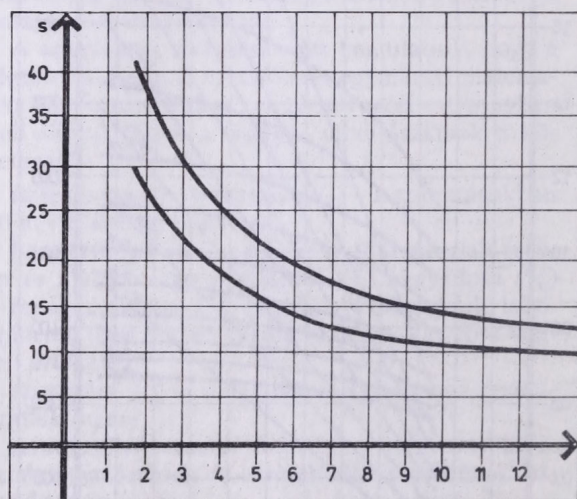
9. ábra. A szintszám és a beépítettség közötti összefüggés

jelenlegi laksűrűségi mutatók alsó és felső határértékét. Az így kapott normatív zóna (10. ábra) jól szemlélteti azt a körülményt, hogy jelenlegi gyakorlatunk a szintszám növelésével csak a fajlagos szabadterület erőteljes csökkenése árán tudja biztosítani a gazdaságosnak ítélt laksűrűségeket. A gazdaságosság fogalma azonban ebben az esetben a területegységen elhelyezhető lakásszám kérdése redukálódik, vagyis a lakás mikrokörnyezetének – a lakáshoz szervesen hozzátartozó – létesítményeit, azok nagyságát, egymáshoz viszonyított arányát és a környezet minőségét kizárja az értékelésből. Ennek az egyoldalú felfogásnak súlyos társadalmi és környezetlélektani következményei ma már köz tudottak, így ennek kifejtésébe nem bocsátkozunk.

A 11. sz. ábrában azt mutatjuk be, hogy miként csökken a fajlagos szabad terület értéke a szintszám

10. ábra. A jelenlegi nettó laksűrűségi normatívák zónája a szintszám, a beépítettség és a fajlagos szabadterület tükrében

11. ábra. A fajlagos szabadterület értékének változása a szintszám függvényében

növelésével a jelenlegi (átlagos) laksűrűségi mutatók függvényében.

Általános felfogás szerint a laksűrűség dinamikusabb növelése érdekében az átlagos szintszám emelkedésével arányosan csökkenthető az egy főre jutó szabadterület értéke. Ez a felfogás arra a statisztikai jellegű adathalmazra támaszkodik, amely

szerint a történelmi fejlődés során városiasabban, intenzívebben kiépült települések és városrészek esetén a fajlagos zöldfelület értéke kisebb, mint az extenzív jellegű területeken. E történelmi jellegű adat értékelésében azonban elhamarkodottnak látszik az a következtetés, miszerint ez az egységnyi zöldfelületnek a nagyobb laksűrűség esetén intenzívebb kihasználhatóságával áll összefüggésben, és így normatív jelleggel beépíthető a korszerű mikro-környezetet szabályozó tervezési elvek közé is. E feltételezés két oknál fogva is vitatható. Először is azért, mert a biológiailag aktív felületek önfenn-tartó képessége a passzív felületek arányának növekedésével csökken, vagyis az intenzívebb beépítésű területeken inkább növelni kellene a fajlagos zöldfelület értékét, mint csökkenteni. Másodszor azért vitatható e feltételezés, mert a zöldfelület kihasználsa csak akkor nőne a felületegységre jutó lakosok számával, ha az teljes egészében burkolt, vagyis biológiailag passzív lenne. Az intenzív használat egy bizonyos határon túl a zöldfelület biológiai egyensúlyának megbomlásához vezet, ami használati értékét is veszélyezteti. Mindezek figyelembe-vételével a fajlagos szabadterület és ezen belül a különböző felületfelhasználási elemek arányának meghatározására nagyobb figyelmet kell szentelni.

Ez utóbbi megállapítással lényegében eljutottunk a mikrokörnyezet struktúrájának kérdéséhez és ezen belül a zöldfelületi funkciók problémájához. A következő elemzéssel azt vizsgáljuk meg, hogy a jelenlegi zöldterületi normatíváknak – konkrétan a köz-kertre vonatkozó fajlagos értékek biztosításának – milyen kihatása van a jelenlegi nettó sűrűségi mutatókra.

Megjegyezzük, hogy a lakóépületeknek a jelenleg érvényben lévő feltételek melletti benapozása általában nem igényel nagyobb fajlagos szabadterületet, mint amennyi a szabadterület funkcionális elemeinek méretezéséből egyébként adódik. A VÁTI-ban készült vizsgálatok szerint a legkedvezőtlenebb magassági és tájolási szituációk esetében is található olyan elrendezés, amely 11 m²/fő szabadterületen biztosítja a benapozási követelményeket. A jelenlegi nettó sűrűségi mutatók általában sehol sem sülyednek ez utóbbi minimális fajlagos szabadterületi érték alá. Ezért a következőkben eltekintünk a a benapozás vizsgálatától és csak a szabad terület funkcionális elemeinek számításával foglalkozunk.

A szabad terület különböző funkcionális elemek rendszeréből áll. Ezeknek az elemeknek az egymáshoz viszonyított nagyságát, valamint elrendezését a szabadterület *felületfelhasználási rendszerének* nevezhetjük. A felületfelhasználási rendszer jellegzetes elemei a következők:

1. közkert
2. közlekedési felületek
3. parkolófelületek
4. egyéb zöldfelületi elemek

Az egyes felületfelhasználási elemekkel kapcsolatos jelenlegi igényeinket, valamint az ezekkel ösz-

szefüggő szerkezeti problémákat az alábbiakban foglalhatjuk össze:

3.1. KÖZKERT

A közkert méretezésével kapcsolatban két problémát kell tisztázni. Az egyik a fajlagos 1 főre számított érték, a másik a minimális nagyságrend. A fajlagos értéket normatívák szabályozzák, így az ÉVM 29/1978. sz. utasítása értelmében a tömbtelek közkertjének minimális nagysága 7,0–10,0 m²/lakos. A minimális nagyságrend ennél bonyolultabb kérdés; ugyanez a rendelet 300 m²-ben rögzíti a közkert minimális területegységét, de tapasztalati adatok és zöldterületi szakemberek véleménye alapján a 30 m-nél keskenyebb zöldfelületi egység már nem alkalmas a funkciók kielégítő elhelyezésére. Eszerint a közkert legkisebb kiterjedése a $30 \times 30 = 900$ m² lehet. A két eltérő adat közti ellentmondást véleményünk szerint úgy lehet feloldani, ha a közkertet nem egyetlen összefüggő és lehatárolható funkcionális elemnek fogjuk fel, hanem olyan létesítménycsoportnak, amely több, egymástól elkülöníthető használati zónára bontható. Ez megegyezik a rendeletben foglalt elvekkel is, amelyek szerint a közkert több korcsoport mindennapos gyakoriságú zöldterületi igényét elégíti ki, és a korcsoportokhoz rendelhető közkert-részek mindegyike önállóan is méretezhető. Eszerint a 300 m²-t a közkert egyik funkcionális egységének minimális kiterjedéseként értelmezhetjük, és a 900 m²-es minimumot csak abban az esetben kívánhatjuk meg, ha a közkert funkcionális egységei egyetlen összefüggő területegységet alkotnak.

Ebből a differenciáltabb értelmezésből az is következik, hogy a közkert egyetlen összefüggő egységként történő megvalósítása egyben a gazdaságosabb megoldást is jelenti. A közkertként hasznosítható zöldfelületi egység legkisebb szélességét ezek után egyetlen összefüggő területegység esetében 30 m-ben, differenciált kialakítás esetében közkert-cselekmént 15 m-ben határozhatjuk meg.

3.2. KÖZLEKEDÉSI TERÜLETEK

A tömbtelken lévő lakóépületek kiszolgálása szempontjából – a jelenlegi előírások alapján – a tűzoltási felvonulási terület képezi a mértékadó felületet. Mivel ez az épületekkel párhuzamosan futó 6 m széles burkolt utat jelent, egyúttal a szemétszállítás és az időszakos célforgalom (mentő, taxi, bűrtorszállítás, rendőrség stb.) célját is szolgálja. Az út jobb kihasználása érdekében az épülettel szembeni oldalon általában parkolóhelyeket is célszerű kialakítani. A gyalogosforgalom számára – ugyancsak az épület hosszoldalát párhuzamosan kísérve – egy legalább 1,5 m széles burkolt felülettel kell számolni. $6 + 1,5 = 7,5$ m széles, az épülettel párhuzamos sávot lehet figyelembe venni.

3.3. PARKOLÓFELÜLETEK

A parkolás a tömbtelek leginkább vitatható funkciója. A jelenlegi gyakorlat szerint a teljes gépjármű-ellátottság 50%-át építjük meg térszínén, de eltérőek a vélemények arra vonatkozóan, hogy ezt a szintfelületet a tömbtelken belül, esetleg – részben vagy egészben – térszín alatt, vagy – részben vagy egészben – tömbtelken kívül, dekoncentrált egységekben kell-e megvalósítani. E kérdésre – jelen kutatási munkánk keretén belül – csak indirekt módon válaszolhatunk: ti. a szabadterület ésszerű felhasználásának oldaláról, mindenekelőtt a közkert-funkció prioritásának szem előtt tartásával. Ettől függetlenül nem tartjuk megvalósíthatónak azt a szélsőséges állapotot, amely szerint a parkolást teljes egészében ki kell venni a tömbtelek felületfelhasználási rendszeréből. Mint minimumot – esetleg egyben racionális maximumot – a mindenféleképpen szükséges kiszolgáló út kihasználásaként egy 5 m-es, az épülettel párhuzamos parkoló-sávban jelölhetjük meg.

3.4. EGYÉB ZÖLDFELÜLETI ELEMÉK

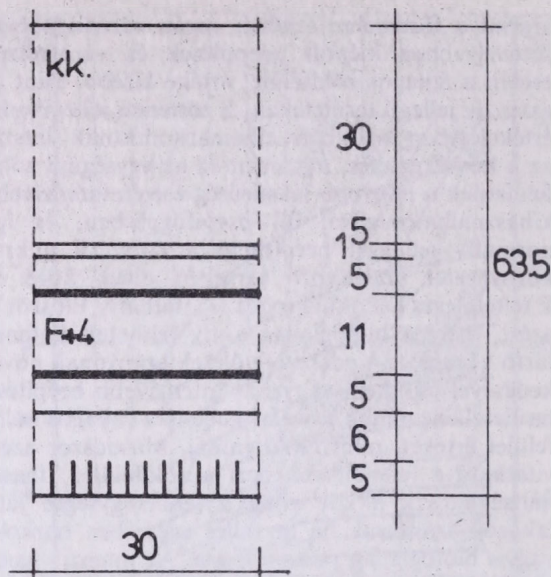
Minden beépítési konfigurációnál, ill. elrendezésnél szükségszerűen adódnak olyan kisebb-nagyobb zöldfelületek a szabadterületen belül, amelyek egyik előbbi kategóriába sem sorolhatók. Ide tartoznak többek között az elő- és oldalkertek, az elválasztó zöldsávok, valamint azok a zöldfelületi elemek, amelyek kizárólag kondicionáló szerepet töltenek be. Általában azokat a zöldfelületeket sorolhatjuk ide, amelyek kiterjedése a 300 m²-t nem haladja meg, illetve amelyek kisebbik mérete a 15 m-t nem éri el.

Az egyes területfelhasználási elemek egymáshoz viszonyított értékét egy olyan sémában mutathatjuk be, amely egy egyszerű többszintes épületsávból és mikrokörnyezetéből álló tömbtelket ábrázol. E séma a felületfelhasználási struktúra modelljének tekinthető. E tömbtelek méreteit úgy vettük fel, hogy $t = 20$ m²/fő fajlagos lakásfelület, valamint 11 m széles épületsáv esetén 5 és 10 lakószintes változatban

1. biztosított legyen a min. 7 m²/fő közkert minimális kiterjedése, vagyis rövidebbik mérete 30 m legyen;

2. az épületet 1,5 m széles gyalogjárda és 6 m széles kiszolgáló út kísérje, és az utóbbihoz egy sor parkoló is csatlakozzon.

F+4 szintes beépítés esetén (12. ábra) a közkertfelület minimális nagyságrendjének, valamint a minimális kiszolgáló és parkoló felületek biztosítása mellett a modell a jelenlegi laksűrűségi tartományon belül marad és a fajlagos közkert-értéket „túlteljesíti”: 11 m²/fő. Tekintettel arra, hogy a modell elrendezése minden vonatkozásban a minimális értékekre és a legökonomikusabb elrendezésre épül, az ennél bonyolultabb konkrét elrendezések csak növelhetik a laksűrűséget. Ebből azt a következte-

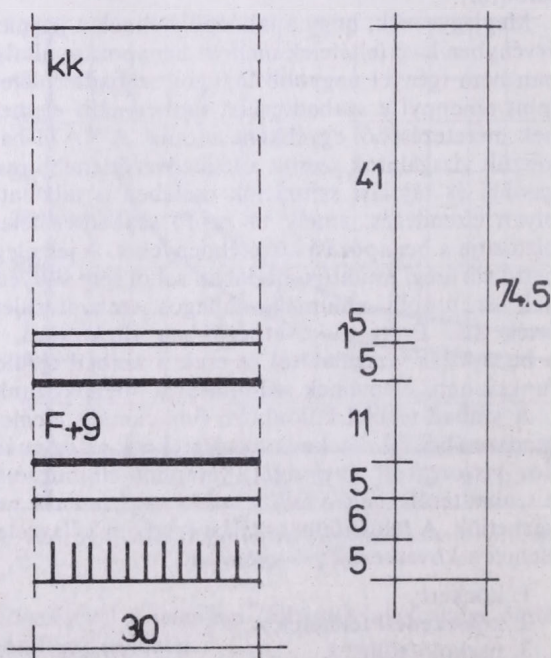

12. ábra. F+4 szintes beépítésű tömbtelek elvi felületfelhasználási rendszere

$I = 1905$ m²; szabadterület: 1575 m² (19,2 m²/fő)
 $i = 82$ fő; $S_n = 431$ fő/ha
 közkert: 11 m²/fő, a szabadterület 63%-a
 $P_{12} = 44\%$

tést vonhatjuk le, hogy F+4 szintes beépítés esetében a jelenlegi sűrűségi mutatók még a megnövelt közkertre való tekintettel is megfelelőek.

F+9 szintes beépítés esetén (13. ábra) a jelenlegi sűrűségi mutatókon belül csupán a közkert minimális fajlagos értékének biztosítására van mód,

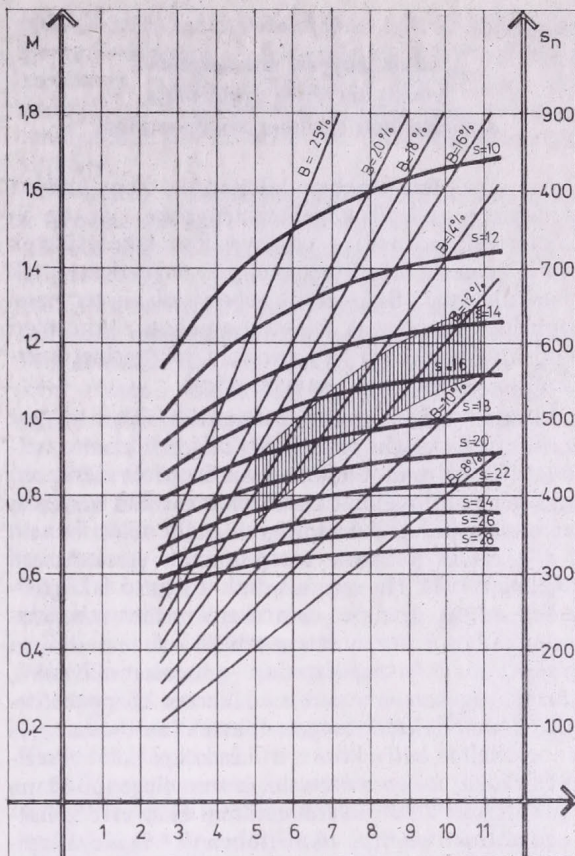
13. ábra. F+9 szintes beépítésű tömbtelek elvi felületfelhasználási rendszere

$I = 2235$ m²; szabadterület: 1900 m² (11,6 m²/fő)
 $i = 164$ fő; $S_n = 735$ fm²/ha
 közkert: 7,5 m²/fő, a szabadterület 63%-a; $P_{12} = 22\%$

ugyanakkor a térszíni parkolóhelyeken 22%-os ellátottságot lehet számításba venni, szemben a F+4 szintes elrendezés 44%-ával. Tekintettel a minimális értékekre, konkrét beépítés esetén a laksűrűség csak növekszik, ill. a fajlagos zöldfelület értéke a minimális alá süllyed. Ebből azt a következtetést lehet levonni, hogy F+9 szintes beépítés esetében a jelenlegi sűrűségi mutatók túlzottak, a megnövekedett közkert fajlagos értékének még a minimumát sem lehet biztosítani, továbbá a parkolóellátás legfeljebb 22%-os lehet.

A két modellből leolvasható, hogy a közkert legjobb esetben is a szabadterületnek 57–63%-át foglalhatja el, azt is csak azzal a feltétellel, hogy a parkolási igényeknek a szintszám növelésével csökkenő hányadát (44–22%) lehet csak a tömbtelken belül kielégíteni. Ezt az esetet azonban olyan elvi elrendezés képviseli, amely semmilyen más szempontra (téralkítás, egyéb térszínen megjelenő funkciók stb.) nincs tekintettel. Ezért véleményünk szerint a kellő biztonság érdekében 55%-ban jelölhetjük meg a közkertnek a szabadterületben való maximális részesedését; ez az érték egyidejűleg kijelöli a nettó laksűrűség felső határát is. Az egyszerű sávos elrendezéstől eltérő összetett beépítési formák ugyanis a szabadterületnek inkább a nem közkert-jellegű elemeit növelhetik (miközben a közkert minimális fajlagos értékét biztosítani kell), vagyis a valóságban létrejövő elrendezés a laksűrűséget csak csökkentheti. Ha a közkert a szabadterületnek max. 55%-át képezheti, akkor középmagas beépítés esetében a jelenlegi laksűrűségi normatívák módosításra szorulnak.

A 14. ábrából kiolvasható, hogy e módosítást legegyszerűbben úgy végezhetjük el, ha az új nettó laksűrűségi tartomány felső határát ($S_n \text{ max.}$) úgy állapítjuk meg, hogy az a közkert minimális nagyságát ($7 \text{ m}^2/\text{fő}$) biztosítsa. Ez azt jelenti, hogy a 9. ábra normatív zónáját rá kell „hajlítani” a KK =

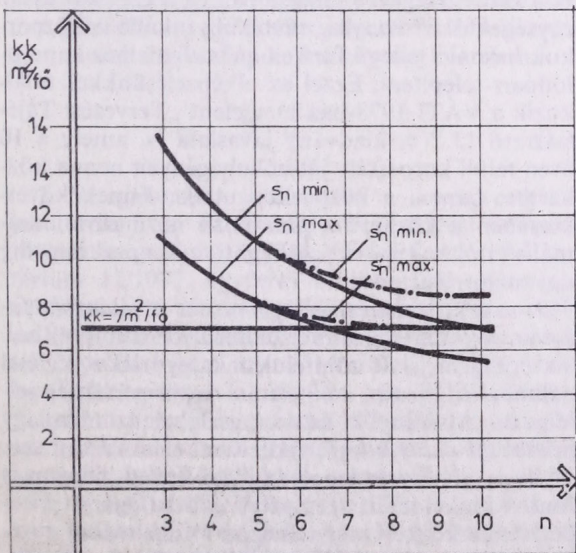
15. ábra. A javasolt nettó laksűrűségi mutatók zónája

$7 \text{ m}^2/\text{fő}$ egyenesre. Ennek megfelelően az 5. ábrán feltüntetett jelenlegi laksűrűségi zóna alsó és felső értékei módosítandók. Az általunk javasolt új normatív zónát – a többi változóval összefüggésben – a 14. ábra tartalmazza.

A 15. ábrából leolvasható a nettó laksűrűségek általunk módosított értékei. Eszerint az eltérés a következőkben jelentkezik:

Átl. beépítési magasság, n	Régi S_n	Javasolt új S_n
5	370–460	360–460
6	425–535	420–520
7	480–600	460–560
8	530–660	500–600
9	570–710	520–620
10	600–740	540–640
11	620–750	560–660

Az eltérés nagysága a középmagas tartomány felé értelem szerűen növekszik. A nettó területigény ilyen jellegű megnövekedéséből ugyanaz a következtetést vonhatjuk le, mint amit a bruttó területigény hasonló változása kapcsán már az előző fejezetben kifejtettünk: az új zöldterületi normatívák érvényesítése kedvezőtlenebb megvilágításba helyezi a középmagas beépítési tartományt.

14. ábra. A nettó laksűrűségi mutatók módosítása a min. $7 \text{ m}^2/\text{fő}$ közkert normatíva alapján

4. fejezet

A lakókörnyezet szerkezetének néhány tervezési problémája a zöldterületi rendszer szempontjából

Az előző fejezetekben kifejtettük, hogy milyen mennyiségi jellegű következményekkel jár az új zöldterületi normatíva érvényesítése lakóterületek bruttó és nettó laksűrűségének, ill. területigényének kialakulásánál. Befejezésül néhány olyan tervezési problémát szeretnénk felvetni, amely a zöldterületi rendszer kialakítása, és annak a lakóterület szerkezeti egységeire való hatását érinti.

Mint azt a 3. fejezetben kifejtettük, véleményünk szerint funkcionális okok miatt célszerű lenne a nettó területnek mint a mikro-lakókörnyezet szerkezeti egységének a fogalmát újraértelmezni. Ezt nemcsak számítástechnikai körülmények indokolják, hanem a közkert és közpark kategóriáinak értelemszerű alkalmazása is. Ha ugyanis csak a bruttó lakóterületnek adunk értelmet és a nettó terület számítás-technikailag nehezen értelmezhető – és ennél fogva gyakorlatilag használhatatlan – fogalomná válik, azaz lényegében elmoszuk a közkert és közpark közti funkcionális különbséget; ebben az esetben nem is lenne értelme *külön* közkertről és közparkról beszélni és azokat *külön* méretezni, hiszen elegendő lenne a lakóterület zöldterületét említeni és az erre vonatkozó normatívát min. 14 m²/főben (7+7) megállapítani. A tömbtelek általunk javasolt komplex funkcionális felfogása azonban csak egy kiindulási alapot, elvi sémát jelenthet, amelyhez a tervezés során adódó egyéb megoldásokat viszonyítani lehet. Így például természetes lehetőségként vehetjük számításba egy tömbtelek egyik közkert-elemének a tömbtelek területén kívül történő elhelyezését. Ebben az esetben azonban biztosítani kell a kihelyezett közkert-elemnek a tömbtelekkel való optimális kapcsolatát. Egy kihelyezett funkcionális elem ugyanakkor csökkentené a tömbtelek nettó területét és ismét nehézségekbe ütközne a nettó sűrűségi normatívák értelmezése. Ezért az olyan esetekben, amikor a kihelyezett zöldterületi elem hovatartozása egyértelmű, a nettó laksűrűséget nem a leszáboályozott, csökkentett területű tömbtelekre, hanem annak a kihelyezett elemmel megnövelt értékére lehet csak vonatkoztatni. Ennek számítástechnikailag semmi akadálya sincs, viszont alkalmazásával világossá tehető az egyes kihelyezett területelemek *hovatartozása*, amely környezetlélektani szempontból nem elhanyagolható szempont. Az sem jelent nehézséget, ha egy kihelyezett közkert-elem egyidejűleg több lakóházcsoporthoz, ill. szabályozási egységhez (tömbtelekhez) tartozik. A közkert-elem önmagában egységes megjelenésű lehet, de számítástechnikailag ebben az esetben több részre osztható. Az ilyen megoldásnál sem csupán a nettó sűrűségi mutatók értelmezése válik lehetővé, hanem egy olyan mikroszerkezet tervezési elv is megvalósítható, amely *több lakóházcsoportot egy közös, kihelyezett közkert-elemre szervez*.

A fent kifejtett tervezési elv következetes alkalmazása érdekében ismét felhívjuk a figyelmet a közkert fogalmának értelmezésében ma fennálló bizonytalanságra. Mint már az előző fejezetben utaltunk rá, a közkert nem azonos a szabadterület biológiailag aktív felületeinek összességével, mert funkcionális szempontból bizonyos minimális kiterjedéshez, ill. méretekhez van kötve. A kihelyezés és a lakóházcsoportoknak a kihelyezett közkert-elemekre való szervezése mint tervezési elv ugyanakkor feltételezi a közkert funkcionális egységekre bontásának lehetőségét. Erre az ÉVM már idézett közleménye is utal, amikor az alábbiakat rögzíti: „A tömbtelek közkertjeinek (játsszó-pihenőkert stb.) nagysága

– játsszóterek

1– 6 éves gyermekek részére 0,8– 1,5 m²/lakos

6–10 éves gyermekek részére 2,0– 3,0 m²/lakos

10–14 éves gyermekek részére 2,0– 3,0 m²/lakos

– pihenőkertek 2,2– 2,5 m²/lakos

összesen: 7,0–10,0 m²/lakos

A fenti bontással kapcsolatban megjegyezzük, hogy a 6–14 éves gyermekek részére szolgáló játsszóterek általában – a korcsoport természetéből adódóan – zajosabbak, és nem kívánatos, hogy közvetlenül a lakóházak közelében helyezkedjenek el. Ezért elsősorban e funkciócsoport kihelyezéséről lehet szó. Ennek területigénye 4,0–6,0 m²/fő. Ha a 2. fejezetben kifejtett elvek alapján az egyes közkert-elemek minimális nagyságrendjét 300 m²-ben rögzítjük, akkor ez azt jelentené, hogy ez utóbbi korcsoport számára mintegy 25 lakásból álló egységhez kellene egy ilyen típusú közkert-elemet rendelni. Ez – a kellemetlen környezeti hatás mellett – nyilvánvalóan elaprózott telepítést és alacsony kihasználtsági fokot jelentene. Véleményünk szerint e funkciócsoport területigényét legalább 100 lakásból álló egységekre lenne célszerű méretezni és az egységektől viszonylag távolabb, inkább a közparkok hasonló jellegű funkcionális elemeihez kapcsolódóan telepíteni. Ezzel az elképzelésünkkel találkozik a VÁTI 1978-ban megjelent „Tervezési Tájékoztató 11.” c. kiadvány javaslata is, amely a 10 éven felüli korosztály játsszóhelyigényeit nem a közkertbe, hanem a közparkba utalja. Ennek következtében a közkertre vonatkozó normatíva minimális értékét 2 m²-rel csökkenti, a közparkét pedig ugyanannyival növeli.

A másik, tervezési jellegű kérdés a *sétányok, fasorok* hovatartozása a zöldterületi szempontból. Az eddig tárgyalt zöldfelületi kategóriákat kivétel nélkül a kiterjedés, a terület, a nagyságrendiség jellemezte. A sétányok, fasorok esetében azonban egy inkább *hálózati jellegű* zöldfelületi elemről van szó. Nyilvánvalóan kár lenne az ilyen típusú, nagyon is fontos funkcionális szerepet játszó kategóriát kirekeszteni a közkert vagy a közpark fogalmából pusztán azért, mert kisebbik mérete nem éri el a 15 m-t. Véleményünk szerint a közkerttel szemben, amely lakóházcsoportok belső, ideális esetben intim, le-

határolt, a hovatartozás szempontjából is egyértelműen kialakított része, a sétányok és fasorok — hálózati jellegüknek fogva — inkább a közpark kategóriájába tartoznak. Elképzelhető azonban az is, hogy *önálló zöldterületi kategóriát* képeznek. Jelenlegi tervezési gyakorlatunk egyik pozitív vonása éppen a primer szerkezeti jelentőségű gyalogutaknak sétányként való felfogása. Ez a környezeti kategória nem azonos a közparkokban kialakított sétányokkal. Ezért véleményünk szerint a szerkezeti gyalogutaknak azok a típusai, amelyek szélességi mérete (a kétoldalt húzódó szabályozási vonalak között) meghaladja az OÉSZ-ben előírt min. 4 m-t, és a területsávnak legalább 50%-a biológiailag aktív felület, önálló zöldterületi elemnek tekinthetők. Ez nem jelenti azt, hogy számítástechnikailag ez utóbbi nem hozható átfedésbe a közparkokon belül előírányzott 3,6–5,6 m²/fő pihenőkert értékének egy részével.

A harmadik tervezési jellegű kérdés, amelyre ki kell térnünk, a *zöldterületi elemek funkcionális és térbeli átfedésének* problémája. Arról van szó, hogy bizonyos zöldterületi funkciók különidejű használata esetén csökkenthető a lakóterületi zöldterületek kiterjedésének abszolút értéke. Ennek egyik legkézenfekvőbb lehetőségét az általános és középiskolák sportlétesítményeinek, torna- és labdapályáinak, valamint uszodáinak a nap meghatározott szakaszában nem iskolai használatra történő megnyitása képezi. Ez lényegében *kettős területfelhasználást* jelent, és jelentős területmegtakarítást eredményez. Az ilyen típusú átfedések azonban csak olyan zöldterületi elemek esetén ajánlhatók, amelyek intenzívebb használata nem veszélyezteti a biológiailag aktív felületek egyensúlyát. Így elképzelhetőnek tartjuk például az óvodák kertjének egy részét is közkert-funkcióra igénybevenni. A kettős felhasználás elve ebben az esetben azonban feltételezi az egység valamilyen felügyeletét is. Nehezen képzelhető el ugyanis, hogy egy intenzíven fenntartott, jelentős anyagi értéket képező felszerelésekkel berendezett intézmény-kert a nap egy részében kor-

látlan közhasználatú, felügyelet nélküli zöldterületi elemmé válhasson. A felügyelet azonban ezekben az esetekben mindig könnyebben megoldható, mint azoknál az önállóan üzemeltetett játszókerteknél, amelyekhez nem kapcsolódik intézményesített létesítmény.

A kettős területfelhasználás elve kiterjeszthető a térben (szintben) egymást átfedő elemekre is. Így például jelentős területmegtakarítás érhető el a parkolófelületek egymásra helyezésével (többszintes parkolási rendszerek formájában), vagy a térszín alá helyezett gépkocsitárolók megfelelően méretezett földszintjének játszókertként vagy sportpályaként történő kialakításával. Ugyanez vonatkozik egyes épületek tetőszintjének tetőkertként való hasznosítására is. Ezekkel a tervezési módszerekkel az általunk korábban kalkulált bruttó lakóterületi fajlagos értékek tovább csökkenthetők. A csökkentés mértékét általánosságban nehéz kiszámítani; ezt minden egyes konkrét esetben külön kell elvégezni. Végül szeretnénk utalni rá, hogy — bár e téma kívül esik a kutatás tárgykörén — a kettős területfelhasználás elvének különösen rekonstrukciós programok esetében van nagy jelentősége, ahol a szanálási költségek és a terület értékének nagyságrendje miatt a szokásosnál intenzívebb terület- és térkihasználásra kell törekedni.

Befejezésül szeretnénk röviden még egy általános jellegű tervezési problémára kitérni. Ez a *zöldterületek biológiai egyensúlyának* kérdése. Szakemberek véleménye szerint az egyes zöldterületi elemek biológiai egyensúlya akkor biztosított, ha azon belül a biológiailag aktív felületek aránya eléri a 60%-ot. Mivel az egyes felületek (gyepfelület, cserje, facsoport, vízfelület, kavicsfelület stb.) aktivitásának mértéke eltérő, célszerű lenne az értékeléshez szorzószámot kidolgozni. Ezen túlmenően fokozott figyelmet kell fordítani a sportcélú zöldterületek kialakítására, amelyeknél a nagyobb, összefüggő bukkolt felületek mikrokozmoszra gyakorolt negatív hatását jelentős aktív felületekkel kell ellensúlyozni.

Összefoglaló

1. Vizsgálataink során arra a következtetésre jutottunk, hogy az Országos Test evelési és Sporthivatal és az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium 11/1977. együttes utasításának „sportolási célra szolgáló területek hasznosításáról”, valamint az ÉVM illetékes főosztályának 29/1978. számú közleménye által meghatározott területi normák általában csökkentik a lakóterület jelenleg alkalmazott beépítési sűrűségét (az ÉVM 1976-ban kiadott „Lakástelepítések városrendezési, műszaki és gazdasági mutatói”-ban közöltekkel szemben).

2. A lakóterület fajlagos területi mérlege konstans (szintszámától független) és változó (szintszámától függő) elemekből áll, melyben a konstans elemek aránya a szintszám emelésével növekszik. Ezzel magyarázható, hogy a bruttó laksűrűség közép-

magas beépítés esetén nem sokkal magasabb a közepes beépítési jellegű területekénél. Ez a tény indokolatlanná teszi (legalábbis területmegtakarításra hivatkozva) a középmagas beépítés arányának növelését.

3. Nem csökkenthető a bruttó laksűrűség a köztertek sportkertjeinek a közparkba való kihelyezésével sem; mégis javasoljuk a tömbtelek közkertjeinek csökkentését azzal, hogy a 10–14 éves gyermekek részére a játszó- és sporttertek és sportpályák a lakóterület közparkjaiban nyerjenek elhelyezést. Ezzel 2,0–3,0 m²/lakossal csökkenne a közkert mérete és növelhető — ha légtérarányok ezt lehetővé teszik — a nettó laksűrűség. A bruttó laksűrűség azonban változatlan marad.

Ezzel a tömbtelek kertjeinek és játszó-sport-

kertjeinek együttes területigénye 5,0–7,0 m²/lakos, amely lényegében egybeesik az OÉSZ 5,0–10,0 m²/lakos előírásaival.

A lakóterület közparkjainak méretei a következőképpen alakulnak:

pihenőkertek	3,6– 5,6 m ² /lakos
játszó-sportkertek, szabadtéri sportpályák	3,0– 4,0 m ² /lakos
fedett sportlétesítmények, uszodák	0,4 m ² /lakos
10–14 éves gyermekek részére sport- és játszóterek	2,0– 3,0 m ² /lakos
összesen:	9,0–13,0 m ² /lakos

Megjegyezzük, hogy az OÉSZ ennél jóval kisebb értéket közöl (mindössze 2,0–4,0 m²/lakos) és a KGST ajánlásai is ennél kisebbek (3,0–6,0 m²/lakos).

4. Úgy véljük, hogy a zöldfelületi mutatók nem veszik figyelembe a lakóterület összes korlátlan közhasználatú zöldterületeit, így nincs utalás a fásított térre, sétányra, fasorra, pedig ezek is közrejátszanak a lakóterület zöldterületi mérlegében. Nézetünk szerint ezek területei bennfoglaltatnak a lakóterület közparkjainak normatíváiba, amennyiben kialakításuk megfelel a növényzettel fedett területek kialakítási követelményeinek.

Egyébként is a mutatók nélkülözik a minimális értékeket és nem differenciálódnak. Nézetünk szerint *nagyvárosban* a lakóterület közparkjai differenciálódhatnak a következő módon: lakókörzeti és lakónegyedi közparkok, városi közparkok, ill. városrészi közparkok.

Méretük szerint a következőképpen különböztethetők meg a korlátlan közhasználatú zöldterületek (minimális méretek):

– városi erdőpark	50 ha
– városi közpark	25 ha
– városrészi közpark	10 ha
– lakónegyedi közpark	3 ha
– lakókörzeti közpark	1 ha
– fásított tér	0,2 ha
– sétány (szélesség)	18 m
– fasor szélessége	
egy sor fa esetén	3–4 m
két sor fa esetén	6 m
csoportos növényzettel	7,5 m
– tömbtelek közkertje	0,003 ha

Nézeteink szerint a kérdést komplexen kellene kezelni, mivel a zöldterületi követelmények meghatározása összefügg *egyrészt* a szocialista életforma helyzetével, alakulásával, *másrészt* a kedvező mikroklímátikus viszonyok megteremtésével. Nem hiszünk hogy távlatban megelégedhetünk ezekkel az empirikusan meghatározott normatívákkal.

Még 1976-ban, a Fővárosi Tanács VB Városrendezési és Építészeti Főosztálya megbízásából készült, „A nagyvárosi lakókörnyezet korszerű kialakításának követelményrendszere” című munkánkban rámutattunk a lakókörnyezet egészére vonatkozó komplex kutatások szükségességére. Most csupán a tanulmányhoz kapcsolódó kutatások vég gondolatait foglaljuk össze.

Nézetünk szerint a vizsgált problémát nem lehet elszakítani az egész lakókörnyezet klimatikus viszonyainak vizsgálatától, amelyet a természeti és városrendezési faktorok kölcsönhatása határoz meg. Tehát a terepviszonyok, a talajviszonyok, vízrajzi viszonyok, a növénytakaró, a beépítés mértéke és módja, a felületek anyaga, a levegő szennyeződés stb. Mindezeknek a tényezőknek nagy hatása van a lakóterületi viszonyokra, a lakók közérzetére, egészségére, munkabírására stb. És különös jelentőségük van a nagyvárosi környezetben. Minél nagyobb a város, annál nagyobb mértékben eltér a városi környezet a várost körülvevő természetes környezeti állapottól.

Nagyvárosokban, ahol szennyezett a levegő, a radiáció ereje csökken, emellett a város felszínéről az építmények (épületek, útburkolatok) révén nagymértékben kibocsátott meleg levegőbe való visszaráramlását fékezi a nagyvárosok felett lévő füstkupola, a levegő szárazsága pedig csökkenti a párolgást – ezzel a vidéki városok többségétől eltérő helyzet adódik.

Arra vonatkozóan, hogy a területek, a helyiségek milyen mértékben kapjanak benapozást, nagyon sok feltevés és meghatározási módszer ismeretes. Ugyancsak ismeretesek ennek általános konzekvenciái az épületek tájolására, a légtér-arányra. De mindez kevésbé feltárt a nagyvárosok ma már domináló középmagas és magas beépítésénél, a túlzottan hosszú egyenes vagy az újabban alkalmazott tört, esetleg íves konfigurációjú épületkomplexumoknál. Nemkülönböztetve szinte feltáratlan a különböző fajtájú és csoportosítású növényzet hatása a levegő áramlására. Az inszoláció és a radiáció egymásra való hatásának problémája is még több vonatkozásban feltáratlan, további vizsgálatot igényel.

A nagyvárosi környezetben különösen komoly problémát jelent a zajosság. A lakókörnyezetnek ilyen szempontból való védelmét is hivatott biztosítani a városi közúti közlekedés differenciálása, a gépjárművek parkolásának rendszabályozása stb. A hatékony eszközök egyike az épületek olyan csoportosítása, melynek révén a lakóépületeknek a zajforrástól távolabb, a zajra nem kényes épületek mögött való elhelyezésével biztosítható azok zajvédettsége. Az épületek tömege, konfigurációja, csoportosítása, felületképzése stb. közrejátszik a zaj szintjének alakulásában. De nem utolsósorban nagy szerepe van a növényzetnek: parkoknak, kerteknek, fasoroknak, előkerteknek. Mindezen hatások elemzése még várat magára. Csupán ezek birtokában válik lehetővé a zöldterületi normák szabatos meghatározása.

FELHASZNÁLT IRODALOM

A közösségi létesítmények elhelyezésének és méretezésének általános szempontjai. ÉVM Területrendezési és -fejlesztési Főosztály tervezési segédlete. 1. sz. Budapest, 1978.

A szociális és egészségvédelmi intézmények tervezése és méretezése. ÉVM Területrendezési és -fejlesztési Főosztály tervezési segédlete. 2. sz. Budapest, 1978.

A művelődési és az oktatási intézmények tervezése és méretezése. ÉVM Területrendezési és -fejlesztési Főosztály tervezési segédlete. 3. sz. Budapest, 1978.

Az ellátási és szolgáltatási intézmények tervezése és méretezése. ÉVM Területrendezési és -fejlesztési Főosztály tervezési segédlete. 4. sz. Budapest, 1978.

A kereskedelmi és autóparkoló létesítmények szerepe nagyobb városaink fejlesztésében. OMFB elemző tanulmány. Budapest, 1978. Kézirat gyanánt.

Következő középtávú tervidőszak lakóterületi kommunális létesítményeinek kialakítása. VÁTI. Budapest, 1978.

ÉVM-OTSH 11/1977. sz. együttes utasítása. Építésügyi Értesítő 31.

Az ÉVM 29/1978. sz. közleménye a sport, játék és pihenés céljára szolgáló területek biztosításával kapcsolatban. Építésügyi Értesítő, 1978. szept. 25.

Sportolási célokat szolgáló területek biztosítása a város

(község) rendezési programokban és tervekben, továbbá a lakótelepek beépítési (elrendezési) terveiben. VÁTI. Tervezési Tájékoztató 11. Budapest, 1978.

Lakóterületek komplex vizsgálata. VÁTI, 1973.

Lakástelepítések városrendezési, műszaki és gazdasági mutatói. ÉVM, 1976.

Irányelvek a telepszerű többszintes beépítésű lakóterületek tervezéséhez. VÁTI, 1977.

Települések zöldfelületének tervezési, méretezési és fenntartási problémái. VÁTI, 1976.

A napfényellátottság vizsgálati módszereinek értékelése, javaslat az egységes módszer bevezetésére. VÁTI, 1977.

Középmagas és magas épületek alkalmazásának indokoltsága. VÁTI, 1975.

Mutatószámok lakóterületek tervezéséhez és méretezéséhez. VÁTI - Tervezési Tájékoztató 2. 1976.

Wohngebietsplanung. Grundsätze der RGW-Länder. Berlin, 1975. Kézirat gyanánt. (Kivonatolva l. a Területrendezés 1978. 2. sz.-ban.)

Perényi I.: Lakásépítés - lakókörnyezet-alakítás. Területrendezés 1977. 2. sz.

Szpravocsnyik projektirovcsika. Gradosztroityelsztvo. Moszkva, 1978.

AZ IPAR VÁLTOZÓ SZEREPE A TERÜLETI FEJLŐDÉSI FOLYAMATOKBAN

DR. BIHALY TAMÁS

a földrajztudományok kandidátusa

Az ipar mindig jelentősen befolyásolta a népesség területi elhelyezkedését, tömörültségét, szórtságát, mozgását; a műszaki és intézményi infrastruktúra állóeszközeinek és funkcióinak területi elhelyezkedését és annak változásait; általában a térszerkezet főbb elemeinek elhelyezkedését és változásait. A térszerkezet más elemeinek inerciájával szemben tehát az ipar mozgékony és aktív elemként jelenik meg (bár a települt ipar ismét adottság, ami esetenként maga is merevíti a térszerkezetet, saját tehetetlenségi nyomatéka révén).

Az iparnak ez a befolyása azonban az iparosodás-iparosítás ütemének, méretének, ágazati specifikumainak és jellegének megfelelően koronként változik intenzitásában (mértékében, méreteiben), konkrét megjelenésében, sőt tendenciájában is. Érdeemes áttekinteni ezeket a változásokat éppen ma, amikor mindhárom tekintetben változik az ipar befolyása, hatása a térszerkezet alakulására és ezen az alapon felvázolni az ipari térszerkezet hosszú távú képét.

A gyáripár kialakulásának idején (az I. világháborúig) a központi (budapesti) és a peremfekvésű ipari térségek között nagy kiterjedésű, iparral nem rendelkező országrészeket találunk. Ezeken csak kisebb élelmiszeripari, könnyűipari és építőanyag-ipari üzemek települtek viszonylag egyenletesen szórva. Ez az ország akkori méreteiből, nyersanyag- és nemzetiségi struktúrájából, a gyáripár volumenéből és az egységek méretéből (110 fő jellemző átlagszám), végül ágazati struktúrájából (a korszak végén 1913-ban 40% a vasipar, a vegyipar és a gépgyártás együttes aránya) fakad. Az első világháború utáni ország a központi ipari és az e körüli, iparral nem (alig) rendelkező térségekből állt.

Mind a ma uralkodó térségi szemlélet, mind a mennyiségi szemlélet ezért, a fent leírt ipari szerkezet miatt hiányzik első térképünk gondolatvilágából. Így adódik a Szabolcs-Szatmárra valóban jellemző – a kisüzemi malom- és szesziparból fakadó – sűrűsödés.

Ha ma másképp ábrázolnánk is az 1913-as ipari térszerkezetet, az első világháború előtti iparra egyértelműen jellemző volt a felfogásban tükröződő „egy vállalat, egy gyár, egy telephely”, amelyek az

országban viszonylag egyenletesen helyezkedtek el, ha a fővárosi tömörülés már tény, és az ÉK–DNY-i energia-tengely körvonalai már sejlenek is.

A század elején 1901 és 1905 között évente átlagban 90, 1906–1910 között évente átlagban 375 ipari üzemet alapítottak vagy bővítettek. (Ugyanakkor sok megszűnt, tönkrement, illetve csődbe ment, tehát a növekmény kevesebb.) Végül is 1898-at 100-nak véve az ipartelepek, gyárak száma 84%-kal, a munkáslétszám 76%-kal, az erőgépek lőereje 188%-kal, a termelési érték 126%-kal nőtt 1913-ra. A számok mind a határozott fejlődést, mind annak viszonylagos technikai gyengeségét, tőkeszegénységet mutatják. Az átlaglétszám csökkent, az egy főre jutó termelési érték alig másfélszeresére nőtt. Érdeemes közelebbről megismerni egy jellemző és jelentős századeleji gyáralapítással, illetve gyártelepítéssel a „Kecskeméti Cím- és Névtár” 1905-ös cikke nyomán.

1900. április 9-én érkezett Kecskemétre Dffenbach József, egy déltiroli konzervgyár vezérigazgatója, a belügyminisztérium egy küldöttével. A vezérigazgató úr egy gyümölcs-termelő magyar várost keresett, amely alkalmas egy konzervgyár székhelyére. Az alkalmasságon azt is értette, hogy a város hajlandó legyen anyagi támogatást nyújtani. A polgármester támogatta a tervet, mert – úgymond – gyümölcs- és fejlődő zöldségtermelésük csak nyerhet általa, hogy helyben feldolgozzák termékeiket és bekapcsolódjanak a világkereskedelembé.

Ennek alapján a városi tanács közgyűlése már április 23-án a következő határozatot hozta:

1) Örök tulajdonul ad 15 kh földet, melyet a gyár felépítése után azonnal telekkönyvileg átírat.

2) 16 ezer koronát ajánl fel, mely összegből az építkezéshez szükséges téglát a városi téglagyárból tartozik beszerezni.

3) Hektowattónként 4 filléres kedvezményes villanyáramot kap az új gyár világításra.

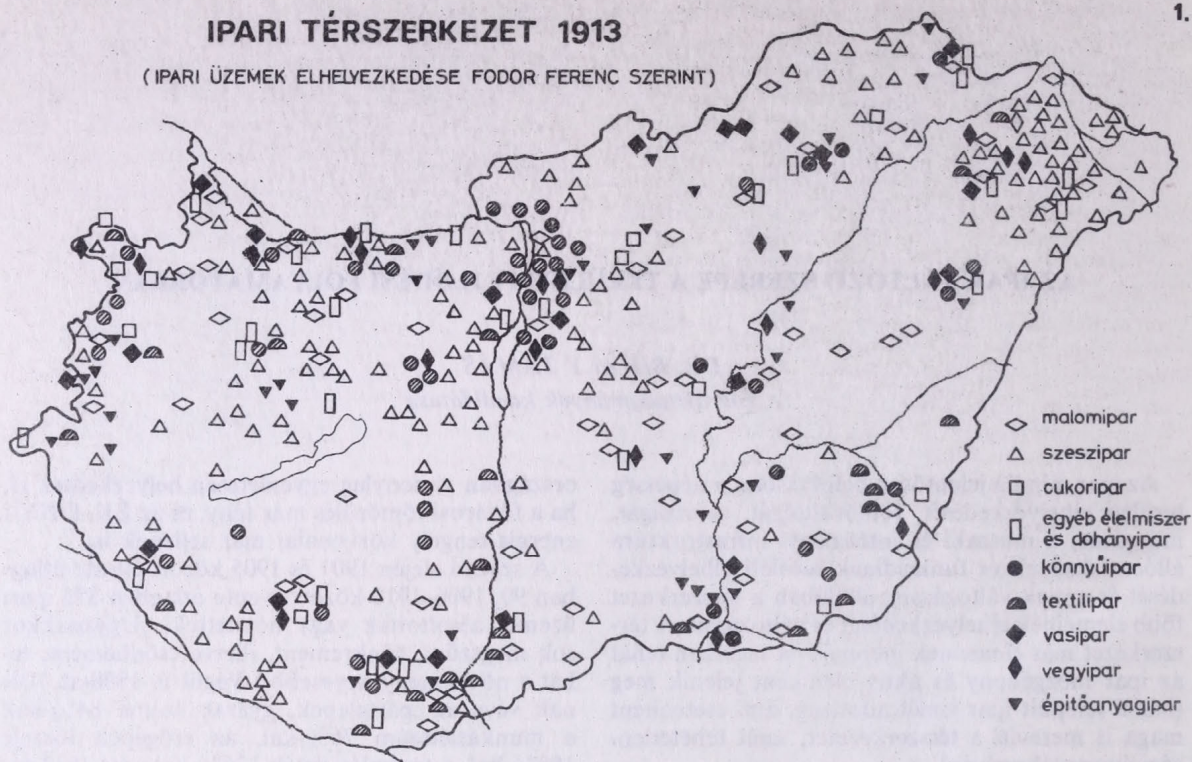
4) Az új vállalat 15 évig mentes mindenféle községi pótdadó alól.

5) 1911. május 1-ig a város hasonló vállalat létesítését nem támogatja.

A vállalkozó ezzel szemben kötelezi magát gyümölcs- és főzelék-konzervgyárat létesíteni 500 ezer

IPARI TÉRSZERKEZET 1913

(IPARI ÜZEMEK ELHELYEZKEDÉSE FODOR FERENC SZERINT)

korona építési és forgalmi tőkével úgy, hogy az 1901 májusában üzembehelyezhető legyen.

A Belügyminisztérium 1900. június 2-án hagyta jóvá az egyezséget. Az új vállalat állami szubvencióként 10 éven át évi 14 ezer koronát kap. 1904-ben már 18 vagon gyümölcsöt dolgoztak fel. Ez ugyan a gyümölcs- vagy zöldségtermelésre semmilyen hatással sem volt, de mint a helyi lap írja, a gyáralapítás fő eredménye hogy dolgozói, a munkáslányok, a helybeli szegény családok gyermekei így tisztességes keresethez jutottak.

A példa jelzi a szórtság ágazati és méretbeli alapjait, amit a munkahelyért versengő városok és a helyi monopóliumra törekvő vállalatok közti egyezés egészít ki. Természetesen találkozunk, illetve bemutatathatunk példát az akkor már megindult vállalati, méretbeli és területi koncentrációra (sőt éppen ezzel illusztrálhatnánk, az ekkor még rejtett, de a jövő szempontjából legfontosabb tendenciát), de a korra jellemző folyamatokat véleményem szerint ez a telepítés példázza legjobban.

A jellemző tehát az egyedi, egyként kisméretű gyártelepítés, sokszor külföldi tőkével, amely erősen kapcsolódott egy-egy városhoz, községhez, és összességében szórt ipart eredményezett – az I. világháború utáni területre értelmezve.

A két világháború közötti időszak fejlődése lassú volt a magyar gyárparban. A munkáslétszám egyharmaddal nőtt, az erőgépek löereje két és félszeresére. A gyárak száma ugyanakkor közel kétszerezése, a termelési érték pedig másfélszeresére emelkedett 1938-ra 1913-hoz képest. 1910-ben a mai országterületen 267 településben volt gyárpar, 1930-

ban 278-ban. Ezek közül 181 mindkét időszakban. Az a 86 település, amely elvesztette gyárparát és az 97, amelybe újonnan települt gyárpar azonban csak töredékét jelentette a gyárpar kapacitásnak. Így az adatokból kitűnő – egyébként is jelentéktelen mértékű – decentralizáció (ti. hogy növekedett a gyárpar fogadó települések száma) valójában már koncentrációt takar. A létszám, az erőgépek stb. növekménye Budapestre (a főváros mai igazgatási területén az ipari foglalkoztatottak 55%-a!) a borsodi, a nógrádi, a közép-dunántúli és a kisalföldi ipari központokba került. Így a „Korszerű ipartelepítési elvek kialakítása” c. VÁTI tanulmány e korszak ipari térszerkezetének bemutatásában már „energiatengely”-ről, „iparosodó térségek”-ről és „sziget-szerűen iparosodó városok”-ról beszél.

A koncentráció előrehaladásának, illetve túlsúlyra jutásának és vele a szemléletváltozásnak objektív ágazati alapja a vas- és fémipar, a villamosenergia-termelés, a vegyipar és textilipar átlagon felüli növekedése, az élelmiszeripar és a gépgyártás abszolút csökkenése.

Meg kell jegyezni, hogy a folyamat változása nem csak, sőt nem is elsősorban az egyedi telepítésekben gyökerezik, bár mint mindjárt látni fogjuk, abban is. Elsősorban arról van szó, hogy az újabb és újabb telepítések egy-egy várost „sziget-szerűen iparosodó várossá” minősítettek, más esetekben új és új településeket vontak be az iparral rendelkezők közé, amelyekkel előkészítették az iparosodó körzetek kialakítását, de amelyek a maguk idejében közvetlenül még csak az ipar további szóródását jelentik.

A Közép-Tisza-vidéken maradvá pl. az említett Kecskeméti Konzervgyár Weiss Manfréd érdekelt-ség lett – tehát már nem önálló gyár, hanem telep-hely lett; ezt megelőzően pedig még egy másik konzervgyár (hagymaszárító) is létesült Kecskemé-ten – véletlenül szintén egy tirolai származású vállal-kozó, Platter János révén. A szomszédban Nagy-kőrösön egy 1896-ban alakult szeszgyárat fejlesz-tett konzervgyárrá a Gschwindt, a mai gyár II. sz. telepe pedig szintén Weiss Manfréd érdekelt-ség volt – szárító és savanyító üzem. Martfűn a Bata-kon-szern telepített cipőgyárat 1941-ben. A vállalat központja ugyanis Érsekújvárott (Nove Zamki) volt, és hogy új, megváltozott hazája iránti lojalitá-sát is bizonyítsa, létesített gyárat a trianoni Ma-gyarországon is. A konkrét helyválasztást bizonyára motiválta Bata álláspontja, hogy parasztfiatalokat kell alkalmazni, akik távol élnek a szakszervezeti mozgalomtól. (Szolnokkal is próbálkozott, nem tudni miért nem jött létre egyezség.)

A 2. térkép már azt a szemléletváltást is tükr-özi, ami az ipar nagyságát veszi elsősorban figye-lembe, és a jelentéktlenebb méretűeket figyelmen kívül hagyja. Így markánsabban jelennek meg az ipari körzetek és a szigetszerűen iparosodó városok.

A felszabadulás utáni helyreállítási időszakot egy gyors, szükségképpen *extenzív iparosítási kor-szak* követte kb. 1950–1970-ig. Az ipar expanzióját a nemzeti jövedelem igen nagy hányadának ipari beruházásra fordítása és a mintegy megnégyszere-ződő ipari foglalkoztatott létszám jelzi.

Az 5 éves tervek egymásutánjainak deklarált célja volt a decentralizálás, mindenekelőtt a fővárosi ipar magas részarányának csökkentése.

Az objektív területi fejlődést és elosztást azonban ismét az ipari fejlődés konkrét üteme és ágazati jel-lege szabta meg.

Az ipar ágazati szerkezetének további megváltoz-tatása során a hangsúly e szakasz első évtizedében, az 50-es években egyértelműen a nehéziparra helye-ződött. Ezért a vidéki iparfejlesztés fő vonala a nyersanyagok – olaj, földgáz, fekete- és barnaszén, lignit, urán, gipsz, bentonit, bauxit, márga, stb. – lelőhelyeire, illetve import esetén azok szállítási út-vonalára települt. Ez az irányzat egyúttal elősegít-te korábbi nagy alapanyaggyártó központok – Miskolc, Salgótarján, Pécs, Tatabánya – ipari fej-lesztését is.

Az extenzív fejlesztés velejárójaként tulajdonkép-pen minden hagyományos ipari központ, minden vállalat elsősorban és nagymértékben saját telepein fejlődött, így a budapestiek is.

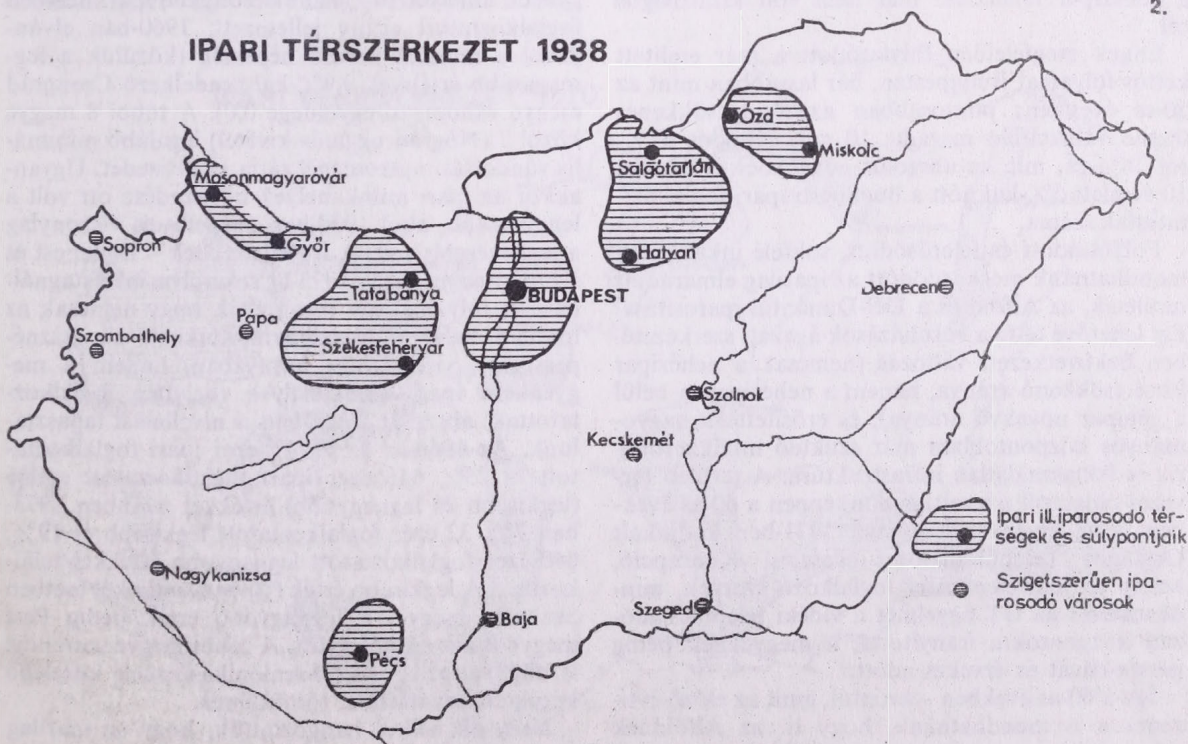
Ebből és a nagyvolumenű növekedésből követke-zett az az ellentmondásos fejlődés, hogy bár dekla-rált céljainknak megfelelően Budapest súlya az or-szág iparában 10 százalékponttal, 54%-ról 44%-ra csökkent, az 50-es évtized új ipari munkahelyeinek közel egynegyede mégis a fővárosba települt.

Ugyanezek a körülmények – a nagy volumenű beruházások és a gyors ütem – fejeződött ki abban is, hogy bár a szénbázisú ipari komplexumok – a borsodi, a közép-dunántúli, a pécs-mecseki és a zagyvavölgyi – kapták a beruházások zömét, a ma-radék is elég volt arra, hogy Budapest mellett a kis-alföldi feldolgozóipari komplexumot felfejlessze és a délkelet-alföldit tulajdonképpen kialakítsa.

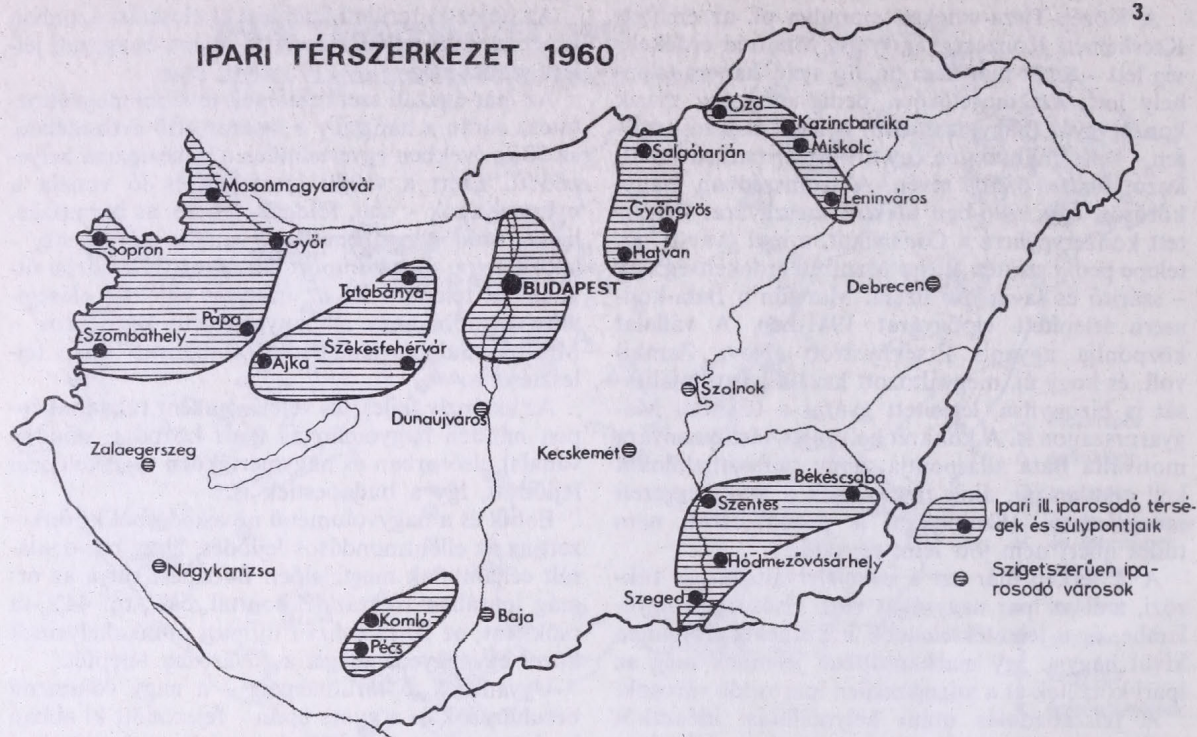
Így 3. térképvázlatunkon az 1960-as ipari térszer-kezetet az akkori terminológiával – 4 szénbázisú és

2.

IPARI TÉRSZERKEZET 1938

IPARI TÉRSZERKEZET 1960

3 feldolgozóipari komplexummal jellemezzük, amelyben továbbra is szerepet játszanak a sziget-szerűen iparosodó városok.

A korszak második évtizedében, a 60-as években részben folytatódott, részben változott az 50-es évek iparosítási, iparfejlesztési, ipartelepítési folyamata. Folytatódott a gyors ütemű extenzív fejlesztés, és változott az ágazati szerkezet, amennyiben a nehézipar fejlesztése már nem volt kizárólagos cél.

Ennek megfelelően folytatódott a már említett kettős folyamat Budapesten, bár lassabban mint az 50-es években; pontosabban az aránycsökkenés üteme változatlan maradt: 10 százalékpont 44%-ról 34%-ra, míg az abszolút növekedés csökkent: 10 év alatt 5%-kal nőtt a budapesti ipari foglalkoztatottak száma.

Folytatódott és felerősödött, sokfelé inkább úgy mondhatnánk megkezdődött az iparilag elmaradott területek, az Alföld és a Dél-Dunántúl iparosítása. Ezt lehetővé tette a beruházások ágazati szerkezetében bekövetkezett változás (nemcsak a nehézipar kissé csökkenő aránya, hanem a nehéziparon belül a gépipar növekvő aránya), és erősítette a hagyományos központokban már szűkülő munkaerőbázis és felhasználatlan infrastruktúra. A területi tervezés oldaláról nézve tulajdonképpen a 60-as években végig érvényesült a csak 1971-ben kodifikált Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió, amely az ipartelepítéssel foglalkozó szervek, mindenekelőtt az OT figyelmét a vidéki településhálózati központokra irányította, a megyéknek pedig perspektívát és érveket adott.

Így a 60-as években – azontúl, amit az előző évtizedekre is mondhatnánk, hogy ti. az Alföldnek

a beruházási maradékokból elkezdődött és folytatódó iparosítása volumenben még mindig kétháromszorosan meghaladja pl. a két világháború közötti növekedés ütemét – már egy bizonyos nivelláló tendencia is érzékelhető, illetve ez a fejlődési ütem már egy bizonyos nivelláló tendenciává erősödik az ipari és az iparilag fejletlenebb megyék között. Nevezetesen 1960–1973 között abból a 11 megyéből, amelyet 10%-nál alacsonyabb ipari helyben foglalkoztatott arány jellemezett, 1960-ban elvándorol a munkát kereső népesség (közülük a legmagasabb értékkel, 9,9%-kal rendelkező Csongrád megye vándorlási egyenlege 0,0). A többi 8 megye közül 7 (Nógrád ugyanis kivétel) legalább minimális vándorlási nyereséggel zárja az évtizedet. Ugyanakkor az ipari munkahelyek növekedése ott volt a leggyorsabb, ahol 1960-ban abszolút és viszonylag a legkevesebb volt. A legfejlettebbek – Budapest és Komárom megye – 1973-ig számolva már stagnálnak. A folyamat így olyan erős, hogy nemcsak az iparban helyben foglalkoztatottaknak az össznépességhez viszonyított arányában, hanem a megyénként ipari munkahelyek (helyben foglalkoztatottak) abszolút számában is nivellálást tapasztalunk. Az 1960-as 2,5%, 15 ezer ipari foglalkoztatott és 25% 645 ezer ipari foglalkoztatott szélső (legkisebb és legnagyobb) értékkel szemben 1973-ban 7%, 32 ezer foglalkoztatott legkisebb és 19%, 640 ezer foglalkoztatott legnagyobb értékkel találkozunk. A legkisebb érték (%-ban) mindkét esetben Szabolcs megye, a legnagyobb érték pedig Pest megye Budapesttel együtt. A többi megye sorrendje is alig változik, csak harmonikászerűen közelebb kerülnek egymáshoz, tömörülnek.

Nem ok nélkül hangoztattuk, hogy az iparilag

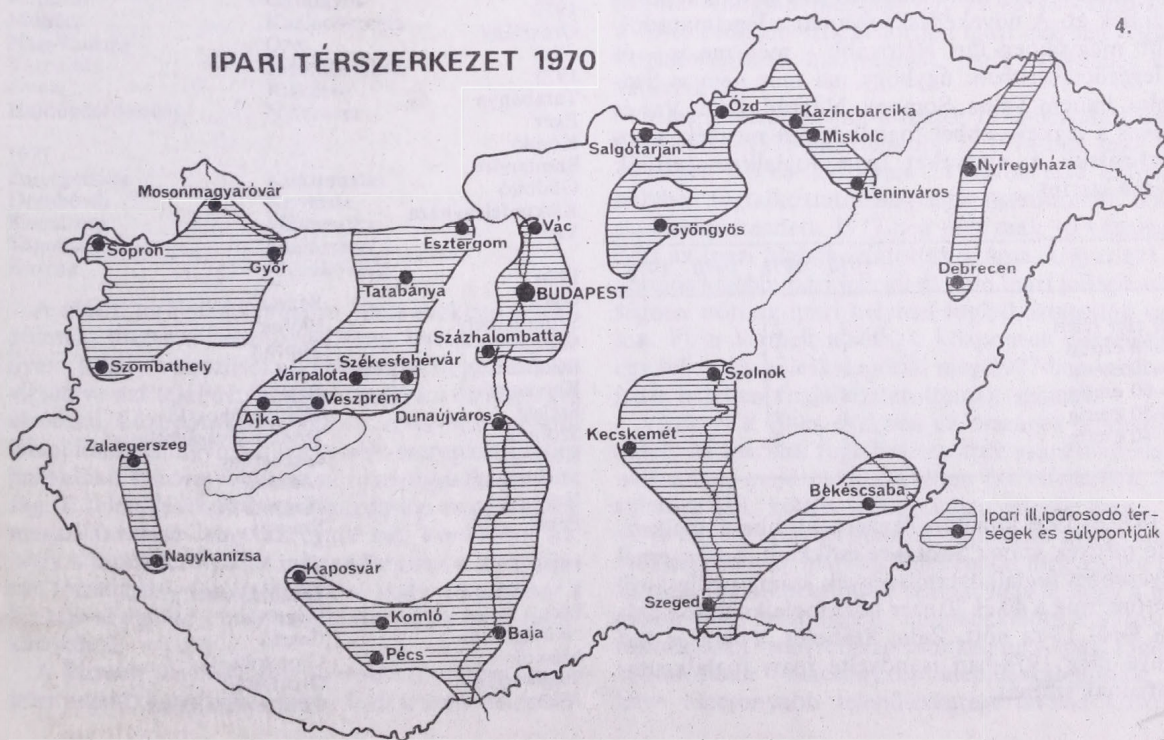
elmaradott területek impozáns fejlődése a „mardék” beruházásokból születte. Az extenzív iparosítás két évtizede alatt együtt, tehát 1950–1970-ig a kiemelt (értékhatár feletti) beruházások egyharmada a budapesti agglomerációra, Dunaújvárosra és Kazincbarcikára került, további közel fele pedig Leninváros, Várpalota, Gyöngyös, Tatabánya, Miskolc, Pécs, Győr, Ajka, Debrecen, Vác és Komárom városokra, 80%-a tehát 14 városra. Nagyfokú állóeszközkonzentráció zajlott le tehát a nagy ipari központokban, miközben a fajlagosan kisebb (jóval kisebb) beruházásigényű ágak segítségével egy határozott decentralizáció ment végbe foglalkoztatásban mérve, és – bár megbízható adatok nincsenek – kisebb mértékű decentralizálódás ment végbe a termelés volumenében, értékében is. Így az Alföld olcsóbb ipari munkahely teremtését nem szabad pejoratív értelemben felfognunk – bár van egy, a primitív munkafolyamatokat elmaradt területekre telepítő tényezője is – hanem elsősorban mint az ágazati fejlesztési irány beruházási vonzatát (a gép-, az élelmiszer- és a könnyűipar viszonylagos telepítési szabadsága következményét). E nivelláló tendencia tényezője és velejárója a 60-as években a nagymennyiségű – mintegy 2000, felerészben állami, felerészben szövetkezeti – új telephely létesítése, amelyeknek többsége az iparilag fejletlen megyékben jött létre. (Az összes telephelyek száma, összevonások, megszüntetések miatt ugyan csökkent, de ez csak erősítette az említett tendenciát, hiszen a megszűnések elsősorban ott következtek be nagyobb számban, ahol már több volt, tehát az iparilag fejlettebb megyékben.)

Az extenzív iparosítás két évtizede során a térszerkezet változására az lett jellemző, hogy növekedett az összefüggő iparvidékek területle és száma.

Így 4. térképvázlatunkon a Szeged–Békéscsaba–Szentes háromszög már összekapcsolódik (összekapcsolódhat?) a közép-tisza-vidéki iparterülettel. Megjelenik a Debrecen–Nyíregyháza–Záhony és DNy-Dunántúlon a Zalaegerszeg–Nagykanizsa ipari térségek. Dunaújváros térségét a már épülő Paks és a kialakuló Szekszárd–Bonyhád térség miatt összekapcsoltuk a pécs–komlóival. A némiképpen önkényes összevonások mindenképpen objektívek valamilyen módon, valamilyen mértékben való együtvértartozás révén vagy a megszáporodott „elszigetelten iparosodó” városok révén. Mint mondtuk, ez utóbbira a még nem is szankcionált OTK is erős hatással volt. A vállalatok és az OT telepítő tevékenységének befolyásolása révén – illetve az OT-val és a megyékkel való együttműködés révén – a vidéki, helyesebben az iparilag elmaradottabb területekre történő telepítés tulajdonképpen tervszerűbb volt, mint a vidékre történő telepítés maga. Ez utóbbira nézve ugyanis tervszám tulajdonképpen nem létezett, csak irányelv formájában, ami a hétköznapi gyakorlatában kapott konkrét formát.

Az extenzív iparosítás két évtizede tehát megnövelte az iparilag egybefogható térségek volumenét (számát és területét), de ezen túl nem jelentéktelen településhálózati-ipari központokat fejlesztett ki.

A 60-as évekkel objektíve lezárult az extenzív iparfejlesztési korszak, de egy sor folyamat és az iparirányítás gyakorlata, a fejekben meglévő fogalmak és azok hatása tovább élt a 70-es években is és tulajdonképpen csak most nőjük ki ezeket. Emellett területileg – mint láttuk – e korszakokat nem választja el olyan éles határ, hanem a különböző feltételek között speciális területi folyamatok zajlanak.

A 70-es éveket elvileg ugyanúgy az intenzív iparosítás és fejlődés jellemzi, mint majd a 80-as sőt 90-es éveket. Gyakorlatilag azonban, mivel ilyen súlyú, léptékű folyamat, mint az iparosítás, nem képes túl gyors fordulatra, a 70-es éveket, különösen annak első felét, a IV. ötéves tervidőszakot átmenetinek tekinthetjük. Az évtized első felében országosan még hullámszik az ipar foglalkoztatottjainak száma (ami minden országra jellemző ebben a fejlődési szakaszban), és csak a második felében csökken egyértelműen. A IV. ötéves terv során éppen ez a hullámszik – összességében stagnálás – jelezte a folyamat átmenetiségét. Területi vonatkozásban is új, bár nem előzmény nélküli folyamatok jelennek meg a 70-es években, amelyek az évtized során is változóban voltak és még ma is változóban vannak.

Ezek közül a leglátványosabb Budapest ipari foglalkoztatott létszámának heves csökkenése, amelynek következtében ma már az ország ipari foglalkoztatottainak csak 1/4-e dolgozik a fővárosban. A IV. és V. ötéves tervidőszakot ebben a vonatkozásban az különböztette meg egymástól, hogy Budapest ipari foglalkoztatottban mért ipari potenciáljának csökkenését a vidéki ipar munkaerő-felszívása a IV. ötéves tervidőszakban még pótolta, míg az V. ötéves tervidőszakban már nem. Ez az utóbbi összefüggés a közeljövőben, a 80-as évek első felében még továbbra is érvényesül úgy, hogy az ipar összefoglalkoztatottjainak csökkenése lényegében azonos lesz a budapesti ipar foglalkoztatottjainak csökkenésével. Majd mindkét folyamat igen lelassul a budapesti le is áll.

A megyék közti, a 60-as években már jelentkező nivelláló folyamat most azáltal teljesedik ki, hogy a megyék – általában a 70-es évek második felében – elérik ipari foglalkoztatottjaik számának és arányának maximumát, majd stagnáló jellegű csökkenésbe mennek át. A növekedési folyamat a legelmaradottabb megyékben tart legtovább – még ma is – és a legerőteljesebben, úgyhogy ma már nem is Szabolcs, hanem Tolna, Somogy, Nógrád, Zala, Vas és Heves a legkevesebbet foglalkoztató megyék. Csoportosítsuk a megyéket ipari foglalkoztatottjaik száma szerint:

	1970	1978	1970	1978
100 ezer felett	2	2		
70–80 ezerig	3	2	5	4
60–70 ezerig	4	7		
50–60 ezerig	4	3	9	13
40–50 ezerig	1	3		
29–40 ezerig	5	2	5	2

1970 és 1978 között a 70 ezernél többet foglalkoztató megyék száma 5-ről 4-re csökkent, a 40 ezernél kevesebbet foglalkoztató megyék száma pedig 5-ről kettőre, míg a 40 és 70 ezer közt foglalkoztatók száma 9-ről 13-ra nőtt. Zala, Szabolcs, Tolna és Baranya még 1978-ban is növelte ipari foglalkoztatottjainak számát.

A szocialista iparban foglalkoztatottak száma
(1000 fő)

	1970. népesség	ipar- ban fogl.	Az eddigi maximum lét- száma	éve	1980
Budapest	2089	602	610	1969	456
Borsod-Abaúj- Zemplén	798	142	151	1975	150
Pest	969	102	102	1970	101
Győr-Sopron	429	79	81	1974	78
Komárom	319	73	73	1973	68
Veszprém	430	71	75	1975	73
Csongrád	460	69	69	1974	66
Baranya	434	65	70		70
Bács-Kiskun	572	63	70	1976	69
Fejér	419	60	68		68
Szolnok	445	55	63		63
Hajdú-Bihar	548	54	63		63
Békés	433	53	58	1975	58
Heves	346	51	55	1975	54
Vas	282	43	47	1976	44
Nógrád	236	38	42	1975	41
Szabolcs-Szatmár	574	36	54		54
Somogy	361	35	37	1974	35
Zala	264	34	43		43
Tolna	260	29	33		33

Az ipari foglalkoztatottak száma mindinkább az állandó lakosság létszámának függvénye vagy azzal arányos, úgyhogy a lakosok és ipari helyben foglalkoztatottak közti arány tekintetében a nivellálódás és közelítés még egyértelműbb.

Mikor volt legmagasabb (mióta csökken) az ipari foglalkoztatottak száma a városokban?

1972
Oroszlány

1973
Tatabánya
Eger
Komló
Szentendre
Gödöllő
Kiskunfélegyháza
Vác

1974
Győr
Szombathely
Veszprém
Békéscsaba
Kecskemét
Szeged
Szolnok
Kőszeg
Mosonmagyaróvár
Nagyatád
Pápa
Sárvár
Siófok
Sopron
Tata
Baja
Hajdúszoboszló
Hódmezővásárhely
Jászberény
Mezőtúr
Nagykőrös
Szarvas

1975
Kaposvár
Pécs
Nyíregyháza
Miskolc
Salgótarján
Ajka
Százhalombatta
Szigetvár
Cegléd
Csongrád
Orosháza
Törökszentmiklós

Ipari foglalkoztatottak megoszlása
főbb településhálózati szerepkörök szerint 1000 főben és az országos %-ában

Szerepkörök	1972	%	1974	%	1975	%	1976	%	1977	%
Budapest	548,8	32,2	528,3	30,3	509,5	29,4	491,3	28,7	468,0	28,0
Kiemelt felsőfokú központok	199,5	11,7	207,9	11,9	207,3	12,0	206,2	12,0	201,6	12,1
Felsőfokú központok	134,3	8,0	141,7	8,1	143,2	8,3	140,8	8,2	136,6	8,2
Részleges felsőfokú központok	159,2	9,4	166,0	9,5	166,6	9,6	166,4	9,7	162,6	9,7
Középfokú központok	283,5	16,6	304,4	17,5	306,9	17,7	311,5	18,2	307,4	18,4
Részleges felsőfokú központok	87,5	5,1	94,3	5,4	95,9	5,5	96,2	5,6	94,2	5,6
Felső- és középfokú központok Budapest nélkül	864,0	50,8	914,3	52,4	919,9	53,1	921,1	53,7	902,4	54,0
Kiemelt alsófokú központok	98,2	5,8	103,8	6,0	106,4	6,2	110,5	6,4	111,0	6,6
A többi település	190,2	11,2	197,6	11,3	195,9	11,3	192,1	11,2	190,2	11,4
MIND ÖSSZESEN	1701,2	100,0	1744,0	100,0	1731,7	100,0	1715,0	100,0	1671,6	100,0

Balatonfüred	Hatvan
Keszthely	Sárospatak
1976	Békés
Szekszárd	Hajdúnánás
Székesfehérvár	Kalocsa
Debrecen	Kisújszállás
Csorna	Makó
Dunaújváros	Szentes
Esztergom	Túrkeve
Kapuvár	Gyöngyös
Mohács	Kazincbarcika
Nagykanizsa	Ózd
Várpalota	Sátoraljaújhely
Gyula	Kiskőrös
Hajdúböszörmény	Nyírbátor
1977	
Zalaegerszeg	Kiskunhalas
Dombóvár	Kisvárd
Komárom	Mátészalka
Tapolca	Leninváros
Karcag	Mezőkövesd

A másik területi folyamat a 70-es években a települések, illetve a településhálózati kategóriák arányai közti változások. Településkategóriánként vizsgálva azt találjuk, hogy az alsófokú és részleges alsófokú központokban, illetve szerepkör nélküli településekben együtt a magasabb szerepkörűekhez hasonlóan szintén csökken az ipari foglalkoztatottság. E településeken a mezőgazdasági nagyüzemek megszilárdulása lehet az egyik ok, konkrétan az, hogy a munkaerőleadás már elsősorban a nyugdíjazás formájában történik, illetve, hogy a kereset – a háztájival együtt – már nem marad el az ipari munkásokétól.

A kiemelt alsófokú központokban viszont, mint környezetükben legnagyobb lélekszámú települé-

sekben a mezőgazdaság semmiképpen sem kötheti le a munkaerőt, a terciér szektor növekedése pedig még nem érezteti hatását, így az ipar itt talált még valamelyes tartalékot.

Ami az egyes településeket illeti, a legattraktívabb változás az ipari városok és a kisebb települések közti súlyeltolódás az utóbbiak javára, ami több évtizedes koncentrálódási tendencia megfordulását jelenti. Ahogy a megyék, úgy az egyes városok is a 70-es években érik el sorban ipari helyben foglalkoztatottaiknak maximumát, majd csökkenés következnek be.

Mint a felsorolásból látható, 1972-ben még csak Oroszlány, 1973-ban további 7, 1974-ben már 22, 1975-ben 17 és 1976-ban 24 város érte el ipari helyben foglalkoztatottban saját maximumát, majd csökkenni kezdett. 1977-ben már csak 10 városban nőtt az ipari foglalkoztatottak száma. Ugyanakkor számos kisebb ipari jellegű és nem ipari jellegű községben nőtt az ipari helyben foglalkoztatottak száma. Pl. a kiemelt alsófokú központok összessége, egy teljes településkategória, még 1977-ben is növeli ipari helyben foglalkoztatottainak számát.

Végül is a 70-es években az országos tendencia, amely az iparban foglalkoztatottak számának stagnálásában, majd csökkenésében jut kifejezésre, területileg két, kettős tendenciában jelenik meg.

Az egyik, hogy az iparilag fejlettebb megyékben csökken, míg az iparilag fejletlenebb megyékben nő az ipari foglalkoztatottak száma; másik, hogy a nagyobb ipari települések, mindenekelőtt a városok fokozatosan bekövetkező csökkenése – ipari foglalkoztatottban – alacsonyabb településkategóriák, illetve alacsonyabb településkategóriákhoz tartozó

községek egész sorának növekedése mellett megy végbe. A Budapest (akár mint megyényi térség, akár mint város) iparában foglalkoztatottak látványos csökkenése oda vezetett, hogy a főváros iparában az ország ipari dolgozóinak ma már csak 1/4-ét foglalkoztatják. E másfélszázszázalékos csökkenés mellékterméke, hogy másutt már igen kis volumen maradt a tendenciák jelzésére. Voltaképpen meglepő, hogy a tendenciák még így is, táblázatosan, egzakt módon tettenérhetők. Még a statisztikai felmérés változásai sem mossák el a tendenciákat, holott ezek (pl. tanulók, nem teljes munkaidőben foglalkoztatottak besorolása) sokszor nagyobb különbségeket okoznak, mint azok a néhány száz, vagy néhány ezer fős különbségek, melyekre tendenciaként hivatkozunk. (Az általunk közölt, egyaránt KSH kiadványokból vett számok is mutatják, hogy felmérési különbségek is vannak.)

A tendenciaként felfogott és interpretált kisvolumenű változások viszont nagyon fontosak, mert ezekre alapozzuk a 80-as, 90-es évekre prognosztizált változásokat.

(Megjegyezzük, hogy nemcsak a statisztikai felmérés miatt használjuk az „iparban helyben foglalkoztatott” kifejezést és nem az „ipari munkahely”-et, hanem azért is, mert pl. a csökkenésben általában nem a modernizálás, a technikai fejlődés okozta munkahelycsökkenés játszotta a főszerepet, hanem a munkaerőhiány. Legfeljebb a kapun belüli munkanélküliség csökkent, vagy a csökkenő létszámot pótolták géppel, berendezéssel, szervezéssel.)

Visszatérve a várható tendenciákra, először is hivatkozunk a nemzetközi statisztikákra, amelyek egyértelműen igazolják, hogy egy ország szekunder foglalkoztatottjai tartósan nem lehetnek 40%-felett és ennek 80%-át, tehát a keresők 32%-át, az ipar foglalkoztatja. (A minimum, amely azonban igen magas technikai szintnek felel meg 35, azaz 28%.) Hazai viszonylatban hosszú távon ez 1620 ezer főt tesz ki (a minimum 1420 ezret). A csökkenésnek tehát már kevés tartaléka van, ha nem számítjuk a mezőgazdasági nagyüzemekben végzett – távlatokban is minden bizonnyal jelentős – alaptevékenységen kívüli tevékenységet, amelyből az ipar 60–90 ezret tehet ki.

Így a jelenlegi tendenciák kis volumenűek maradnak (még Budapesten lehet egy jelentősebb, de ott is lelassuló csökkenés) és aszimptotikusan közelünk egy „végleges” értékhez. Ebből az következik, hogy a következő 20 év változásai nem lesznek látványosak, hanem elsősorban konkrét, egy-egy vállalatot, ágazatot érintő, de a jelenlegi nagyterületi és településhálózati elosztást alig érintő változások.

Az ipari térszerkezetre hosszú távon azért az lesz jellemző, hogy mind a hagyományos, mind az újabban kialakult, mind a következő évtizedekben esetleg még kialakuló jellegzetes iparvidékek, jelentős ipari centrumok, viszonylag egyenletesen szőrt ipari, illetve iparral is rendelkező települések sűrűsödéseként jelennek meg, azokkal kooperálva funkcionálnak. Ez szemben áll a korábbi évtizedekre

jellemző területi szerkezettel, amelyben egy iparilag ellátatlan mezőgazdasági környezetből emelkedtek ki szigetszerűen.

Az ipari térszerkezetet alkotó mintegy 500 település közül közel 200-nak lesz határozott, legalább műszakilag – az esetek többségében azonban szervezeten is – önálló ipari szerepe, míg közel 300 kiegészítő, kisegítő ipari szereppel fog rendelkezni.

A kiegészítő, kisegítő szereppel bíró települések ipari jelentősége abban áll, hogy az ipari nagyvállalatok egy-egy munkafolyamatot mindig, sőt mindinkább szívesen fognak kihelyezni, különösen oda, ahol már hagyományai – személyi és infrastrukturális feltételei – vannak az ipari tevékenységnek.

Ezt a szerepet az iparukban jelenleg még 500 főnél kevesebbet foglalkoztató települések közül 220–250 település, valamint további 30–40 jelenleg is 500 főnél többet foglalkoztató település együtt fogja betölteni, valamivel kevesebb, mint eddig. Így az ipar egésze szempontjából is jelentőséggel bíró települések legalsó kategóriájában bizonyos koncentráció lezajlására kell számítanunk. A kategória kialakulása és megerősödése, a beletartozó települések iparának szervezettebb kapcsolata az ipar egészével viszont decentralizációt jelent. Szerepük – hangsúlyozzuk – nem azonos a közelmúlt gyakorlatával, azzal, hogy munkaerőszerzés érdekében a termelésből kiemelhető legrimítivebb munkafolyamatokat helyezték ki. Ellenkezőleg, a technikai fejlődés során a néhány száz fős, vagy annál kisebb termelő egységek mind nagyobb értéket, mind teljesebb terméket lesznek képesek előállítani, műszakilag mind komplexebb munkafolyamattal. A kihelyezés folyamata különösen a vidéki nagyvállalatok vonzáskörzeteiben fog felerősödni. A kategória tehát nem egyszerűen egy bizonyos minimális számú ipari foglalkoztatottat fejez ki, hanem az ipari nagyvállalatok termelő tevékenységének egy kihelyezett, de a nagyvállalat színvonalán végzett és felszerelt, viszonylag teljes ipari munkafolyamatot.

Mindazonáltal a közel 300 település zöme jellegében nem lesz ipari, ipara pedig nem lesz önálló; fejlődését, működését a vállalat egészének érdekei fogják megszabni.

Az *önálló ipari szerepkörrel* rendelkező mintegy 200 település is még további kategóriákra fog oszlani.

Ez utóbbiak közül a legalsó kategóriát azok a települések képezik, amelyekben önálló műszaki profillal rendelkező ipartelemek működnek; vállalati önállóságuk megléte az irányítási rendszer függvénye lesz. Ilyenek már ma is Látatlan, Beremend, Herend, Romhány, Répcelak, Nyergesújfalu stb. A technikai fejlődés, a munkamegosztás során a települések száma növekedni fog, elsősorban a jelenlegi 1000–6000 fős ipari helyben foglalkoztatott létszámnagyság kategóriájú települések profilistitálása által, részben az iparilag alsóbb kategóriájú települések kiemelkedő, profiljukban egyértelművé és viszonylag jelentőssé váló egyedeiből, végül a magasabb létszámkategóriájú, de jellegtelenül sokoldalú, elaprózott iparral rendelkező települések

némelyikéből. A kategória kialakulása és fejlődése is koncentrációt fejez tehát ki. Mivel a kategória kialakulása lassú folyamat, mindig lesz – hosszú távon legalább 40–50, de még nagy távon is 30–40 – olyan település, amely ipari dolgozólétszám tekintetében csakúgy, mint foglalkozási összetétel, sőt sokszor városszerkezet és infrastruktúra tekintetében is már határozott ipari alátámasztást nyújt a kiemelt alsófokú központi szerepkörnek, egyes esetekben a részleges középfokú központi vagy középfokú központi szerepkörnek, ipara mégis jellegtelően sokoldalú, csak kisegítő szintű alárendelt ipar. E települések azonban potenciális tartalékai a kategória velük együtt mintegy 160 elemének.

Speciális kategóriát képeznek azok az iparukban távlatban 6–10 ezer főt foglalkoztató települések, melyek közül a tiszta profilúak országos jelentőségűek – jelenleg ilyenek Oroszlány, Leninváros, Jászberény –, míg a heterogén iparúak iparilag jelentéktelenek – jelenleg ilyenek pl. Gyula, Cegléd. E mintegy tucatnyi település várhatóan 1–2 jelentős, önálló profilú vállalattal, vagy gyáregységgel országos jelentőségű lesz.

Az iparukban 10 ezernél többet foglalkoztató települések már mindenképpen jelentősek az ország iparában, de jelentőségüket nagyban befolyásolja iparunk belső nagyságstruktúrája. Egy-egy vezérvállalat emeli, a nagyon heterogén ipar csökkentheti iparuk jelentőségét. E határon felüli települések eléghetnek ki a szelektív fejlesztés településen belüli lehetőségét, az iparágak, szakágak közti átcsoportosítást (munkaerő, infrastruktúra).

Ezek közül a 10–30 ezer ipari foglalkoztatottal rendelkező települések száma 26-ról 32-re nő, szintén a koncentrációs folyamat részeként. A fejlődés szempontjából iparuk belső struktúrája talán még fontosabb. Jelenleg még vannak e létszámnagyság-kategóriában olyanok, különösen megyeszékhelyek, amelyek politikai szerepkörük, ill. a megyei tanács segítségével duzzasztották fel jellegtelően sokoldalúra iparukat. Ilyenek jelenleg Nyíregyháza, Zalaegerszeg, részben Kecskemét és mások. Velük szemben állnak a speciálisan ipari funkció során felnőtt települések, mint Komló, Nagykanizsa, Ajka, Várpalota, Ózd és mások. Szervesebb fejlődést mutathatnak fel azok a települések, amelyek ipari fejlődése és funkciófejlődése összehangolódott, mint Tatabánya vagy Salgótarján.

A kategória elsőként említett típusánál vezérvállalatok megjelenésére és kiemelkedésére számítunk, míg az utóbbi kettőnél inkább a funkciónak megfelelő infrastruktúra felzárkózására. A kategória minden típusa ki fogja alakítani – kihelyezett ipari telephelyei révén – kisebb-nagyobb kooperációs körzetét, melynek szervező szerepét látja el, centrumát alkotja. A már jelenleg e kategóriába tartozó telepü-

lések közül különösen a legnagyobb foglalkoztatásúaknál az ipari munkahelyek, a helyben foglalkoztatottak számának csökkenése várható.

Debrecen, Győr, Szeged, Pécs Székesfehérvár 30–40 ezres, Miskolc 50 ezres és a főváros többszáz-ezres iparában a régi, nagy, de elavult vállalatok, az elhanyagolt kis telephelyek, a modern kis- és nagyüzemek egész skálája megtalálható. Budapest esetében határozottan, a többenél kisebb mértékben javasolható és várható az ipari foglalkoztatottak számának csökkenése a szelektív és intenzív fejlesztés hatására. A szelektivitás – az ipar ágazati szerkezetének javításán túl – a magasabb minőségű, kvalifikáltabb munka, a kevésbé környezetszennyező technológia irányában is hat, segítve a város nem ipari funkcióinak érvényesülését.

A koncentrációs folyamat e kategóriánál már semmilyen formában nem érvényesül. A városok száma se nő (a mögöttük soroló Szombathely, Tatabánya, Dunaújváros nem lép feljebb) a helyben foglalkoztatott ipari dolgozók száma csökken, ezzel együtt arányuk is.

Az ipart fogadó települések területi eloszlása – viszonylagos egyenletessége mellett is – sűrűsödéseket és ritkulásokat mutat.

Ez egyrészt az ipart fogadó összes település területegységre eső eltérő számában, de különösen a különböző létszámnagyság-kategóriák eltérő számában mutatkozik meg.

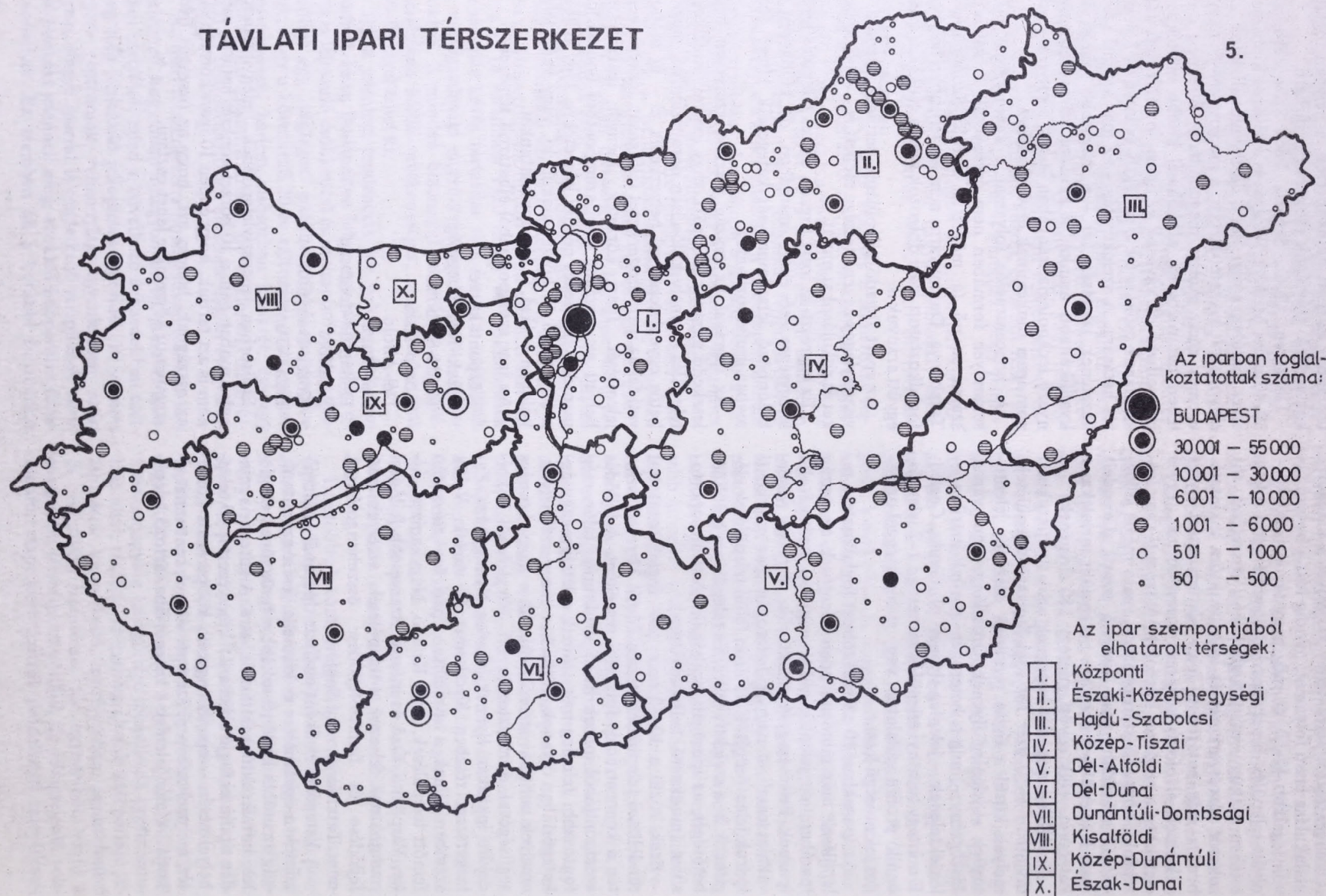
Az iparával az ország iparába szervesen beilleszkedő mintegy 500 ipari, vagy iparral rendelkező település – amely különösen darabszámban meglehetősen egyenletességgel helyezkedik el – új módon veti fel az ipari térszerkezet felfogását, térképi megjelenítését. Ipari körzetek, kiemelt iparvidékek helyett az országot ipari szempontból bonthatjuk maradék és átfedés nélküli körzetekre. Úgy véljük, a következő 10 körzet alakult ki, vagy van kialakulóban – lásd 5. térképvázlatunkat.

Az ipar szempontjából elhatárolt térségek:

Központi körzet
Északi-Középhegység
Hajdú-Szabolcs
Közép-Tisza
Dél-Alföld
Dél-Duna
Dunántúli-dombság
Kisalföld
Közép-Dunántúl
Észak-Duna

Elsősorban megszívlelendőnek, megvitatandónak azonban nem a 10 körzet konkrét határát, még nem is azt tartjuk, hogy éppen 10 ipari körzete van az országnak, hanem azt, hogy az országot ipari szempontú körzetekre lehet osztani.

TÁVLATI IPARI TÉRSZERKEZET

IRODALOMJEGYZÉK

Abonyiné Palotás Jolán-Fodor Lászlóné-Krajkó Gyula: A gazdasági növekedés feltételei körzeti és megyei szinten. Bp. 1979. Az ipari vonzáscentrumok kiválasztása. Bp. 1969. NIMIGÜSZI

Barta Györgyi: A falusi ipar területi problémái. Területi Statisztika 29. k. 4. sz. 1979.

Bernáth Tivadar-Bora Gyula: Termelőerők területi elhelyezkedése. Bp. 1979. Tankönyvkiadó.

Dr. Bihaly Tamás: Az ipar országos fejlesztése fő irányainak hatása a területek ipari fejlesztésére. Bp. 1977. VÁTI.

Dr. Bihaly Tamás: A ruházati ipar területi fejlesztése. Bp. 1973. VÁTI.

Bokor Pálné: Az iparfejlesztés területileg differenciált feltételeinek feltárása. Bp. 1978. VÁTI.

Korablev P.: Az ipari termelés területi koncentrációja. Voproszű Ekonomiki 2. sz. 1978.

Czarnecki W.: Az ipar mint a Visztula-völgyi agglomeráció kristályosodásának magja. Miasto 7. sz., 1977.

Endródi János-Kiss Pál-Komáromi György: Az élelmiszeripar ágazatainak területi elhelyezkedése és annak változási tendenciái. Bp. 1968. Élelmiszeripari IGÜSZI.

Faragó Kálmán-Perényi Imre: Összefoglaló jelentés az iparfejlesztéssel összefüggő városfejlesztési feladatok c. kutatásáról. Bp. 1973. BME Városcsépítési Tanszék.

Füle Lajos-dr. Kőszegfalvi György: Iparterületek tervezésével kapcsolatos irányelvek és tartalmi követelmények. Bp. 1975. VÁTI.

Hamilton E.: Az ipari mobilitás szempontjai a brit gazdasági életben. Regional Studies 12. k. 2. sz. 1978.

Kehrer G.: Die Standortverteilung der Industrie als Gegenstand und Faktor der Intensivierung der Gesellschaftlichen Reproduktion. Informationen (NDK) 2. sz. 1978.

Kóródi József-Márton Géza: A magyar ipar területi kérdései. Bp. 1969. Kossuth Kiadó.

Dr. Kőszegfalvi György: A korszerű ipartelepítés alapjai. Bp. 1978. Műszaki Kiadó.

Mátyás Lajos: Tervezett nagyberuházások, ipari kombinátok területi kihatásainak vizsgálata. Bp. 1978. VÁTI.

Perczel Károly: A területi fejlődés általános törvényszerűségei. Bp. 1975. VÁTI.

Valentiny Károly-Fodor Lászlóné: Korszerű ipartelepítési elvek kialakítása. Bp. 1976. VÁTI.

Vécsey Pál: A gazdasági szabályzók hatásainak feltárása a területfejlesztés eszközrendszerének feltárása érdekében. Bp. 1978. VÁTI.

ÜDÜLŐTÁJ-TERVEZÉS ÉS A BALATON ÜDÜLŐKÖRZET*

DR. MISLEY KÁROLY-KOTSIS LAJOS

A balatoni üdülőtáj, ill. üdülőkörzet létrejötté az emberi tájformáló tevékenység egy igen fejlett szakaszának eredménye, melyben az ember és természet bonyolult kapcsolatának, egymásra hatásának szövevényeit minden részletében kibogozni, ha nem is reménytelen, de igen merész vállalkozás. A Balaton térségének mai funkciója a tájfejlődés és – fejlesztés jelzett szakaszában fokozatosan alakult ki, egyes időszakokban a körülmények eredményeképpen lassúbb, máskor gyorsabb változásokat hordozva. Tényként könyvelhető el, hogy a térségben végbement változások csak kisebb részben a térség önfejlődésének velejárói, nagyjából a magyar táj egészében lejátszódó társadalmi-gazdasági változások eredményei, s az e tájban lejátszódó jelenségeket a hivatkozott változások egyik speciális eredőjeként kell felfognunk. Természetesen e táj fejlődése sem mentes azoktól a fejlődési törvényszerűségektől, amelyek az emberi környezet alakulására általában érvényesek, a tájdifferenciálódás egyes szakaszai e térségben is nyomon követhetők.

Az emberi tevékenység eredményeképpen az eredeti, még természetes táj differenciálódása megindult, létrejöttek a két alapvető tájtípus – a termelőtáj és a lakótáj – elemei, majd azok sűrűsödésének eredményeként e táji típusok előfutárai. Részben a technika fejlődésének eredménye a kapitalizmus korának gyorsuló tájdifferenciálódást létrehozó hatása. Ebben az időszakban nemcsak az alapvető tájtípusok polarizálódása fokozódott, de maga a tájdifferenciálódás is bonyolultabb lett, a termelőtájon belül egyre határozottabban elkülönült a mezőgazdasági táj és az ipari táj, sőt az előzőektől eléggé határozottan elváltak a kert- és erdőgazdasági tájak. A tájfejlődés ezen fázisáig a Balaton térségére

azok a változások voltak jellemzőek, amelyeket a táj belső társadalmi-gazdasági mozgása eredményezett. Hazánkban is, a városodás és ezzel együtt fejlődő városiasodás eredményeként, *a lakótájból kiszoruló üdülési funkció új teret keresett magának*, s ezt elsősorban azokban a térségekben találta meg, ahol az ember természetes biológiai igényeinek megfelelő természeti adottságok adva voltak, így pl. a Balaton térségében, s ezzel kezdetét vette üdülőtájainak kialakulása. Az ilyen jellegű, alapjában véve hasonló eredményeket hozó folyamat Földünk lakott részén döntő módon hasonlóan ment vagy megy végbe, természetesen a helyi társadalmi-gazdasági viszonyok függvényében fázistolódással, ill. speciális helyi adottságok hordozójaként.

Felelős kormányok ma már világsszerte igen komoly gondot fordítanak a lakosság üdülési lehetőségeinek biztosítására. Ennek alapját egy olyan jellegű tájhasználat adhatja csak meg, amely a tájpotenciál feltárása és aktualizálása mellett, ill. annak részeként prioritást biztosít az üdülés alapfeltételeit képező természeti adottságok megőrzésének. Fontossága mellett ez igen bonyolult feladat is, megoldása gyakran közvetlen termelési érdekekkel ütközik. Az emberi környezet lakótájjá és ipari típusú termelő tájjá differenciálódott része környezetünkben mind nagyobb részt követelve egyre kevesebb területet hagy a mező-, kert- és erdőgazdasági tájnak, nem beszélve még a vonalas műszaki infrastrukturális létesítmények területigényéről.

A problémák bonyolultságát még fokozza az a tény, hogy a lakó- és ipari tájak valamint a műszaki infrastrukturális létesítmények hatása az emberi környezetre nem szűnik meg azok fizikai határánál, hanem különböző emissziók terjedése folytán kedvezőtlen irányba befolyásolja egyéb térségek környezeti állapotát is, s ezzel a természet, illetve üdülés feltételeit is rontja. Az iparszerű termelés terjedése a mezőgazdaságban (beleértve a kert- és erdőgazdaságot is) átalakította magának a mezőgazdasági tájnak a struktúráját, nem kímélve azokat a területeket sem, amelyek potenciálisan az üdülés teréről szolgálhattak. Így a természeti adottságuknál fogva üdülésre alkalmas térségek társadalmi értéke

* Jelen tanulmány keretében a szerzők amellet, hogy az üdülőtájává válás és az üdülés néhány általános kérdésével foglalkoznak, a minden szempontból legexponáltabb üdülőtájunk a „Balaton üdülőkörzet” problémáit foglalják össze többek között az 1013/1979. sz. kormányhatározattal jóváhagyott regionális rendezési terv készítése, ill. előkészítése során nyert tapasztalatok alapján. Az elemzés probléma orientáltsága, a megoldás közreadása elvi, ill. regionális terv mélységű; a végrehajtás a regionális rendezési terv figyelembevételével készülő további részletesebb tervezés alapján történhet.

egyre növekszik, párhuzamosan az üdülés iránti igény általános növekedésével.

A környezetváltozással együttjáró pihenés, üdülés azaz rekreáció az embernek olyan biológiai igénye, amely az élet minden szakaszában, s akár ideiglenes keretében rendszeresen, sőt ciklikusan jelentkezik, így a nap egyes szakaszaiban, naponta, hetente és szinte évszakonként. Noha egyénenként a jelenség másként jelentkezik, mégis az emberi élet felfogható úgy, hogy azt a rekreáció egyes szakaszai vagy az ez utáni vágy szakaszai tagolják, melyek az élet egészséges ritmusának megtartását, illetve erősítését segítik. Ehhez szükséges, hogy az ember szervezete különböző változásoknak legyen kitéve, így a szokásostól eltérő környezeti hatásoknak, más fizikai környezetnek, más étkezésnek, megszokott társas kapcsolataitól eltérő emberek társaságának, valamint igen fontos, hogy a „hétköznapi” munkájától eltérő tevékenységet folytasson, s mindezzel az idő megszokottól eltérő ütemű múlását tapasztalja. *A rekreáció különböző életciklusokhoz kapcsolódó igénye – a folyamat komplett lefolyásához – különböző kereteket igényel, illetve feltételez.* A nap egyes szakaszaiban jelentkező rekreációs igény kielégítésének színtere lehet a lakás (esetleg még a munkahely is). A naponta jelentkező igény keretét már közösségi létesítmények (közparkok, szórakozási és sport-, továbbá kulturális stb. létesítmények) képezhetik.

A „heti igényt” a városkörnyék üdülési létesítményei elégíthetik ki, míg az évszakonként jelentkező igények kielégítésének táji keretét rendszerint az üdülőkörzetek (üdülőtájak) adják. Az üdülés fenti egyszerűsített tér- és időkapcsolata a konkrét esetekben sok minden egyéb jelenség hatásának van kitéve, melyek közül legmeghatározóbbak talán az egyén lakásviszonyai, de a foglalkozás, életkor, kulturális szint és egyebek sem elhanyagolható tényezők.

Szemben a fejlődő kapitalizmus korában kialakult városokkal vagy városrészekkel, ahol a lakosság döntő többsége összezsúfolva, egészségtelen körülmények között lakott, a ma városai már sokkal több üdülési funkciójú zöldfelületet, szabad területet biztosítanak, mégis egyre növekszik a lakóhelyen kívüli üdülési lehetőségek, így üdülési funkciójú területek iránti igény is. Tekintettel arra, hogy *a ma települései sem korszerűek abban a tekintetben, hogy a lakosság igényeit a kor lehetséges technikai színvonalán, az ismert biológiai igényekkel, adekvát módon kielégíthetnék*, a lakosság hétféle üdülési igényeinek kielégítése színterül is a távolabbi – elsősorban a szezonális igények kielégítésére rendelt – üdülőtájakat keresi fel. Ez alól a jelenség alól hazánk sem kivétel, s a táj átalakulásának, a differenciálódásnak egy igen speciális példáját figyelhetjük meg Közép-Európa legnagyobb tavának térségében, az ún. balatoni üdülőtájban. A balatoni üdülőtáj változó területi kiterjedését regisztrálták azok a kormányhatározatok, amelyek a „Balaton üdülőkörzet”-re készült regionális rendezési tervet jóváhagyták, de ezek csak az elmúlt évtizedek

változásait követték részben nyomon, másrészt a változások racionális irányba való terelését voltak, illetve vannak hivatva elősegíteni. A balatoni üdülőtáj emberkéz formálta mai arculatát hosszú évezredek keresztlül fokozatosan kapta meg. Ezen évezredek során, szinte egészen a múlt század közepéig a természeti és társadalmi tájalkotó tényezők mező-, illetve kertgazdaság típusú termelőtájak eredményeztek, a fő funkció teljességéhez szükséges lakótáji elemekkel. Az e tájjal szemben támasztott társadalmi igényeknek ez felelt meg azokban a korszakokban, amikor az üdülés mint igény társadalmi méretekben, illetve társadalmi jelenséggé még nem értékelhető. (A lakóhelytől távolabb eső tájak rendszeres és jelentős intenzitású látogatásának a kialakulását természetesen az adott kor közlekedési lehetőségei is behatárolták, illetve – mint napjainkban – elősegítették.)

Az egyes társadalmi osztályoknak, illetve rétegeknek a társadalmi rend által megszabott életmódja is behatárolta az üdülési igény jelentkezését, sőt az üdülési igény kielégítésének potenciális terét is. Addig, amíg a városi proletariátus és parasztság társadalmi rend által korlátozott üdülési igényének kielégítésére legjobb esetben csak munkaereje időleges regenerálásához feltétlenül szükséges, a nap egyes szakaszaira szorítkozó, ill. a napi pihenés állt rendelkezésre, az uralkodó osztály képviselői összehasonlíthatatlanul más helyzetben voltak. Az arisztokrácia részére a kastélya és annak minden jellegű igényt kielégítő parkja a reális igénynél is jobb feltételeket biztosított (példa lehet erre a balatoni üdülőtájon belül a keszthelyi Festetics-kastély és park együttese), a középbirtokosok nemesi kúriái, ha szerényebb szinten is, de a csatlakozó birtokkal és egyéb létesítményekkel még mindig kielégítették a rekreációs igényeken túl a „felesleges” szórakozási igényeket is. Ha a proletariátus, a parasztság s az uralkodó osztály pihenésében, rekreációjában egyáltalán volt közös vonás, az az lehet, hogy döntően mind a lakóhelyhez kötött még ebben az időszakban. Ez a megállapítás általánosságban érvényes még akkor is, ha a felsőbb rétegekhez tartozók alkalmasszerűen távolabbi helyeket is felkereshettek, az ilyen utazás – a kevésbé igényes szórakozás keresése mellett – legtöbbször gyógyüdülés érdekében történt.

A lakóhelyen kívül üdülési igény kielégítését keresők elsősorban a városi lakosság, a polgárság tehetősebb rétegéből kerültek ki. Ennek oka az volt, hogy mivel lakáskörülményeik nem vetekedhettek az arisztokráciáéval, de még a vidéki nemesekével sem, anyagi helyzetük azonban megengedte, hogy az üdülés iránti tényleges igényüket kielégítsék, annak terét azokon a tájakon keresték, ahol a természeti adottságok mind biológiai, mind esztétikai értelemben a tájak üdülésre, rekreációra predesztináltak. Megtehették, hogy üdülésük teréről ilyen tájakon belül keressenek helyet, szemben a földbirtokos arisztokráciával és nemességgel, mert birtokuk nem kötötte őket adottságaik folytán üdülésre kevésbé alkalmas, inkább mezőgazdasági termelés-

re rendelt tájakhoz. (A balatoni tájban az üdülési funkció első megtelepítői között tartjuk számon az irodalom és művészet néhány jelesét.)

A XX. sz. első fele lett az az időszak, amikor a balatoni tájban olyan mennyiségben jelentek meg a társadalmi tájalkotó tényezők közül az üdülési céllal létesítettek, hogy már az üdülőtáj kialakulásáról beszélhetünk. Mi jellemezte ezt az időszakot? Egyes Balaton-parttal bíró települések parti vagy partközeli területei parcellázásra kerültek (maga az ökörség a legritkább esetben települt közvetlenül a partra), s a vásárlók továbbra is az értelmiség, a kereskedő és a tehetősebb iparos rétegekből kerültek ki. Egy-egy telek mérete kezdetben általában akkora volt, hogy amellet, hogy a teljes háztartás vitelét biztosító, vendégszobás épületet magában foglalt, telken belül biztosított a szabadidő kultúrált és kényelmes eltöltéséhez szükséges minden kiegészítő létesítményt. Egyes Budapesthez közel eső településekben a magasabb kereslet diktálta árak miatt viszonylag kisebb telkek is kiosztásra kerültek. Mégis mindez csak azt eredményezte, hogy a települések közigazgatási területéhez tartozó partszakasznak csak egy viszonylag kis része került beépítésre, s a tó partjának nagyobb része természetes állapotokat tükrözött.

A balatoni üdülőtáj legnagyobb részére, ill. globálisan egészére a dinamikus ökológiai egyensúly volt még jellemző, s a tó, *csakúgy mint maga a táj, a társadalom velük szemben támasztott igényeit ki tudta elégíteni azoknak a természeti adottságoknak alapvető veszélyeztetése nélkül, amelyek a táj iránt az érdeklődést felkeltették.* Ezen természeti adottságok közül magától értetődően első helyen a tavat kell említeni, melynek ökológiai egyensúlya jelentős veszélyhatás nélkül viselte el a tó környékének infrastrukturális ellátottság szempontjából a mai helyzettől messze elmaradó állapotát is. Összefoglalva a táj iránti kereslet és a táj által – lényege veszélyeztetése nélkül – nyújtott kínálat a táj egészére vonatkoztatva egyensúlyban volt.

A felszabadulást követő társadalmi változások alapvetően megváltoztatták az üdülés iránti igényeket. A társadalom olyan osztályai és rétegei jelentek meg az üdülés iránti kereslet növelőiként, amelyek e tevékenységből korábban ki voltak rekesztve. Az üdülés iránti igény valóságos társadalmi méreteket öltött. Az életszínvonal és a szabad idő együttes növekedése lehetővé tette, sőt előidézte az üdülési célú létesítmények nagy számban, összvolume-nében nagy kapacitással való létrehozását. A kereslet természetesen a már kialakuló üdülőtájak felé fordult elsődlegesen (Balaton, Velencei-tó, Dunakanyar, Mátra-Bükk üdülőtájak), s azok közül is a legvonzóbb a Balaton térsége lett. Ennek nyilvánvaló oka egyrészt a térség egyedülálló természeti adottsága, másrészt az, hogy divattá vált „a Balatonon nyaralni”, sőt a Balaton környéki nyaraló birtoklása státusszimbólummá lett. A fentiek eredményeként e tájban a kollektív üdülési létesítmények mellett a magánüdülők olyan mértékben elszaporodtak, hogy a táj arculatát jelentős mérték-

ben megváltoztatták. Ennek eredménye többek között a korábban beépítetlen parti területek nagy részének beépítése, a természetes partok java részének eltűnése, majd a partközeli vagy parti területek „elfogyása” után a parttól távolabbi területek beépítése.

Tekintettel arra, hogy a „balatoni nyaraló” iránti fizetőképesség kereslet számbeli növekedésével szemben a fizetőképesség csak viszonylag kisebb telkek vásárlását tette lehetővé, s mivel a régi nagytelkes nyaralók tulajdonosainak telkük felparcellázása jelentős jövedelmet eredményezett, aránylag igen rövid idő alatt a beépítési területek üdülősűrűsége ugrásszerűen megemelkedett, mind nagyobb terheket róva a táj természeti tényezőire, de a szociális és a műszaki infrastruktúrára is. Ezek együttesen az emberi környezet jelentős károsodását idézték elő. Ennek eredményeként üdüléspolitikánk azon eredetileg alapvetően helyes elve, hogy a lakosság minél szélesebb rétegei juthassanak saját nyaralóhoz, a megvalósulás „balatoni típusánál” nemhogy nem hozta meg a kívánt eredményt, de az üdülés alapvető feltételeit nyújtó természeti adottságok létét, fennmaradását veszélyeztette, elsősorban magának a tónak az üdülési célokra való alkalmasságát. A magánüdülőkhez hasonló környezeti hatásokat eredményezett az egykori magánüdülők vállalati célokra való igénybevétele, ez ugyanis nem egyszerűen a magántulajdon köztulajdonná válása volt, hanem a zsúfoltság növelésének egyik melegágya, egyrészt az intenzívebb igénybevétel miatt, másrészt a telken belüli férőhelybővítések eredményeképpen.

Mindez annak ellenére történt, hogy 1957-ben elkészült az első regionális terv a Balaton környékére, melyet a kormány – az időközben nyert tapasztalatok alapján – 1963-ban a 1023/1963. (IX. 21.) MT. számú határozatával jóváhagyott. A terv tartalmazta a területfelhasználással kapcsolatos legfontosabb elhatározásokat, meghatározta a települések jellegét, továbbá a legfontosabb mezőgazdasági, lakó- és iparterületfejlesztési irányokat.

Kitért a táj- és természetvédelemre, s kijelölte a szükséges tilalmak, illetve építési korlátozások területeit. Az előkép nélküli, magas színvonalú terv megadta a fejlesztések rationális keretét, s az időközben megszüntetett Balatoni Létesítményi Főmérnökség sikerrel irányította a végrehajtást. A jelenlegi ellentmondásokkal teli helyzet tehát egyrészt építésrendészeti hiányosságaink eredménye, másrészt mint már utaltunk rá, e térségen kívül létrejött társadalmi-gazdasági folyamatok következménye.

Az említett kormányhatározattal jóváhagyott első regionális terv megnyitotta az utat a korszerűbb üdülési formák terjedéséhez, jó néhány közösségi üdülési létesítmény (pl. SZOT-üdülők) került e terv szellemében megvalósításra, megindult továbbá az a szállodaépítési program, amely az igényes nemzetközi érdeklődés fokozásának hathatós eszköze.

A motorizáltság terjedése lehetővé tette a nem közvetlen parti településekben üdülők részére is a tó nyújtotta üdülési lehetőségek napi élvezetét, de

ezen túlmenően az üdülőkörzet „de facto” kibővülését a fentieknél talán nagyobb súllyal idézték elő a mezőgazdaságban végbemenő egyes változások. Nevezetesen az a tény, hogy a Balaton környéki települések nagy része jellegzetes zártkerttel bíró település, ez a mezőgazdasági termelési feltételekben végbement változások következtében a táj arculata és funkciója megmásításához alapvető lehetőséget teremtett. A települések belterületén kívül eső, egyéb mezőgazdasági területek között zárványként elhelyezkedő, esetleg a belterülettel határosan a lakótelekhez általában nem közvetlenül kapcsolódó, többnyire csoportot képező kertszerűen művelt mezőgazdasági telkek képezték a zártkerteket, melyek a balatoni tájban elsősorban a szőlőművelés, kevésbé a gyümölcstermelés, illetve egyéb kertszerű művelés terei voltak, egykor a térségben a paraszti élet törvényszerű részei.

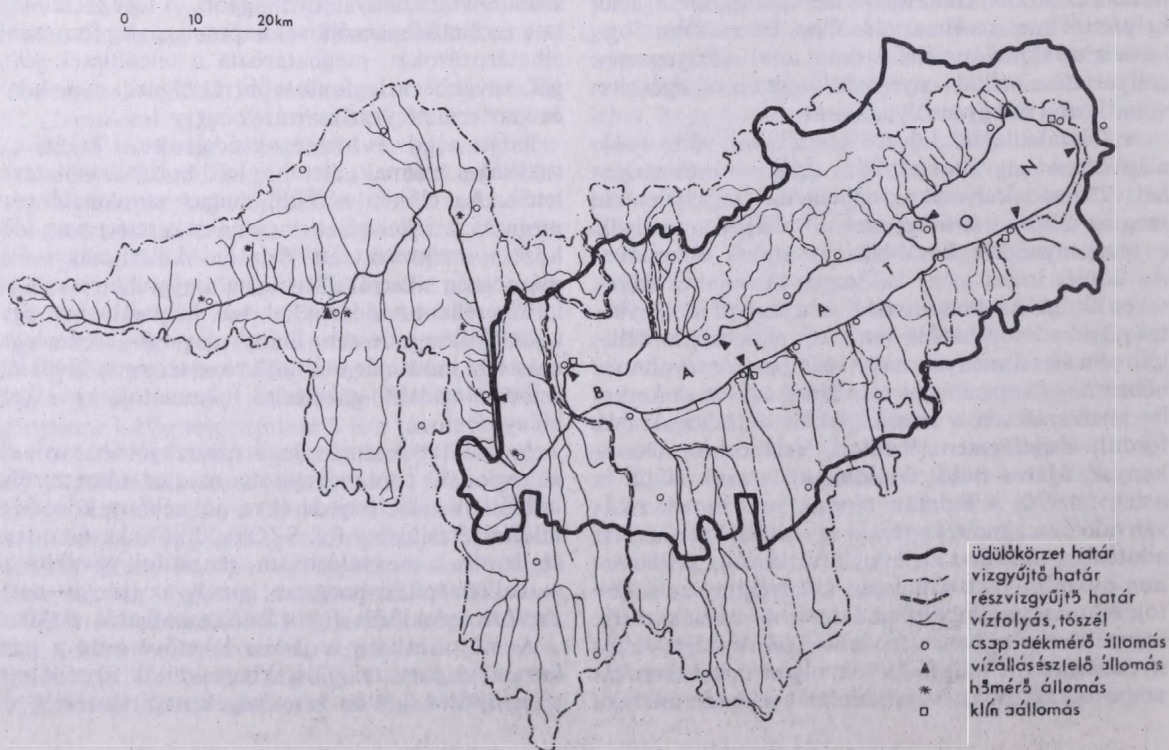
A felszabadulást követő hatalmas társadalmi átalakulás – bonyolult társadalmi-gazdasági folyamatok eredményeként – magával hozta a falvak, így a balatoni táj egyes falvainak elnéptelenedését is. Túl azon a tényen, hogy a zártkerti művelés gazdaságilag is versenyképtelenné vált, a falvakból történő elvándorlás s a lakosság elöregedése miatt a műveléshez szükséges munkaerő sem állt már egy idő után rendelkezésre. Eredmény: a zártkertek jelentős részének elparlagosodása, minőségi bort termelő vidékeken a szőlőkultúra leromlása, a termelést szolgáló építmények tönkremenetele, valamint a zártkerti tulajdontól való szabadulás vágyának jelentkezése, majd terjedése.

Mindez egybeesik az egyéni üdülés telekigényé-

nek társadalmi méretű jelentkezésével, továbbá a parti települések, illetve partközeli területek telkeinek ugrásszerű áremelkedésével. Következmény: a zártkertek jelentős része „bebíró” tulajdonos birtokába kerül, olyan tulajdonosokéba, akiktől a kertszerű műveléssel együttjáró életforma igen távol esik, kiknek egyértelmű célja a zártkerti telkek üdülési célú hasznosítása. Ez a jelenség építésügyi hatóságainkat készületlenül találta, de még inkább alig létező építésrendszertünket. Szemben az Országos Építésügyi Szabályzatban a zártkerti telkekre előírt, illetve engedélyezett 12 m² alapterületű „szerszámkamra” létesítésének lehetőségeivel, a zártkertekben megjelentek az engedély nélkül épített, sokszor silány építészeti igényű üdülőépületek, néhol a nyaraló villák egész sora. Mindez zártkerti színvonalú műszaki infrastrukturális ellátottsággal találkozott. Jóllehet néhol, valamilyen oknál fogva „kiemelten” kezelt területeken a műszaki infrastrukturális ellátottság – területfejlesztési indokkal alig magyarázhatóan – egyszer csak magas szinten megjelent. A magyar kultúrtáj oly jellegzetes ékei, a zártkertek jórészt megszűntek azok lenni, amik voltak, és igen drága, össztársadalmi szinten jelentkező árat fizettek azért, hogy a társadalmunkban jelentkező üdülési igény egy töredékét, az igényekkel nem is teljesen adekvát módon, kielégítsék.

A balatoni táj zártkertjeiben jelentkező üdülés fokozott terheket rótt a tóra és az annak foglalatát képező tájra, de hasonló jelentőségű, még ha más jellegű folyamatok befolyásolták és befolyásolják ma is az üdülés alapfeltételét biztosító Balaton vízének megfelelő minőségét, az üdülőkörzet kiterjedé-

A BALATON VÍZGYŰJTŐ TERÜLETE

sén túlról is. A tó vizének növényi tápanyagokban való feldúsulása – eutrofizációja – a víz minőségének jelentős romlásával jár, s ennek további fokozódása a tó vizének üdülésre való alkalmasságát kérdőjelezheti meg éveken belül. Tekintettel arra, hogy az eutrofizációt előidéző szennyeződések eredete az üdülőkörzet területénél jóval nagyobb térségre, magának a Balatonnak a vízgyűjtő területére terjed ki, a regionális rendezési tervnek bizonyos vonatkozásokban a vízgyűjtő terület egészét fel kellett ölelnie. A korszerű mezőgazdasági termelés törvényeszerű velejárója a különböző kemikáliák jelentős mértékben történő alkalmazása, a vizek eutrofizációja szempontjából ezek közül elsősorban a műtrágyák használatának vannak következményei, melyek sorában a foszfor és kálium tartalmú műtrágyáknak a Balaton vizébe való bemosódása okozza e szempontból a legnagyobb problémát. A tó vizének védelme így intézkedéseket követel a kiterjesztett üdülőkörzeti határokon túl a Balaton vízgyűjtőjének egész területén. Ezeknek az intézkedéseknek ki kell terjedniük a mezőgazdasági termelés racionális mérvű szabályozására is.

Ma a Balaton üdülőkörzet regionális rendezési tervének feladata – e nemzetközi, ill. országos jelentőségű üdülőkörzetben az üdülés és idegenforgalom kulturált feltételeinek megteremtése. Meg kell teremtenie továbbá annak lehetőségét is, hogy a „Balatonon” üdülők száma, a belföldi és nemzetközi idegenforgalom, valamint az idegenforgalomból származó bevétel növekedjen. Ennek érdekében a terv társadalmi és gazdaságpolitikai célként tűzi ki:

- az üdülőkörzet népgazdasági szempontból jelentős értéket képviselő üdülési kapacitásának jobb kihasználását, a szabadidő-felhasználás választékának bővítését és ezzel az idegenforgalmi bevételek növelésének lehetőségét;

- a háttérterületek bekapcsolásával azok nemzeti értéket képviselő természeti, táji, kultúrtörténeti és gazdasági adottságainak a mainál hatékonyabb kiaknázását, az üdülési lehetőségek választékának bővítését;

- az aprófalvak elnéptelenedésének fékezését, megállítást, az üdülési és az üdülést ellátó funkcióknak e falvakra történő kiterjesztésével az érintett lakosság életszínvonalának emelését;

- a balatoni történelmi borvidék helyreállítását és ezzel a mezőgazdasági exportra alkalmas termékek bővítését;

- a vízminőség javítását;

- a Balaton-parti településekben a mainál előnyösebb területfelhasználás kialakítását, az üdülési férőhelyek, a közlekedés számára igénybe vett területek és az üdülés minőségét meghatározó közterületek kedvezőbb arányainak kialakítását, a közvetlen parti beépített, ill. korlátozott használatú területek közterületté alakítását;

- a háttérterületeknek az üdülésbe és az idegenforgalomba való bevonásával a parti és a háttérterületek közötti munkamegosztás műszaki feltételeinek megteremtését;

- az üdülés minőségének javítását, az üdülőkör-

zet nemzetközi és országos jelentőségének megfelelő színvonalú ellátás területi feltételeinek biztosítását.

A Balaton üdülőkörzet regionális rendezési tervének feladata abban különbözik alapvetően az előzőtől, a Balaton környék regionális tervétől, hogy míg az utóbbi egy nagy értéket képviselő, rendkívüli üdülőkörzetnek az üdülés és idegenforgalom számára való megtervezését jelentette, addig a *jelenlegi tervnek a feladata egy súlyosan károsult, rohamosan romló és korszerű üdülésre felhasználható szabad területekkel alig rendelkező, sőt nagymértékben túlszűfolt üdülőkörzet orvoslása és rekonstrukciója.*

A Balaton üdülőkörzet további sorsát meghatározhatja a víz minőségének rohamos romlása, az emberi környezet károsodása. A Balaton vize rohamos romlásának szerteágazó okai vannak, a tó vize az összes ok együttes hatásának eredményeképpen került válságos helyzetbe. Ezért a vízminőség javulása csak széles körű intézkedésekkel, az összes károsító tényező egyidejű mérséklésével érhető el.

A vízminőség romlásának okai:

- a mezőgazdaság vegyszerhasználata, a talaj- és vízrendezési tevékenység hiánya, a művelési ágak a nagyüzemi és szakosított állattartó telepek fokozott környezetszennyezése és a természetes környezetvédő elemek egyensúlyának megbomlása (környezetvédő erdők, természetes partok, nádasok és gyepek hiánya stb.),

- az ipar levegő-, víz- és talajszennyező hatása,

- a túlfelfűdött üdülőnépesség szennyezése (napolaj-használatától a gépkocsimosáson át a tömegesen jelentkező szennyvizek nem megfelelő kezelése; tisztítatlan és tisztított szennyvizek vízbe jutása, a motorizáció káros hatása stb.),

- a múltban a befolyó vizeket szűrő és ülepítő berekrendszer megszüntetése (lecsapolása), a vízfelületek rovására végrehajtott túlzott feltöltések, a természetes partoknak a beépítés következtében való megszűnése stb.

A Balaton üdülőkörzet regionális rendezési terve arra a feltételezésre épül, hogy a vízminőség továbbra is fürdésre alkalmas marad. Ez a feltétel az anyagi erők erre a célra való koncentrálsán túl jelentős szemléletbeli változást is igényel. A Balaton üdülőkörzet fejlesztésében – a víz jelenlegi állapotában és a romlási tendencia miatt – elsődlegességet kell biztosítani a vízminőségvédelmi érdekeknek: a mennyiségi fejlesztést fel váltania a komplex szemléletű minőségi fejlesztésnek, *a további férőhelyfejlesztést megelőzve kell megoldani a szennyvízkezelést és -kezelést, valamint az ellátás egyéb problémáit, a parti és háttérterületekről származó, vizet károsító hatások kiszűrését.*

A balatoni üdülés és idegenforgalom minőségére, hatékonyságára nézve meghatározó az üdülés és idegenforgalom országos politikája – az, hogy hányban milyen módon alakul ki az üdülési adottságok és az igények között az egyensúly, illetve milyen módon kerültek kielégítésre az üdülési igények.

A jelenlegi Balaton-centrikus üdülés-fejlesztés (mennyiségi fejlesztés) hazánk legkiemelkedőbb üdülési adottságait már maguknak az adottságoknak a csökkentésével „hasznosítja”. Az üdülésre alkalmas területeken túl a nélkülözhetetlen szabad természeti táj szinte teljes beépítésével – úgy, hogy e területen éppen az üdülés minőségét meghatározó tevékenységek számára nem marad hely –, vagyis 400 000 férőhely megépítésével csak az igények töredéke került kielégítésre. Az üdülési és idegenforgalmi igények azonban lényegesen nagyobb mértékben lennének kielégíthetők ugyanennyi férőhellyen, ha a férőhelyek közösségi használatúak (kereskedelmi, szociálturisztikai, vagy pl. szövetkezeti) volnának. Ezért a terv feltételez egy olyan országos üdülési koncepciót, amely a fejlesztés területi ki egyenlítését alapozza meg, kijelöli a Balatont helyettesítő, felváltó területeket, valamint megadja az adottságok megfelelő kihasználása érdekében a megépítendő férőhelyek nagyságrendjét s fajtáját, és azok megfelelő szintű fejlesztését.

A Balaton üdülőkörzet regionális rendezési tervének feladata tehát – az előzőekben leírtak alapján – az üdülés és idegenforgalom kulturált fogadási feltételeinek felvázolása a 2010. év távlatában. Feladata továbbá, hogy alapul szolgáljon a készíthető területrendezési és területfejlesztési tervnek, ágazati és tanácsi elképzeléseknek. A terv a területrendezési tervek tartalmának megfelelően négy fő fejezetből áll:

- területfelhasználás,
- közlekedési, közmű-, energia- és üdülési intézményhálózat,
- településhálózat, népesség,
- az emberi környezet védelme.

Területfelhasználás

E terv a Balatonkörnyék Regionális Tervéhez (BRT-hez) viszonyítva megnövelt területre készült. Az új tervezési területen 151 település van. A terv megkülönböztet közvetlen part menti településeket (parti települések – 37 település), valamint az ezek mögött a regionális terv területén elhelyezkedő tetelepeleket (háttértelepülések – 114 település).

A tartós üdülés színvonalas megvalósítása, valamint a szövetkezeti üdülési forma szélesebb körű elterjesztése érdekében a part menti településeknek a részletesebb tervekben meghatározandó területein rekonstrukciót szükséges végrehajtani.

Ennek során a hagyományos formában zsúfoltan beépített területek fellazítása a cél. A felszabaduló területeken elsősorban az üdülést közvetlenül szolgáló és területigényes létesítményeket (strand, sportterület, ellátó és kulturális építmények) kell elhelyezni. Itt helyezendőek el a koncentráltan megvalósuló üdülőférőhelyek is, amelyek a kereskedelmi forgalomban kedvezőbben hasznosíthatók, kisebb területet igényelnek, és ahol az üdülők ellátása is jobban megoldható. Kiépítésüket az infrastrukturális hálózat létesítésével összhangban kell elvégezni.

Az érintett területek rekonstrukcióját a nagy táv-

latú időszakban folyamatosan és fokozatosan kell végezni, figyelembe véve az épületállomány természetes avulását és kapcsolódva a part menti területek rendezéséhez, a településközpontok kiépítéséhez. A további részletesebb tervezés és a végrehajtás során figyelemmel kell lenni arra, hogy a rekonstrukció jó szervezéssel csak a szükséges mértékű kisajátítással legyen megvalósítható.

A parti településsorban a rekonstrukciók jelentős változást eredményeznek a területfelhasználásában. Az erre irányuló törekvést akadályozza a földrészek többségének személyi tulajdona. Ezért első lépésben meg kell szüntetni a további telekfelosztást. A tervet követően készíthető általános rendezési tervek részletes vizsgálata alapján pontosan kijelölendők azok a területek, amelyeken felújítási, építési tilalommal a fejlesztés korlátozandó, vagy amelyek a rekonstrukció számára felhasználhatóak. A kijelölést úgy kell végezni, hogy a területek felszabadítása ütemezhető legyen, a felszabadított területek egy része közterületté, intenzív zöld-, közösségi, sport-, játék-, szórakozási területté váljon, kisebb részben pedig az avult üdülőférőhelyek tulajdonosai számára az új építési lehetőség biztosítható legyen.

A fejlesztési lehetőségek, az ellátás megoldatlansága, a víz minőségének védelme, az időközben szükséges tervezési, szervezési és hatósági intézkedések megtételének igénye indokolja, hogy területileg differenciáltan és átmeneti időre építési tilalmat rendeljenek el. Ennek megvalósításakor alapvető szempontként kell figyelembe venni a térség szűkebb érdekei mellett azt is, hogy valamennyi intézkedés kellően megalapozott, átgondolt és az adott körülményekhez képest megfelelő legyen.

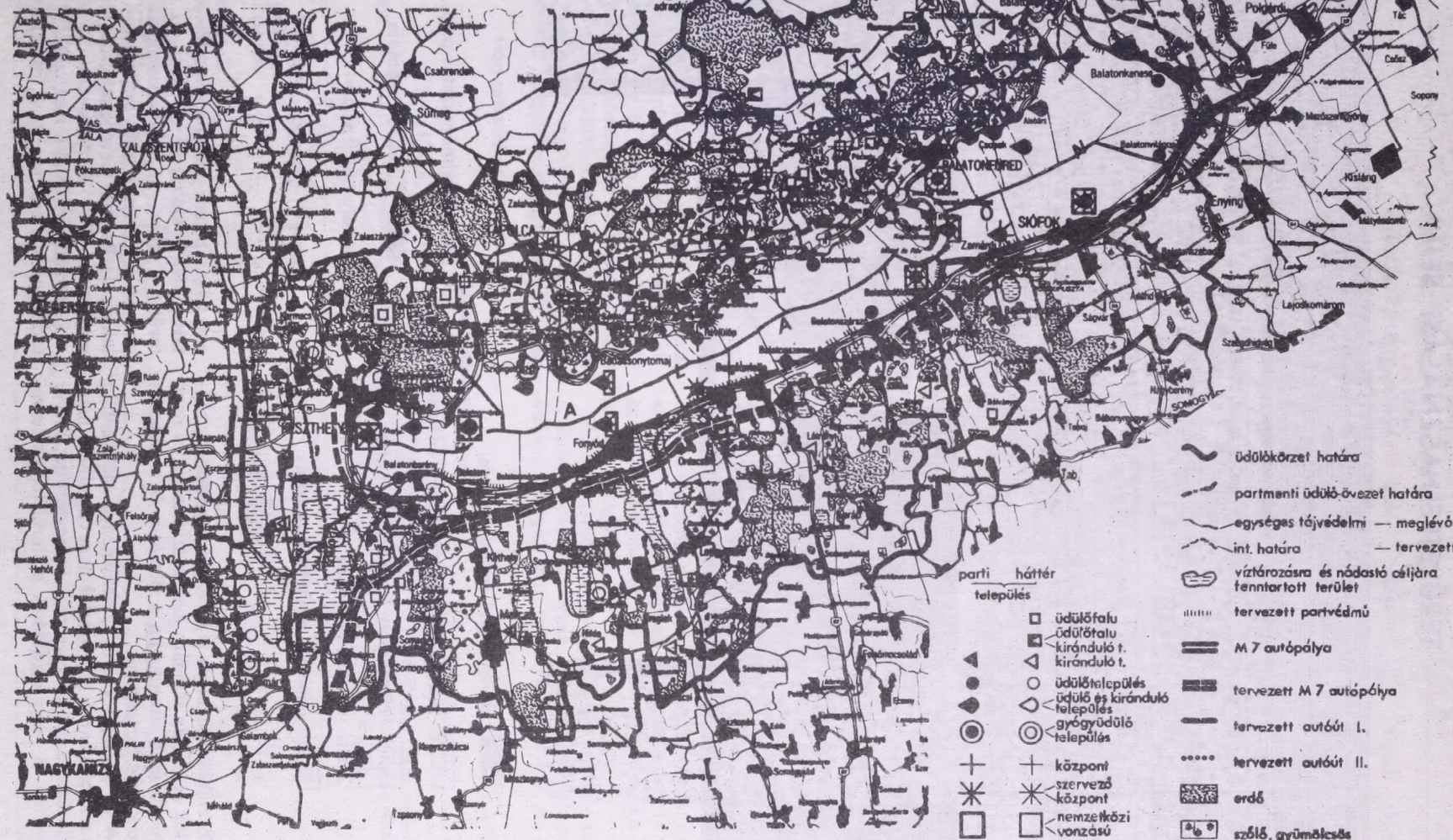
A belterületek bruttó laksűrűségét a terv csökkenti úgy, hogy nagy távlatban a jelenleg közel 40 fő/ha felett a teljes üdülőkörzetre 37 fő/ha-ban alapítja le. Az üdülőkörzet egészére az 1979. I. 1-i állapothoz képest további belterületnövelést a terv – az üdülési adottság megóvása, a természeti táj- és a mezőgazdasági területek védelme érdekében – nem irányoz elő. A belterületek határainak pontosítását a készülő általános rendezési tervekben kell meghatározni.

A rekonstrukció során a partrendezéssel összhangban, fokozatosan, átlag 30–50 m, egyes helyeken 150 m szélességben a part mellett összefüggő zöldfelületi sáv alakítandó ki. Ebben helyezendőek el a strandok, parti sétányok, kerékpárutak, ehhez kapcsolódnak a közparkok, valamint a háttérterületek zöldfelületi rendszerét – a táji adottságoktól függő távolságban – a parti zöldfelülettel összekapcsoló, az összefüggő beépítést megszakító, elválasztó zóldsávok.

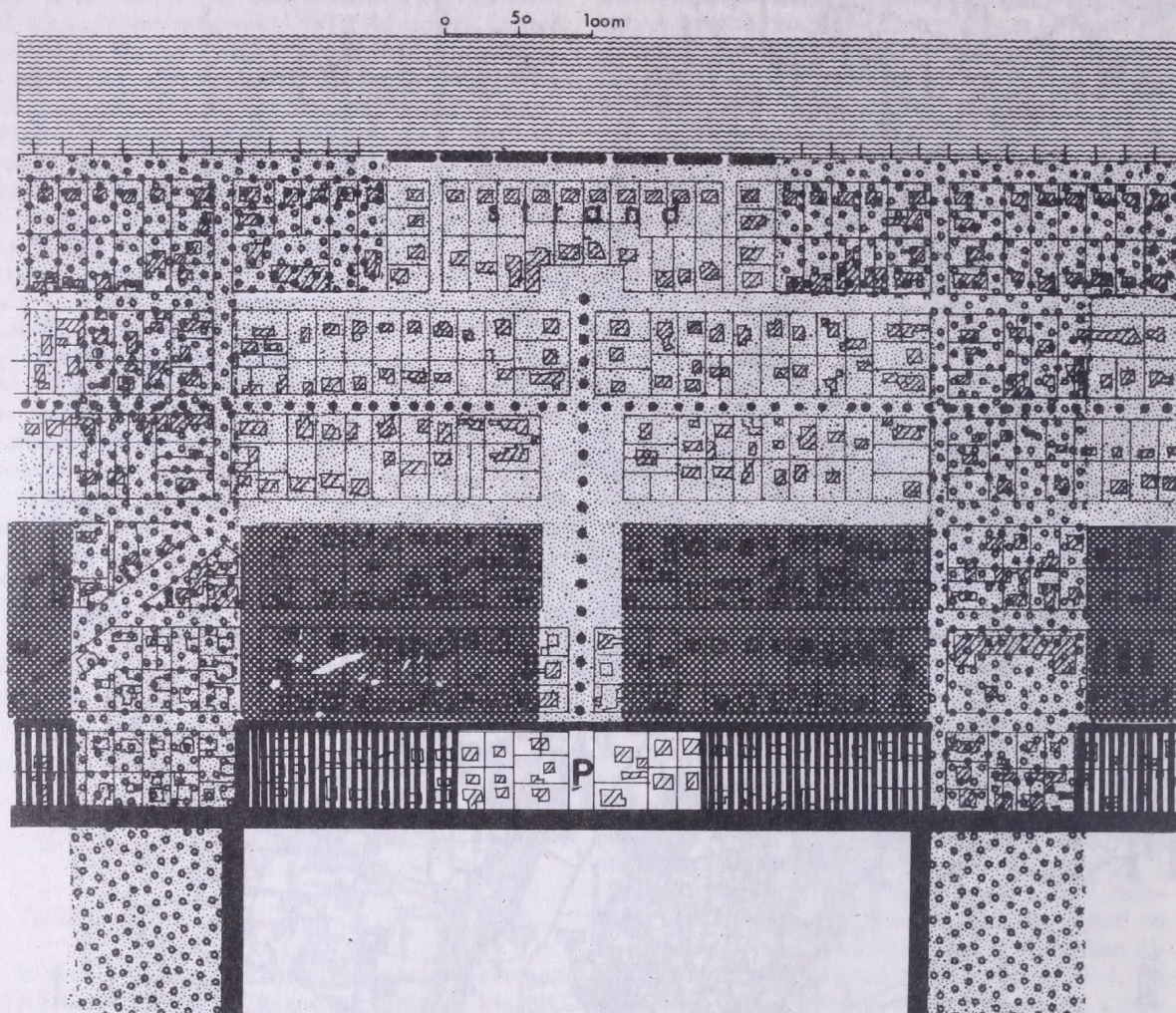
A partok kiszabadításakor a különböző szolgáltatásokat nyújtó strandterületeket, illetve szabadstrand-területeket differenciálva kell bővíteni, számukat növelni szükséges. A meglevő 260 ha strandterület bővítését – mintegy 80 ha-ral – a Balaton Vízgazdálkodás Fejlesztési Programban csökkentett előírányozott feltöltések biztosítják.

A BALATON ÜDÜLŐKÖRZET REGIONÁLIS RENDEZÉSI TERVE

0 5 10 km

A REKONSTRUKCIÓ SORÁN KIALAKITANDÓ ÜDÜLŐTERÜLET TERÜLETFELHASZNÁLÁSI SÉMÁJA

- üdülőterület építési övezetei
- jelentős zöldterülettel bíró intézmény ter.
- zöldterületi kapcsolat a háttér erdőkkel
- intézmény terület
- jelenlegi területfelhasználás

- természetes part
- féltermészetes part
- átmenő forgalom
- célforgalom
- gyalogos forgalom

 Balaton

Ezenfelül szükséges a hétévén megjelenő kirándulók egy része számára kisebb szigeteken és nagy területű úszó strandokon a fürdőzés és a napozás lehetőségét biztosítani.

A tó 59 600 hektáros vízfelületének csökkentése a továbbiakban a terv szerint nem engedhető meg. Szükséges a természetes partok megtartása, illetve növelése. A parti települések külterületeinek terve-

zett felhasználása jelentősen módosul. A terv távlatában 10 450 hektárral növekszik az erdő borította terület. Csökken az aránytalanság az északi és déli part erdősültsége között. Számottevő területet foglalnak el a Balaton vízvédelme érdekében létesítendő nádaszavak (kb. 10 000 ha).

E területeken kívül a mezőgazdasági terület más érdekből nem csökkenhet. Környezetvédelmi okok-

Területi mérleg

	Belterület	Zártkert	Mező- gazdasági terület	Erdő	Nádas	Víz- felület	Egyéb	Összesen
	ha							
Meglevő	26 100	14 800	157 400	67 200	5 200	60 100	8 800	339 600
Tervezett (2010-re)	26 100	12 000	137 800	78 000	12 100	63 600	10 000	339 600

Megjegyzés:

1. A mezőgazdasági terület tervezett kb. 2000 ha-os csökkentése magában foglalja mintegy 8000 ha gazdaságosan nem művelhető terület kivonását
2. A vízfelületből 59 600 ha a Balaton területe
3. A nádas és vízfelület nagysága a tározók kijelölése során kerül pontosításra
4. A parti települések belterülete 14 000 ha

ból a parlagon maradt földek növelése, illetve erdő-sítése szükséges. (1. táblázat)

A háttérterületek területfelhasználása kevésbé módosul. A belterületi lakóövezetekben megjelenik az üdülési funkció, azonban emiatt új üdülőterület kialakítása és a belterület növelése nem indokolt. Ösztönözni és segíteni kell a fogyó népességű települések és az elhagyott házak rendeltetésszerű, esetleg üdülési célú használatát, de a spontán felhasználást meg kell akadályozni. A háttérterületeken az aprófalvak értékes faluképeinek megőrzése e falvak új funkcióinak megteremtésével, az oda irányuló üdülés és idegenforgalom révén oldható meg. A háttértelepülések külterületének felhasználásában (a parti külterületekhez hasonlóan) az erdők nagyobb aránya és a víztározók területe kb. 15%-kal csökkenti a mezőgazdasági területet. A parti és a háttértelepülésekben egyaránt szükséges a zártkertek, a zártkerti tevékenység és ezen területek hasznosításának rendezése. A történelmi borvidék átalakulása és alacsonyabb, enyhébb domborzatú területre való áttelepülése a minőség ellen hat és a táj károsodását, a Balaton vízminőségének romlását, a ta-

laj elpusztulását eredményezi. Ez különösen kedvezőtlen az északi parton a 71-es úttól, illetőleg a vasúttól délre fekvő területeken.

Ezért a fenti káros folyamat megfékezése érdekében a szőlőtermelésre kijelölt területekre átfogó rendezési terv kidolgozása szükséges. A zártkertekre komplex tervek készítenők, amelyeknek meg kell határozniuk az adott területek jövőbeni hasznosításának, művelésének, a létesítmények elhelyezésének módját, valamint a terv megvalósulása érdekében teendő intézkedéseket. A területrendezés eszközeivel is meg kell akadályozni e területek bezsúfolódását, mert a jelenleg 400 négyszögölenként építhető építményekben elvileg kb. 350 000 fő megjelenése lehetséges, s ez válságos helyzetbe juttatná az üdülőkörzetet.

A parlagokat a zártkertekből a terv szerint ki kell vonni, és azokat erdősíteni, gyepesíteni kell (a zártkertekből kivonandó területek nagysága kb. 630 ha. (2. táblázat)

Az ipari területek növelését a terv nem javasolja. A Balaton-parti térségben csak szolgáltatóipar, az üdülést elősegítő ipari tevékenység folyhat. Az üd-

2. táblázat

Zártkerti intézkedési javaslat

Megye	A táji, természeti értékek megőrzése, illetve a helyzet rendezése érdekében további részletes tervezést igénylő zártkertek	Környezetvédelmi és üdülési szempontból erdősítendő (felszámolandó) zártkertek	Intézkedést nem igénylő, üdülés által kevésbé érintett zártkertek
Somogy	3 328 ha	200 ha	1770 ha
parti településekben	768 ha	89 ha	-
háttértelepülésekben	2 560 ha	111 ha	1770 ha
Veszprém	5 936 ha	434 ha	703 ha
parti településekben	1 541 ha	291 ha	-
háttértelepülésekben	4 395 ha	143 ha	703 ha
Zala	1 182 ha	-	861 ha
parti településekben	190 ha	-	-
háttértelepülésekben	992 ha	-	992 ha
	10 446 ha	634 ha	3334 ha
Balaton üdülőkörzet összesen			
parti településekben	2 499 ha	380 ha	
háttértelepülésekben	7 947 ha	254 ha	

lés, a környezetvédelem érdekében azonban a Balatonfüzfő–Veszprém ipari zónát védő zöldszávvallal kell elválasztani a Balatontól és a környező településektől. Fel kell tártani a bauxitkutatás és -kitermelés hatását a Hévízi-tóra, és – a kutatás eredményeinek megfelelően – intézkedés szükséges a gyógyfürdő védelmére. A tájat károsító külszíni bányászat megszüntetésével párhuzamosan gondoskodni kell a rekultivációról (feltöltés, erdősítés vagy idegenforgalmi bemutatóhely kialakítása).

Közlekedés

A hálózatok, illetve hálózati kapacitások kialakítása során az átmenő, a helyközi és a helyi forgalom szétválasztásával kell biztosítani a hétfégi forgalom kielégítő lebonyolítását. A terv alapvető előírása a háttértelepüléseknek a forgalomba való bekapcsolása, a parti települések helyi, és a háttértelepülések helyközi tömegközlekedésének megoldása, a part mentén a környezet kímélésének messzemenő figyelembevétele. Az átmenő forgalomtól az üdülőterületeket tehermentesíteni kell. Első ütemben a 7-es és 71-es főutakat kiváltó nyomvonalakat kell településeken kívülre helyezni. A meglevő belterületi útvonalakon lehetőleg mellőzni kell a négynyomúsítást.

Az M7-es autópálya nyomvonalát a partmenti üdülőterületek védelmében általában a parttól 2 km-es távolságon kívül kell kijelölni. Az északi parton gyorsforgalmi út építését javasolja a terv. A nyomvonal 3 alternatívája közül a Balaton-felvidék mögött vezetett II. alternatíva a táj és az üdülés szempontjából a legmegfelelőbb.

A személyforgalom várható növekedése következtében szükséges a hajópark korszerűsítése, gyorsjáratok beiktatása, a meglevő kikötők korszerűsítése és bővítése, a már az első regionális tervben előírt Boglárlelle–Révfülöp kompátkelés megvalósítása.

Vízellátás, szennyvízvezetés, hulladékelhelyezés

A parti településekben kialakult nagy népességszám miatt szükséges a közműves vízellátás. Ehhez képest a csatornaművek kiépítése a szükségesnél kisebb ütemben folyt, és ez a Balatont súlyosan károsítja. A Balaton üdülőkörzetében a terv kiemelt feladatként kezeli a szennyvízelvezetés és -kezelés, valamint a hulladékelhelyezés kérdését.

A Balatonba még tisztított szennyvíz sem kerülhet. Ahol az elvezetést a domborzati és gazdasági viszonyok lehetetlenné teszik, ott csak a harmadik tisztítási fokozat után kerülhet a víz a Balatonba.

Településhálózat, népesség

A terv javaslatot tesz az Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió (OTK) szerepköréit kiegészítő üdülési szerepkörök bevezetésére. Üdülő szervező központként fejlesztendő a Siófok, Boglárlelle és Keszthely. A nemzetközi idegenforgalom fogadására elsősorban Veszprémet, Siófokot, Balatonföldvart, Tászkát, Fonyódot, Zalakarost, Keszthelyt,

Hévizet, és Balatongyörököt kell alkalmassá tenni. A gyógyüdülés feltételeit elsősorban Hévízen, Balatonfüreden, Zalakaroson és Tászkán kell megteremteni.

A parti nagy tömegeket fogadó települések magas színvonalú ellátást, szolgáltatást igényelnek. A háttérterületek üdülési szerepkörrel rendelkező települései – a vízhez csak kismértékben kapcsolódva – lényegesen kisebb forgalmat vonzanak.

Az üdülési szerepkörök közül megkülönböztetett nyerne az üdülő- és kirándulótelepülések. Az üdülőtelepülések hosszabb tartózkodásra alkalmasak, közülük kiemeli a terv a csendes, ún. falusi üdülés településeit – üdülőfaluk megnevezéssel – melyek kivétel nélkül háttértelepülések.

A falvak üdülési célú hasznosítása feltételeinek megteremtése az alábbi ütemezésben lehetséges:

I. ütemben (1985-ig): Bálványos, Pécsely, Dörgicse (Kisdörgicse), Vászoly, Balatonszőlős

II. ütemben (1995-ig): Mindszentkál, Szentbékál, Köveskál, Balatonhenye, Monoszló, Tagyon, Szentjakabfa, Óbudavár, Mencshely, Lesencefalva, Vállus

III. ütemben (2010-ig): Az I–II. ütemben fel nem sorolt üdülőfalvak.

A kirándulótelepülések rövidebb tartózkodásra nyújtanak lehetőséget – a természeti környezet az idegenforgalmi látványosságok vagy egyéb adottságok alapján –, így ellátási létesítményeik ennek megfelelően alakítandók (pl. vendéglátás, erdei tornapálya, szalonnasütő stb.). A terv az egyes térségekben belül a központi elhelyezkedésű, illetve a több irányú kedvező közlekedési kapcsolattal rendelkező településeket mint központokat és szervező központokat jelöli.

Az üdülőkörzet rendezését, az üdülőfőhelyek és a forgalom alakulását nagymértékben behatárolják a térség adottságai, optimális befogadóképessége és a fejlesztés céljára rendelkezésre álló anyagi eszközök. Ezért az üdülőfőhelyek alakulását nagy távlatokban a terv két alternatívában rögzítette. Az első (A) szerint a csúcspopuláció száma 780 000 fő, a második szerint (B) 880 000 fő. Az állandó népesség, az üdülő- és kirándulópépesség 2010. évi alakulását a parti és háttérterületekre a 3. táblázat mutatja.

Figyelembe véve a folyamatban lévő fejlesztéseket, 1980-ig számolni kell a jelenlegi csúcslétszám és a főhelyszám mintegy 10%-os növekedésével.

Ez kedvezőtlenül befolyásolja a tervezett rekonstrukciót, a vízminőség alakulását, és fokozza a zsúfoltságot. Annak érdekében, hogy e folyamatban fordulópont következzen be, az alábbiakat kell tenni:

- az ország más üdülőkörzeteit fejleszteni kell a Balaton tehermentesítése céljából;

- telekgazdálkodási és adminisztratív eszközökkel kell segíteni a rekonstrukció megvalósulását, ki kell jelölni a rekonstrukciós területeket;

- olyan gazdasági és pénzügyi szabályozást kell alkalmazni, amely a zsúfoltság csökkentésére ösztönöz;

— meg kell győzni az ország közvéleményét, hogy az üdülőkörzet rekonstrukciója feltétele a kedvezőbb üdülési környezet kialakításának, a tó vízminősége javításának.

A terv távlatában (2010) az „A” változat szerint (1980-tól) az üdülőférőhelyek száma mintegy 15%-kal csökken, a „B” változat szerint mintegy 5%-kal nő. Az „A” változat megvalósítása kedvezőbb. (A rekonstrukció szükséges az üdülőkörzet megfelelő hasznosításához, enélkül a körzettel szemben támasztott társadalmi és gazdaságpolitikai célok nem valósíthatók meg.)

Az „A” változat előnyei:

– az üdülőkörzet kihasználtsága a jelenleginél hatékonyabbá válik;

– az üdülőkörzet a tartós és tömeges üdülés területévé válik;

– lényegesen nő az egy idényben üdülők száma a zsúfoltság növekedése nélkül;

– kultúraltabbá válnak az üdülés körülményei, csökken a bruttó laksűrűség, javul az építészeti színvonal;

– biztosíthatók a népesség ellátásához szükséges intézményterületek;

– az ellátás fejlődésével emelkednek az idegenforgalomból származó bevételek;

– számottevő méreteket ér el az üdülés korszerű formája.

Az „A” változat által javasolt 370 000 üdülőférőhely – a csökkenés ellenére – több az optimális (320 000) férőhelyszámnál. Ezért a terv távlatán túl szükséges a férőhelyek további csökkentése és ezzel párhuzamosan a férőhelyek kihasználtságának nö-

velése. A Minisztertanács 1013/1979. sz. határozatában az „A” variációt fogadta el.

A férőhelycsökkentés alapvetően a hagyományos magánnyaralókat érinti. 1980–2010 között a férőhelyek – üdülési formájuknál és rohamosan növekvő felújítási, üzemeltetési költségeiknél fogva – várhatóan nagy arányban avulnak el, és ilyen módon egy előnyösebb üdülési forma férőhelyeivel felválthatók. Mivel az új üdülési forma egy férőhelye 4–5 fő üdülését biztosítja egy idényben, a rekonstrukció során a több üdülő fogadásához kevesebb férőhely építése is elegendő. A férőhely csökkentés mellett szükséges viszont a kereskedelmi férőhelyek növelése.

A kereskedelmi férőhelyek között a magánérőből épített és működtetett férőhelyek (fizetővendégszolgálat) továbbra is mintegy 45–50%-ot tesznek ki. A férőhelyek jobb kihasználása érdekében szükséges a jelenlegi fizetővendégszolgálati rendszer mellett olyan szervezet és forma (fogadó, szövetkezeti panzió) kialakítása, amely az üdülőnépesség jobb ellátását, a célszerűbb területhasznosítást és egyben a férőhely-növekedés szabályozását és ellenőrzését biztosítja, és az idény meghosszabbítását szolgálja. A szociálturisztikai férőhelyek között jelenleg nagyon sok a korszerűtlen, elavult férőhely. Ez a helyzet tovább nem tartható. A terv a szociálturisztikai férőhelyek számának (90 000) szinten tartásával számol, javasolja a korszerűtlen férőhelyek fokozatos rekonstrukcióját, korszerű férőhelyekkel való felváltását. (3. táblázat)

Az üdülőkörzetben és környékén fellelhető, illetve feltárható hévizek (pl. Zalakaros, Hévíz, Igal,

3. táblázat

Az üdülőnépesség megoszlása

Lakónépesség	Szállásférőhelyek							Szállást nem igénylő hétfőgi kiránduló	Csúcspénsség	Bruttó belterületi laksűrűség	Átlagos üdülőférőhelyi intenzitás**	Üdülők száma főidényben
	szociálturisztikai	kereskedelmi		magán			összesen					
		állami	magán	családi (hagyományos)	új üdülési forma (szövetkezeti)							
efő		ezer férőhely					ezer fő		fő/ha		mill.fő	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
					(2+3+4+5+6)			(1+7+8)				
Parti települések												
1978. évi állapot	125	90	40	45	190	25	390	135	650	38	5,6	1,95
1980-ra várható	135	95	50	50	200	25	420	135	690	41	5,2	2,2
Távlat (2010)	150	90	70	60	100	40	360	130	640	37,7	6,9	2,48
Háttértelepülések												
1978. évi állapot	135	0,5	1	–	3,5	–	5	–	140
Távlat (2010)	130	3	1	3	3	–	10	150*	140
A Balaton üdülőkörzet összesen:												
1978. évi állapot	260	90,5	41	45	193,5	25	395	135	790
Távlat (2010)	280	93	71	68	103	40	370	130	780

* A Balaton mellett tartósan üdülőkből, kirándulókból

** A férőhelykihasználtság mutatója 100 napra (idény) vetítve

Tapolca, Fonyód-Táska, Marcali, Mesztegnyő, Somogyvár) rendkívül kedvező lehetőséget biztosítanak az üdülési idény meghosszabbítására. A termál-idegenforgalom megfelelő színvonalú fogadására szükséges a teljes közművesítés, a komplex ellátás és szolgáltatás, valamint a fürdők adottságaival arányos férőhelyfejlesztés.

A háttérterületek falusi üdülésének megszervezése módot nyújt az idény meghosszabbítására, az idényen kívüli forgalom növelésére, amely egyidejűleg a lassan elnéptelenedő falvak fellendítésének eszközévé válhat. Egyes jó üdülési adottságú falvakban – összesen 2–3000 férőhelyen – fizetővendégszolgálati rendszerű, vagy vállalati üdülés valósítható meg. Az üdülési választékot növelő falusi üdülés megteremtése a falusi népesség és az üdülők közötti új társadalmi kapcsolatok kialakulását eredményezi. A falusi üdülés, illetve az üdülőfalvak kialakítását a falvakra készített tervekkel kell biztosítani. Alapvető, hogy a kijelölt üdülőfalvakban üdülőtellek osztása és kijelölése nem cél.

A háttérterületekre – az erdők üdülési célú rendezése és felkészítése után – egyidejűleg mintegy 150 000 fő kirándul. Mivel a kirándulók döntően a parton üdülők köréből várhatók, ezért számuk az össznépségszámhoz már szerepel, a part menti területek tehermentesítéséhez azonban nagymértékben hozzájárul.

A terv a szállást nem igénylő kirándulóforgalom szinten tartásával számol. A Balatonra irányuló szervezett kirándulóforgalom (iskolai kirándulás, utazási irodák stb.) növelése a térségben a nyári időszakban nem kívánatos. A kirándulóforgalom csökkentésére gazdasági és adminisztratív eszközöket is igénybe kell venni, fejleszteni kell továbbá a városkörnyéki üdülőterületeket. Csak ebben az esetben lesz tartható a kirándulóforgalom jelenlegi szintje, a tartósan itt üdülők zavartalan ellátása.

A Balaton helyes hasznosításának feltétele az, hogy az üdülési és idegenforgalmi igények az országban egyenletesebben, az adottságokhoz igazodva kerüljenek kielégítésre. A hétvégi üdülési igények városközelí megoldása alapvető feltétele a különleges adottságú, tartós üdülésre alkalmas üdülőkörzetek, így a Balaton üdülőkörzet racionális kihasználásának is.

Szükséges a kialakult és jelenleg is vonzó családi nyaralás üdülési forma vizsgálata és módosítása. Ez az üdülési forma – bár hazánkban nagy hagyományokkal bír – véleményünk szerint ellátatlansága (elláthatatlansága), helyhez kötöttsége, rossz férőhely- és területhasznosítása és az üdülési igények rohamos növekedése következtében előnytelen, különösen a jó üdülési adottságú, elsősorban tartós üdülésre alkalmas területeken.

Elsősorban tehát az országos és nemzetközi jelentőségű, tartós funkciójú üdülőkörzetekben szükséges a közösségi férőhelyek nagyobb arányának kialakítása. Mivel a kereskedelmi és szociál-turisztikai férőhelyek létesítése a jelenlegi gazdasági helyzetben az államra irreálisan nagy terhet ró, a magánosok építési törekvése pedig jelentős mér-

tékű, módot kell találni a közös érdekek alapján olyan férőhelyek létesítésére, amelyek közösségi használatúak, de jelentős részben a magánérő igénybevételével épülhetnek, természetesen úgy, hogy a magánérő is megfelelően képviselve legyen (pl. szervezett fizetővendég-szolgálat, panziók stb.).

Az ilyen új üdülési férőhelyek létesítésekor figyelembe kell venni egyrészt a területtel való helyes gazdálkodás igényét, a táji, üdülési adottságokat, az ellátott üdülés igényét, másrészt a gazdasági, gazdaságpolitikai követelményeket. Jelenleg ilyen közösségi üdülési forma pl. a szövetkezeti üdülő, azonban ennek üzemeltetése, zöldfelületi ellátása, valamint az üdülők kiszolgálása még megoldásra vár. A jövedelmek, a gazdálkodás megfelelő szabályozása mellett egyes relative tiszta profilú üdülőkörzetekben előnyös lehet a közösségi üdülés panziószerű megvalósítása.

A terv megvalósulásának feltétele az, hogy a területen minden ágazati és területi fejlesztés az üdülés és idegenforgalom, a környezetvédelem érdekében figyelembevételével és annak irányában történjen. Ez különleges feladatot ró a közlekedésre, az üdülők gyors célba juttatása és az üdülés zavartalanságának biztosítása közötti ellentmondás feloldásában.

A vízügyi ágazat legfontosabb feladata a vízellátás és szennyvízkezelés megoldásán túl a Balaton vízminőségének javítása: a szennyvízelvezetés és -kezelés, vízrendezés, tisztítás, valamint a vízminőséget más területek, ágazatok részéről károsító hatások feltárása és azok kiküszöbölésére intézkedések megtétele.

A kereskedelmi és vendéglátás területén elsődleges az ellátás javítása. A kereskedelmi férőhelyek számbeli fejlesztését csak a rekonstrukció során, a férőhelyek számának csökkentésével párhuzamosan célszerű felgyorsítani.

A bevételek növelését döntően az ellátás és szolgáltatás színvonalának emelésével és az idény megnyújtásának lehetőségét kihasználva célszerű elérni.

A mezőgazdaság feladata az üdülőkörzet funkciójából adódóan kettős: egyrészt az üdülők élelmi-szerellátásában a jelenleginél nagyobb mértékben való részvétel – a területi adottságoktól függően –, másrészt a termelési feladatoknak úgy kell eleget tenni, hogy egyben a környezetvédelem és különösen a vízminőségvédelem követelményei is teljesüljenek.

Az üdülési igények növekedése, az adottságok károsodásának veszélye, a „természetes” táj iránti igény növekedése következtében a táj- és természetvédelem, a tájgazdálkodás jelentősége folyamatosan növekszik. A Balaton üdülőkörzetben az adottságok védelme, az idegenforgalmi vonzerő növelése érdekében szükséges – különösen az egyedülálló adottságot képviselő Balaton-felvidéken – a táj- és természetvédelmi tevékenység fejlesztése, a tájgazdálkodásban a táj- és természetvédelem érdekeinek figyelembevétele.

Az értékek védelme, a védendő tájban a gazdasági az üdülési és idegenforgalmi tevékenységek szabályozása és fejlesztése érdekében célszerű – a kisebb

területekre érvényes szigorúbb előírások mellett – a Balaton üdülőkörzet nagyobb területegységeire a gazdasági tevékenységet is megengedő táj- és természetvédelmi felügyelet és szabályozás megvalósítása.

A táj üdülési és egyéb adottságainak megőrzése és megfelelő kiaknázása érdekében szükséges a fejlesztések mellett a meglévő értékek, létesítmények karbantartása, üzemeltetése. A jelenleginél nagyobb gondot kell fordítani a közterületek, intézmények ápolására, a köztisztaságra.

A munkaerőgazdálkodásban elsődlegességet kell biztosítani az üdülés és idegenforgalom érdekeinek, emelni kell a terciér foglalkoztatottak arányát, a téli foglalkoztatással is segíteni kell az ellátó és kiszolgáló munkaerő számának növekedését, valamint serkenteni kell az üdülőkörzet belső tartalékainak időben való kihasználását.

A lakónépesség és az ellátást igénylő üdülőnépesség közötti feszültség csökkentését az érdekeltség megváltoztatásával és tudatformálással is segíteni szükséges.

Az érdekeltségi rendszernek olyannak kell lennie, hogy az üdülés, az idegenforgalom és a környezetvédelem érdekei érvényesüljenek.

A népességnek a parti településekbe vándorlását, illetve a háttérterület aprófalvaiból való elvándorlását fékezni kell, mert ezek a vándorlások nem egyértelműen szolgálják az üdülés és idegenforgalom fogadási feltételeinek javítását az elpusztuló falvak pedig a tájban és a népgazdaságban egyaránt kárt jelentenek.

A terv megvalósulásának további feltétele a regionális rendezési terv jóváhagyását követően készí-

tendő fejlesztési programok és általános rendezési tervek feladatainak helyes értelmezése.

A fejlesztési programoknak a jelenleginél nagyobb mértékben kell szolgálniuk a fogadási feltételek minőségének javítását. Alapvető a vízminőség-védelmi érdek, ezen túl elsődleges az ellátás és szolgáltatás fejlesztése. A férőhelyek fejlesztése csak a feltételezett rekonstrukcióval javasolható. A fejlesztési programnak tartalmazni kell a rekonstrukció anyagi forrását, területi és időbeni ütemezését.

A Balaton üdülőkörzet regionális rendezési terve alapvetően befolyásolja és megváltoztatja az eddig elkészült és jóváhagyott általános rendezési terveket, illetve az azokban foglalt elhatározásokat. Ezért a Balaton-parti települések általános rendezési terveit a regionális terv elhatározásának figyelembevételével felül kell vizsgálni, illetve újból el kell készíteni.

Ezen általános tervi munkák során kell a regionális terv legalapvetőbb elhatározását, a parti területek rekonstrukciós tervét elkészíteni, illetve az érintett területeket kijelölni. A rekonstrukció lényege a Balaton üdülőkörzet legértékesebb területeit elfoglaló alacsony intenzitású, a tartós üdülést legkevésbé szolgáló férőhelyek ütemes megszüntetése, és az ilyen módon felszabaduló területek helyes (intenzív) területfelhasználásának kialakítása. (Kevesebb, de nagy intenzitású, tartósan telíthető férőhely, intenzív zöldfelületek, magas szintű ellátás, szolgáltatás). Az általános tervekkel egyidőben kell meghatározni az új üdülési forma konkrét jogi, gazdaságossági, területfelhasználási és építési vonatkozásait.

IRODALOMJEGYZÉK

L. Bauer–H. Weinitschke: Tájrendezés. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1976.

A. Glikson: Recreational Land Use. The University of Chicago Press, 1970.

Kotsis Lajos–dr. Kőszegi Margit: Az üdülőterületek helye, szerepe az Országos Területrendezési Terv koncepciójában. Városépítés, 1979/6.

Dr. Kőszegfalvi György: A regionális tervezés fejlesztésének néhány kérdése. Településtudományi Közlemények 26. sz. Budapest, 1977.

Dr. Misley Károly: Üdültájrendezés és környezetvédelem. Gyógyfürdőügy 1977/3. sz.

Dr. Misley Károly: Üdültájak tervezésének néhány tapasztalata. Városépítés 1979/6.

Dr. Misley Károly: Az üdülés és a környezet. Előadás

„Az üdülővárosok fejlesztésének kérdései” című ankéton, Gyulán. MUT kiadvány (kézirat gyanánt), 1974.

L. Mumford: The Natural History of Urbanization. The University of Chicago Press, 1970.

Vöröss László: Rekreáció és környezetvédelem. Városépítés 1979/6.

A Balaton üdülőkörzet regionális rendezési terve 1979. VÁTI (felelős tervező: Kotsis Lajos).

A környezetvédelem biológiai alapjai (szerkesztette dr. Kovács M.) 9. fejezet.

Dr. Mócsényi Mihály: Az urbanizáció hatása a táj természeti elemeire, kondicionáló zöldfelületek.

Üdülőterület-fejlesztés vizsgálata a vízgazdálkodási döntések megalapozásához. 1977. VÁTI (felelős tervező: dr. Kőszegi Margit).

ОСОБЕННОСТИ СТРУКТУРНОГО ПРЕОБРАЗОВАНИЯ СИСТЕМЫ ПОСЕЛЕНИЙ В ВЕНГРИИ

Д-Р ДЁРДЬ КЁСЕГФАЛВИ

Нынешнее положение сети поселений Венгрии характеризуется процессом широкого и глубокого преобразования. При этом можно хорошо распознавать положительные, отрицательные, а также противоречивые последствия развития и следовать за ними. Рассматривая нынешнее положение структуры поселений Венгрии, заметно развертывание процесса структурного преобразования.

Преобразование и развитие структуры сети поселений означает, что в рамках этой сети, вследствие общественно-экономического, научно-технического а также технологического развития в пространствах, где развитие наиболее определено углублением территориального распределения труда, функциональные, иерархические, территориальные и т. п. связи между поселениями становятся все более разнообразными и оформляют своеобразные формации, структуры населенных пунктов. Наряду с развитием и углублением функциональных и иерархических связей, поселения и их группы во всех отношениях переплетаются между собой, вследствие чего возникают структуры и формации поселений различного характера, интенсивности и пространности. В структурном преобразовании

системы поселений решающая роль принадлежит становлению территориальной структуры производства материальных благ, а также инфраструктуре.

Этот процесс, однако, имеет очень различный характер и различную интенсивность в отдельных краях страны. Это объясняется разными причинами. К ним относятся особенности, связанные с разными эпохами истории развития системы поселений и сохранившееся их наследствие; в качестве решающего фактора процесса структурного преобразования можно отметить достигнутый уровень общественно-экономического развития данного края, концентрацию населения под его влиянием, накопление производительных и непроизводительных основных фондов на территориях. Определяющую роль играют и особенности, связанные с природно-ландшафтным окружением и отношениями географии поселений.

Работа рассматривает своеобразные черты структурного преобразования системы поселений Венгрии. Сперва дается оценка о важнейших чертах развития сети поселений в недавнем прошлом. В заключении намечаются задачи по управлению структурным преобразованием системы поселений.

НОВАЯ ФАЗА УРБАНИЗАЦИИ В НАШЕЙ СТРАНЕ

ФЕРЕНЦЕ ХЁРХЕР

Работа дает общий обзор о результатах научных исследований, проведенных в ВАТИ. Таким образом, не останавливаясь на синтезировании результатов проведенных до сих пор исследований других институтов, занимается описанием некоторых целевых установок и мероприятий по градостроительному развитию, которые оказали влияние на процесс урбанизации в нашей стране.

Работа, по своему содержанию, разбивается на следующие разделы:

— Некоторые предварительные объяснения понятий (для создания общего языка между автором и читателями)

- Краткий обзор исторических предшествующих событий урбанизации в Венгрии;
- Обзор процесса урбанизации в Венгрии от II-ой мировой войны до наших дней;
- взаимоотношения урбанизации и территориального развития хозяйства;
- формирование сети поселений;
- процесс формирования сети городов (динамика и отдельные компоненты действительных изменений городского населения);
- процесс урбанизации (развития инфраструктуры поселений), в частности, развитие технической и социальной инфраструктуры;
- Обобщающие выводы.

РАЗВИТИЕ СРЕДНИХ ВЕНГЕРСКИХ ГОРОДОВ ПОСЛЕ ОСВОБОЖДЕНИЯ

Д-Р КАЛЬМАН ФАРАГО

Работа является продолжением опубликованной в № 28 «Телепюлештудомани Кёзлеменек» статьи «Образование и развитие средних венгерских городов до первой мировой войны». Показывается, как стали подобными к 1970 г. такие основные особенности 17 нынешних городов среднего размера, как величина, центральная роль, производственное значение, инфраструктура, профессиональное расслоение.

Развитие группы средних городов в период после освобождения в большинстве отношений произошло быстрее, чем в остальных городах страны, так их значение возросло с каждым периодом. Наряду с крупными городами, они были главными пользователями относительного снижения значения столицы. Они дошли до такой степени, что по процессу своего развития и своему положению, существенно различаются от малых городов, а в то же время, во многих отношениях в большой мере приблизились к крупным городам. Прогнозируя темпы развития, можно рассчитывать и на дальнейшее снижение нынешних различий между двумя группами городов.

Вследствие административной реорганизации в 1950 г., один из средних городов, Шопрон, перестал быть комитатским центром, зато Кечкемет, Бекешчаба, Татабана, Шалготарян и Ходмезёвашархей стали комитатскими центрами, (до 1962 г.). Этот шаг вперед в иерархии государственного управления значительно способствовал повышению их доли в распределении средств развития, в переслоении их по профессиональному составу, а также в строительстве новых общественных зданий, необходимых для выполнения центральной функции. Переорганизации административных территорий, происшедшие в это

же время привели к тому, что от городов большой протяженности в Низменности, с большим числом населения, отделили территории, вследствие чего число населения снизилось, а к меньшим задунайским городам присоединили территории, увеличивая таким образом численность их населения. Благодаря этому, выравнивались различия по их величине.

Развитие промышленности, в отсталых до тех пор городах повысило их производственное значение. В городах, где раньше осуществлялась односторонняя индустриализация, снизились темпы роста промышленности. Промышленное развитие в меньшей мере раздувал средние города Низменности, которые обладали трудовыми резервами, зато в меньших задунайских городах вызвало быструю иммиграцию. Таким образом, изменение производственной роли снизило различия в численности населения.

В смягчении различий в отношении развитости инфраструктуры также играет роль индустриализация. В этом отношении города Низменности и в дальнейшем находятся в менее выгодном положении, чем задунайские, которые, впрочем, также отстают от городов первоочередно промышленного характера. Сохранение различий на длительный период ожидается и потому, что из населения средних городов Низменности многие живут на хуторских территориях, лишенных инфраструктуры.

Анализ процесса развития средних городов доказывает, что их состав и число не постоянны. Уже теперь можно предсказать, что некоторые из них через некоторое время регрессируют в группу малых городов, откуда некоторые, благодаря своему быстрому развитию, по-видимому, превращаются в средние.

ИССЛЕДОВАНИЕ ПЛОТНОСТИ ЗАСТРОЙКИ ЖИЛОЙ ТЕРРИТОРИИ

Д-Р ИМРЕ ПЕРЕНИ—ТАМАШ МЕДДЕШИ

Статья предшествовало указание № 11/1977 Общегосударственного Физкультурного и Спортивного Ведомства, которое в значительной мере повысило нормативы по обеспечению зеленой поверхностью. По-видимому, этим и снизится плотность населения, достижимая в связи с новыми, поселкообразными жилищными капиталовложениями, поэтому стало необходимым основательное исследование последствий изменения нормативы. Статья начинается исследование определением удельной потребности в террито-

рии отдельных элементов жилой территории, затем с его помощью рассчитывает валовую плотность населения. При вероятном снижении валовой плотности населения можно выявить, что с появлением новых норм зеленых территорий повышение этажности увеличивает плотность населения только в незначительной мере. Удвоение числа этажей при застройке средней высоты приводит к экономии только 1/7 части территории, в противоположность положению до повышения нормативы, когда в подобных случаях

экономика могла составить около 1/3 части территории. Это обстоятельство в решительной мере может способствовать изменению нашей позиции об экономичности застройки средней высоты. В статье отдельная глава посвящена вопросу жилой микросферы, в частности, проблеме чистой плотности населения. Понятие чистой плотности населения можно определить только функциональным толкованием единицы регулирования; поэтому статья стоит на такой точке зрения, что та или иная группа жилых зданий

может представлять собой функциональную — и одновременно регулировочную — единицу только с относящимся к ней общим садом. При этом новая норматива зеленых территорий имеет результатом снижение чистой плотности населения только в области застройки средней высоты. Работа указывает и на некоторые проблемы проектного характера, связанные с отношением некоторых элементов зеленой поверхности к жилищу, а также к структуре жилой территории.

МЕНЯЮЩАЯСЯ РОЛЬ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В ПРОЦЕССЕ ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ

Д-Р ТАМАШ БИХАЛИ

Промышленность всегда оказала значительное влияние на размещение и изменения важнейших элементов пространственной структуры. В противоположность инерции других элементов пространственной структуры промышленность представляет собой относительно подвижный и активный элемент. Однако, такое влияние промышленности, в соответствии с темпами, размером, отраслевыми особенностями и характером с каждым периодом меняется по своей интенсивности, конкретной форме появления, даже и по своей тенденции.

Для промышленности Венгрии до первой мировой войны было характерно «одно предприятие — один завод — т. е. одна база». Медленное развитие было связано с основанием заводов (2—300 раз в год), хотя прирост — из-за прекращения, банкротств — оказался значительно меньшим.

Развитие в период между двумя мировыми войнами осталось медленным, — по росту производственной стоимости на душу даже медленнее — чем до 1910 г. В то же время за изменениями произошла уже ясная и разносторонняя концентрация. Прирост сосредоточился в столице, в формирующихся промышленных районах и в точках кристаллизации позднейших промышленных узлов — в пока островами образно индустриализирующихся городах.

За периодом восстановления после освобождения в 1950—70 гг. следовала эпоха быстрой, экстенсивной индустриализации. Для экстенсивности в целом характерны затраты весьма большой доли национального дохода на промышленные капиталовложения, а также четырехкратное увеличение численности работников, занятых в промышленности. Последний показатель свидетельствует о 2—2,5-кратном росте темпов по сравнению с предыдущим полвеком.

В территориальном отношении весь период характеризуется тем, что более высокая доля средств и прироста рабочей силы приходилась на развитие столицы и традиционных промыш-

ленных районов. Наряду с быстрым ростом из остатка обеспечились и отсталые в промышленном отношении территории в такой мере, чтобы считать процессом индустриализации, одним из показателей которого является постепенное снижение удельного веса занятой рабочей силы в столице и традиционных промышленных районах. Последний процесс в 70-х годах ускорился вследствие двух факторов (появившихся уже в 60-х годах): с одной стороны, в традиционных промышленных районах все трудовые и инфраструктурные резервы были исчерпаны, а с другой стороны, постепенно прекращалось вынужденное развитие тяжелой промышленности. Таким образом, размещение предприятий на отсталые в отношении промышленности территории, на их центры различной величины стало все более рентабельным, возможным, даже крайне необходимым. Это сопровождалось рассыпанием промышленности агломераций или отдельно стоящих центров в свою непосредственную окрестность, так что в будущем — наряду с около 200 поселениями, имеющими самостоятельную промышленную функцию — можно рассчитывать и на 300 поселений не промышленного характера, где промышленные предприятия составом в несколько сотен человек или меньше, в качестве филиалов крупных производственных предприятий, обеспечиваясь оборудованием на уровне крупного предприятия, совершают относительно полноценный производственный процесс.

Около 500 промышленных или располагающих промышленностью поселений, органически входящие в промышленную сеть страны, размещаются довольно равномерно, что поднимает толкование, картографическое изображение структуры промышленного пространства по-новому. Вместо промышленных районов, первоочередных промышленных узлов можно разделить страну и в промышленном отношении, без остатка и параллелизмов на районы. Этому соответственно предлагается разбивка страны в промышленном отношении на 10 районов.

ПРОЕКТИРОВАНИЕ КУРОРТНОГО ЛАНДШАФТА И РАЙОН ОТДЫХА БАЛАТОН

Д-Р КАРОЙ МИШЛЕИ—ЛАЙОШ КОЧИШ

Нынешняя функция края у Балатона, в результате развития и совершенствования ландшафта сложилась постепенно. Происшедшие здесь изменения только частично являются сопровождающим явлением развития района, их большинство представляет собой результаты общественно-экономических изменений, происшедших в венгерских краях в целом.

Основная функция района отдыха Балатон состоит в культурном обеспечении природных и общественных условий отдыха. В нынешнем состоянии он неспособен безостаточно выполнять эту основную функцию, так как, с одной стороны, существование, сохранение природных особенностей, обеспечивающих основные предпосылки отдыха подвергались опасности, а с другой стороны, территориально-хозяйственная по-

литика, способствующая тому, чтобы все более широким слоям населения досталось собственная дача, при «балатонском типе» осуществления не привела к желательным результатам.

Стало актуальным разработать новый проект регионального плана района отдыха, который — наряду с защитой качества воды Балатона, основной предпосылкой главной функции края — поставил целью создать условия для лучшего использования мощностей отдыха, которые представляют высокую ценность и для народного хозяйства, далее, в частности, путем включения т. н. «территорий заднего плана», рациональное использование их ландшафтные, природные, культурно-исторические и экономические особенности, имеющие национальное значение, а также расширение выбора возможностей отдыха.

ZUSAMENFASSUNGEN

CHARAKTERISTIKEN DES STRUKTURWANDELS DES SIEDLUNGSSYSTEMS VON UNGARN

DR. GYÖRGY KÖSZEGFALVI

Das gegenwärtige Siedlungsnetz von Ungarn kann durch einen weitgehenden und tiefgreifenden Umwandlungsprozess charakterisiert werden. Die positiven, negativen, bzw. widersprüchlichen Folgen der Entwicklung können gut erkannt und verfolgt werden. Bei der Untersuchung der gegenwärtigen Lage des Siedlungssystems von Ungarn ist die Entfaltung des Prozesses des Strukturwandels auffallend.

Der Strukturwandel des Siedlungssystems, die Entwicklung seiner Struktur bedeutet, dass sich zufolge der zunehmenden Vielfalt der funktionellen, hierarchischen, territorialen usw. Beziehungen der in den durch die gesellschaftlich-wirtschaftliche, die technisch-wissenschaftliche und technologische Entwicklung, infolge der Intensivierung der territorialen Arbeitsteilung am meisten betroffenen Gebieten gelegenen Siedlungen und Siedlungsgruppen, spezifische Siedlungsformationen und -strukturen entfalten. Bei der Vertiefung und Entwicklung der funktionellen und hierarchischen Beziehungen verflechten sich die Siedlungen und Siedlungsgruppen in jeder Beziehung und infolge dessen entfalten sich Siedlungsstrukturen und -formationen unterschiedlichen Charakters, unterschiedlicher Intensität und territorialer Ausdehnung. Im Strukturwandel des Siedlungssystems spielt die Entwicklung

der territorialen Struktur der Produktion der materiellen Güter, sowie die Infrastruktur eine entscheidende Rolle.

Der Charakter und die Intensität dieses Prozesses sind jedoch in den einzelnen Gebieten des Landes sehr unterschiedlich. Die Gründe sind verschieden. Unter diesen können jene Gegebenheiten und deren noch heute lebende und wirkende Erbschaft erwähnt werden, welche im Laufe der Etappen der historischen Entwicklung des Siedlungssystems entstanden. Als entscheidender Faktor des Strukturwandels kann der gesellschaftlich-wirtschaftliche Entwicklungsstand des betreffenden Gebietes und die zufolge dessen stattgefundene oder stattfindende Bevölkerungskonzentration und die bedeutende territoriale Konzentration der produktiven und unproduktiven Grundfonds bezeichnet werden. Auch die durch die natürliche Umwelt und die siedlungsgeographischen Verhältnisse bestimmten Gegebenheiten spielen eine bedeutende Rolle.

Die Studie untersucht die spezifischen Züge des Strukturwandels des Siedlungssystems von Ungarn. Einleitend werden die Hauptzüge der Entwicklung der jüngsten Vergangenheit gewertet. Abschliessend werden die mit der Lenkung des Strukturwandels des Siedlungssystems zusammenhängenden Aufgaben behandelt.

EINE WEITERE ETAPPE DER URBANISATION IN UNGARN

FRAU NÓRA HÖRCHER

In der Studie werden die bisherigen Ergebnisse der im Ungarischen Institut für Städtebau und Raumordnung betriebenen Forschungen kurz zusammengefasst. Es wird also die Synthese der in anderen Instituten durchgeführten Forschungen nicht unternommen. Einige städtebauliche Zielsetzungen und Massnahmen, welche den Urbanisationsprozess in Ungarn beeinflussten, werden jedoch bekanntgegeben.

Die inhaltliche Gliederung der Studie widerspiegelt sich im folgenden strukturellen Aufbau:

- Die Deutung einiger Begriffe (im Interesse der Ausgestaltung einer gemeinsamen Sprache des Autors und der Leserschaft)
- Kurzer Überblick der Vorgeschichte der Urbanisation in Ungarn
- Gestaltung der Urbanisation in Ungarn vom zweiten Weltkrieg bis zur Gegenwart
- Zusammenhänge der Urbanisation und der territorialen Entwicklung der Wirtschaft
- Gestaltung des Siedlungsnetzes
- Gestaltung der Verstädterung (tatsächliche

- Änderung der städtischen Bevölkerungszahl und Komponente der Änderungen)
- Gestaltung der Urbanisation (der Entwicklung

- der Infrastruktur der Siedlungen), insbesondere der technischen und sozialen Infrastruktur
- Schlussfolgerungen.

ENTWICKLUNG DER UNGARISCHEN MITTELSTÄDTE NACH DER BEFREIUNG

DR. KÁLMÁN FARAGÓ

Die Studie ist die Fortsetzung der unter dem Titel „Ausgestaltung und Entwicklung der ungarischen Mittelstädte bis zum ersten Weltkrieg“, in der 28. Nummer der Zeitschrift *Településtudományi Közlemények* erschienenen Studie; es wird dargestellt, wie sich solche grundlegende Charakteristik der gegenwärtigen Mittelstädte, wie Grösse, zentrale Funktion, Bedeutung in der Produktion, Infrastruktur, Beschäftigungsschichtung bis zum Jahre 1970 ähnlich wurden.

Das Tempo der Entwicklung der Mittelstädte war in den meisten Beziehungen rascher, als jene der übrigen Städte des Landes, in dieser Weise wuchs ihre Bedeutung von Zeit zur Zeit an. Neben den Grosstädten waren die Mittelstädte die Hauptnutzniesser der relativen Abnahme der Bedeutung der Hauptstadt. Sie gediehen bis dahin, dass sie sich bezüglich ihres Entwicklungsprozesses und ihrer Lage von den Kleinstädten bedeutend unterscheiden und dass sie in vielen Beziehungen den Grosstädten ganz nahe gekommen sind. Aufgrund der Projektion des Entwicklungstempos kann mit der Minderung der gegenwärtigen, noch bestehenden Unterschiede der beiden Stadt-Gruppen gerechnet werden.

Zufolge der Reorganisation der Verwaltung im Jahre 1950 verlor eine der Mittelstädte – Sopron – den Rang des Komitatssitzes. Kecskemét, Békéscsaba, Tatabánya, Salgótarján und Hódmezővásárhely (bis 1962) wurden jedoch zum Komitatssitz erklärt. Das Vorwärtkommen in der administrativen Hierarchie spielte bedeutend in der Hebung des Anteiles an Entwicklungsmitteln, in der Umschichtung der Beschäftigung in den Städten, sowie im Bau der zur Erfüllung der neuen Funktion nötigen öffentlichen Gebäude mit. Aus der gleichzeitig durchgeführten Änderung der Verwaltungsgebiete ergab es sich, dass das Gebiet der ausgedehnten Städte der ungarischen Tiefebene von hoher Bevölkerungszahl vermindert wurde, das Gebiet der

kleineren Städte Transdanubiens wurde dagegen vergrössert, wodurch die Bevölkerungszahl der ersten abnahm, jene der zweiten jedoch zunahm. In dieser Weise verminderten sich die Unterschiede.

Die industrielle Entwicklung der früher industriell unterentwickelten Städte hatte die Näherung der Bedeutung in der Produktion zur Folge. In den früher einseitig industrialisierten Städten verminderte sich das Tempo der industriellen Entwicklung. Die Mittelstädte der ungarischen Tiefebene wurden weniger durch die Industrieentwicklung angeschwellt, da sie über innere Arbeitskräftereserven verfügten. In den kleineren Städten Transdanubiens nahm dagegen eine intensive Einwanderung ihren Anfang. Die Änderung der Funktion in der Produktion verminderte in dieser Weise die Unterschiede der Bevölkerungszahl.

Auch die Industrialisierung trug dazu bei, dass sich die Unterschiede des Entwicklungsgrades der Infrastruktur verringert haben. Bezüglich der Infrastruktur ist die Lage der Städte der Tiefebene auch weiterhin weniger vorteilhaft als jene der Städte Transdanubiens, welche den Industriestädten ebenfalls zurückstehen. Es kann auch deswegen noch eine längere Zeit mit dem Fortbestand der Unterschiede gerechnet werden, da in den Mittelstädten der Tiefebene die Zahl der in Einzelgehöften lebenden – wo es keine Infrastruktur gibt – verhältnismässig hoch ist.

Die Analyse des Entwicklungsprozesses der Mittelstädte beweist, dass die Zusammensetzung der Gruppe der Mittelstädte und die Anzahl der Mittelstädte nicht konstant seien. Auch aufgrund der bisherigen Entwicklungstendenzen kann vorhergesagt werden, dass einige Mittelstädte binnen einer gewissen Zeit in die Gruppe der Kleinstädte zurückfallen. Einige Kleinstädte werden jedoch zufolge ihrer raschen Entwicklung den Rang einer Mittelstadt erwerben.

UNTERSUCHUNG DER BEBAUUNGSDICHTE VON WOHNGEBIETEN

DR. IMRE PERÉNYI-TAMÁS MEGGYESI

Der Studie ging die Verordnung No 11/1977. des Landesamtes für Körperkultur und Sport, welche die früheren Normativen der Grünflächen bedeutend hob, unvermittelt voran. Dadurch wird beim neuen, siedlungsartigen Wohnungsbau die erreichbare Wohndichte offenbar vermindert, deshalb musste eine umfassende Untersuchung der Folgen

der Änderung der Normativen unternommen werden. Die Studie beginnt mit der Untersuchung des spezifischen Flächenbedarfs der einzelnen Elemente des Wohngebietes, darauf folgend wird zuerst die Änderung der brutto Wohndichte ausgerechnet. Bei der zu erwartenden Abnahme der brutto Wohndichte kann erwiesen werden, dass durch die

Erscheinung der neuen Grünflächen-Normativen die Wohndichte durch die Hebung der Geschosshöhe nur unbedeutend erhöht wird. Im Falle einer Bebauung mittlerer Höhe hat die Verdoppelung der Geschosshöhe nur die Einsparung von 1/7 der Fläche zur Folge. Bevor der Hebung der Normative konnte dagegen in ähnlichem Fall die Flächeneinsparung 1/3 ausmachen. Dieser Umstand kann bedeutend zur Änderung unserer früheren Auffassung bezüglich der Wirtschaftlichkeit der Bebauung mittlerer Höhe beitragen. Ein Kapitel der Studie behandelt die Frage der Mikrowohnumwelt und das Problem der netto Wohndichte. Der Begriff

der netto Wohndichte kann nur durch die funktionelle Deutung der Flächeneinheit bestimmt werden. Deshalb wird in der Studie die Ansicht vertreten, dass eine Gruppe von Wohngebäuden nur zusammen mit der dazu gehörenden öffentlichen Grünflächen-Normative bewirkt jedoch nur im Falle einer Bebauung mittlerer Höhe die Abnahme der netto Wohndichte. Die Studie weist auch auf einige Planungsprobleme hin, welche die Beziehung der einzelnen Elemente der Grünflächen zur Wohnung, bzw. zur Struktur des Wohngebietes betreffen.

DIE VERÄNDERLICHE ROLLE DER INDUSTRIE IM TERRITORIALEN ENTWICKLUNGSPROZESS

DR. TAMÁS BIHALY

Die Anordnung und die Änderungen der Hauptelemente der Raumstruktur wurden immer bedeutend durch die Industrie beeinflusst. Im Gegensatz zur Inertie der übrigen Elemente der Raumstruktur erscheint die Industrie als verhältnismässig mobiles und aktives Element. Dieser Einfluss der Industrie verändert sich jedoch dem Tempo, dem Mass, den zweiglichen Spezifika und dem Charakter der Industrialisierung entsprechend in den verschiedenen Zeitabschnitten in ihrem Charakter, in ihrer konkreten Erscheinung und sogar in ihrer Tendenz.

Die Industrie Ungarns wurde vor dem ersten Weltkrieg eindeutig durch „ein Unternehmen, eine Fabrik, ein Standort“ charakterisiert. Die langsame Entwicklung war mit der Gründung der einzelnen Fabriken verbunden (jährlich 2–300 Fälle), obwohl der Zuwachs wegen der Liquidierung und des Bankrotts von zahlreichen Betrieben viel geringer war.

Im Zeitraum zwischen den beiden Weltkriegen war die Entwicklung auch weiterhin langsam, der Zuwachs des Produktionswertes pro Kopf war sogar niedriger als vor 1910. Gleichzeitig ging im Hintergrund der Veränderungen eine klare und mehrseitige Konzentration vor sich. Der Zuwachs konzentrierte sich auf die Hauptstadt, auf die sich bereits entwickelnden Industriegebiete, auf die Kristallisationspunkte der späteren Industriegebiete, sowie auf die sich fürerst inselartig industrialisierenden Städte.

Dem Zeitraum des Wiederaufbaues nach der Befreiung folgte zwischen 1950–1970 die Periode einer raschen extensiven Industrialisierung. Die Extensivität war dadurch charakterisiert, dass ein sehr hoher Anteil des Volkseinkommens für industrielle Investitionen angewendet wurde und dass sich die Anzahl der Industriearbeiter vervierfacht hat. Die letztere Kennziffer weist – verglichen mit den vorangehenden 50 Jahren – auf eine 2 bis 2 1/2-fache Beschleunigung des Tempos hin.

Bezüglich der territorialen Verteilung ist es für den gesamten Zeitraum charakteristisch, dass der

grössere Anteil der Produktionsmittel und des Zuwachses an Arbeitskräften der Entwicklung der Hauptstadt und der traditionellen Industriegebiete zuteil wurde. Selbst bei der raschen Entwicklung bekamen die industriell unterentwickelten Gebiete noch vom Rest soviel, dass dies als ein Industrialisierungsprozess betrachtet werden kann. Eine der Kennziffern, welche auf diese Tatsache hinweist ist, dass der Anteil der hauptstädtischen und im allgemeinen der traditionellen Industriegebiete – an der Zahl der Werktätigen gemessen – abnahm. Der letztere Prozess beschleunigte sich in den Siebzigerjahren zufolge von zwei (bereits in den Sechzigerjahren erscheinenden) Faktoren: in den traditionellen Industriegebieten wurden sämtliche Arbeitskräfte- und Infrastrukturreserven erschöpft und die forcierte Entwicklung der Schwerindustrie hörte allmählich auf. In dieser Weise wurde es immer rentabler, bzw. möglich und sogar zwingend, die neuen Industrieanlagen in den industriell unterentwickelten Gebieten, in deren Zentren anzusiedeln. Damit war das „Ausschwärmen“ der Industrie der Ballungen oder der einzelnen Zentren in ihre unmittelbare Umgebung verbunden. Somit kann in der Zukunft ausser den 200, eine selbständige industrielle Funktion besitzenden Siedlungen, mit weiteren 300 Siedlungen industriellen Charakters gerechnet werden, wo die einige hundert Arbeiter beschäftigende Industrie als die Abteilung eines Grossunternehmens, dem Niveau des letzteren entsprechend ausgestattet, einen verhältnismässig kompletten Arbeitsprozess durchführt.

Die 500, sich mit ihrer Industrie organisch in die Industrie des Landes einfügenden industriellen oder eine Industrie besitzenden Siedlungen sind ziemlich gleichmässig auf dem Landesgebiet verteilt. Dies benötigt eine neue Auffassung der industriellen Raumstruktur. Anstatt von Industriekreisen und bedeutenden Industriegebieten kann das Land auch hinsichtlich der Industrie restlos und ohne Überdeckungen in Kreise gegliedert werden.

ERHOLUNGSLANDSCHAFTPLANUNG UND DIE ERHOLUNGSREGION DES BALATON

DR. KÁROLY MISLEY-LAJOS KOTSIS

Die gegenwärtige Funktion des Raumes des Balaton gestaltete sich – zufolge der Entwicklung der Landschaft – stufenweise. Die sich im Raume vollgezogenen Wandlungen sind nur teilweise mit der Gesamtentwicklung des Raumes verbunden, grösstenteils resultieren sie aus den gesellschaftlich-wirtschaftlichen Wandlungen, welche sich in der gesamten ungarischen Landschaft abspielen.

Die Hauptfunktion der Erholungsregion des Balaton ist die Sicherung der natürlichen und gesellschaftlichen Bedingungen der kultivierten Erholung. In ihrem gegenwärtigen Zustand kann die Erholungsregion ihre Hauptfunktion nicht restlos erfüllen, da einerseits das Fortbestehen jener natürlichen Gegebenheiten in Gefahr geraten ist, welche die grundlegenden Bedingungen der Erholung darstellen, andererseits hatte die Flächenwirtschaftspolitik, deren Zielsetzung es war, je breiteren Schichten der Bevölkerung den Besitz eines eigenen

Ferienheimes zu ermöglichen, bei der Realisierung „Balatoner Typs“ nicht das erwünschte Ergebnis.

Die Ausarbeitung eines neuen Regionalplanes für das Erholungsgebiet ist aktuell geworden. Der Regionalplan sollte zur Lösung folgender Aufgaben beitragen: Sicherung des Schutzes der Wassergüte des Balaton, da diese die Grundbedingung der Erfüllung der Hauptfunktion des Raumes darstellt; die Schaffung der Voraussetzungen einer besseren Nutzung der Erholungskapazität der Region, da diese auch in volkswirtschaftlicher Hinsicht einen bedeutenden Wert darstellt; ferner soll – unter anderen – durch die Einbeziehung der sog. „Hintergrundgebiete“ die rationelle Nutzung der wertvollen landschaftlichen, kulturhistorischen und wirtschaftlichen Bedingungen und die Erweiterung der Wahl in verschiedenen Erholungsarten ermöglicht werden.

SUMMARIES

CHANGES IN THE STRUCTURE OF THE HUNGARIAN SETTLEMENT SYSTEM

DR. GYÖRGY KŐSZEGFALVI

The Hungarian settlement network is undergoing manifold and profound changes. The favourable and unfavourable, and sometimes rather conflictful implications of development are well apparent and traceable. The study of the current period indicates that in the Hungarian settlement system structural changes are underway. Their essential feature is that in the course of social, economic, scientific and technological advancement new forms of spatial co-operation arise, and in the areas most affected by this process the ensuing, manifold functional, hierarchical, spatial, etc. inter-settlement linkages produce specific settlement forms, structures. In addition to the increase of functional and hierarchical linkages, the settlements and groups of settlements are becoming interconnected in all respects, thus creating settlement structures and clusters of various character, intensity and size. In this structural change of the settlement system the dominant role is played by the changing spatial structure of the production of material goods, as well as by infrastructure.

This overall process is of different character and intensity in the various parts of the country. The difference is due to various causes. Such are the local characteristics rooted in the subsequent phases of the historical development of the settlement system, and their still prevalent implications. The dominant factor of structural change, however, is the level of socio-economic development of the given region, as achieved to date, and the spatial concentration of population as well as productive and non-productive assets, which thereby has arisen. The effects of the geographical environment and the historically evolved settlement pattern are also significant.

The paper is concerned with the specific characteristics of the ongoing structural change in the settlement system of Hungary. First, the main features of the recent development of the settlement network are evaluated. In the concluding part of the paper the tasks of the planned control of the structural change of the settlement system are discussed.

THE PRESENT PHASE OF URBAN DEVELOPMENT IN HUNGARY

MRS. NÓRA HÖRCHER

The paper is a brief summary of the results of urban research carried out at the Hungarian Institute of Town and Regional Planning. Therefore it does not deal with the research results attained at other institutions. It discusses, however, some of the urban development objectives and measures, which have influenced the prevailing trends of the domestic urbanization process. The contents of the paper is discussed under the following headings:

- Preliminary interpretation of some basic terms (with the aim to develop a common language among the author and the readers);

- A short survey of the historical background of Hungarian urban development;
- Urban development in Hungary from the end of World War II up to the present day;
- interdependencies of urbanization and regional economic growth;
- changes in the settlement network;
- changes in the composition of urban growth;
- development of technical and social urban infrastructure;
- Concluding statements.

DEVELOPMENT OF THE HUNGARIAN MEDIUM-SIZE TOWNS AFTER WORLD WAR II

DR. KÁLMÁN FARAGÓ

This is the second part of the paper discussing the development of the Hungarian medium-size towns. The first part was published in vol. 28 of the *Proceedings of Urban Studies (Településtudományi Közlemények)* under the title: "Development of the Hungarian medium-size towns up to World War I." This second part shows that by 1970 the present-day medium-size towns became increasingly similar in terms of such fundamental characteristics as the number of population, central functions, economic activities, infrastructure, employment pattern.

After 1945 the development of medium-size towns was in most respects faster than that of the other urban settlements, and thus their relative significance was increasing in every period. These towns, along with the large provincial cities, greatly benefited from the decrease of the relative importance of the capital. Therefore, with respect to their recent development process and the attained level of development, their difference from the minor towns has considerably increased, and many of their features have become rather similar to those of the large cities. In view of the expected rate of development, the gap still prevailing between the large and medium-size towns is likely to diminish further.

Following the changes of spatial administration in 1950 one of the medium-size towns, Sopron lost its status as a county seat, whilst this status was gained by several others: Kecskemét, Békéscsaba, Tatabánya, Salgótarján and Hódmezővásárhely (in the last case until 1962). The advancement in the administrative hierarchy was of advantage in several respects: their share from the development resources increased, the employment patterns of their population underwent considerable change, new public buildings were erected to house their new central functions. In the same period substantial changes were effectuated in the administrative areas of the settlements: areas were disannexed

from the towns of the Great Plains previously occupying extensive land. Thus the number of population also decreased in these towns. Meanwhile areas were annexed to the smaller Transdanubian towns resulting in the increase of their population. Thereby the towns under study became increasingly similar to one another in terms of size.

The industrialization process resulted in the increase of the economic importance of the towns underdeveloped in this respect before. The rate of industrial growth decreased in those towns, in which previously industry had dominance in their activity system. In the medium-size towns of the Great Plains, where labour resource was abundant, industrial growth did not bring about substantial population growth, whereas this same process generated large-scale in-migration in the smaller Transdanubian towns. Thus the change in the economic pattern has resulted in the decreasing of differences in the population numbers. Industrial development was a contributor to the diminishing of differences in the level of infrastructural supply. The differences in this respect, however, still prevail: the towns in the Great Plains have less developed infrastructure than those in Transdanubia, and these latter in turn fall behind the towns of predominantly industrial character. These differences are likely to continue in the future, partly because many of the inhabitants of the medium-size towns in the Great Plains live in scattered farms, without infrastructure. The analysis of the development process of the medium-size towns shows that the composition of the medium-size town category, and the number of medium-size towns are not constant. The processes taken place to date indicate that in the future, within a certain period some of the medium-size towns will fall back to the category of minor towns, whereas some of the minor towns, as a result of their rapid growth, will become medium-size towns.

STUDY OF BUILDING DENSITY IN RESIDENTIAL AREAS

DR. IMRE PERÉNYI, TAMÁS MEGGYESI

The paper gives account of a research project carried out to the effect of the directive No. 11/1977 of the National Sports Authority concerning the increase of per capita norms of open spaces in residential areas. This change in the provision of open spaces will obviously involve a decrease of density per hectare in the new residential developments. Therefore the need arose for the study of the implications of the new directives.

In the first part of the paper analysis is made of the functional area requirements of the component

elements of residential areas, and on this basis the change of gross density is calculated. The new open space norms will bring about decrease in gross densities, which can be hardly compensated for by means of the increase of the height of the buildings. In case of medium-height buildings (5-10 stories) a twofold increase of the number of stories results in the saving of no more than one seventh of the land, in contrast to the previous situation, i. e. that prior to the new open space norms, when such an increase of the number of stories resulted in the

saving of one third of the land. This calculation indicates that the views concerning the economic efficiency of medium-height buildings will have to be reevaluated.

A separate chapter is devoted to the problems of micro-environment, and those of net densities. Net residential density depends on the functional interpretation of the area units. According to the authors' opinion this functional area unit is made up by the land occupied by the group of residential buildings, together with the adjoining open space

(public garden). Net residential density – if calculated on the basis of this minimum functional area unit – is not affected by the new open space norms (i. e. it does not decrease) except in the case when the lay-out is dominated by medium-size buildings.

In the final section of the paper some problems of lay-out design are discussed, with special reference to the relationships of the open space elements to the residences and to the overall structure of the residential area.

THE CHANGING ROLE OF INDUSTRY IN THE SPATIAL DEVELOPMENT PROCESS

DR. TAMÁS BIHALY

Industry has always had significant influence on the location and change of the main elements of the spatial structure. In contrast to the inertia of the other elements of the spatial structure, industry is a fairly mobile and active element.

This role of industry, however, is changing in the different periods in its importance, actual effects and even broad tendencies, depending on the rate and extent of industrial growth, its structural and other characteristics.

The typical feature of Hungarian industry prior to World War I was that each enterprise contained but one factory, i. e. a single plant. The slow process of development can be traced according to the subsequent foundation of factories (200–300 cases per year), although the net increase was considerably lower, because several plants were closed down (became bankrupt) at the same time. During the inter-war period industrial growth continued to be slow, in fact the per capita increase of production value was even slower than before 1910. At the same time, industrial concentration was a distinct process. Growth was concentrated in the capital, in the evolving industrial regions, and in the as yet isolated centres of the new industrial regions to evolve later.

The postwar reconstruction period was followed by a period of rapid, extensive industrialization process between 1950 and 1970. The extensive character of industrial growth was due to the high ration of national income devoted to industrial investments, and to the four-fold increase of the number of industrial employees. This latter parameter was twice or even two and half time as high as in the previous fifty years.

The typical feature of the spatial pattern of growth was that the bulk of the increase of the assets and labour force took place in the capital and in the traditional industrial regions. Owing to

the rapid growth, however, the previously underdeveloped parts of the country had enough share to generate industrial development, which is indicated by the fact that the proportion of industrial employment in the capital and the traditional industrial regions was decreasing. In the 1970's (and in fact, gradually even in the 1960's) this process accelerated, partly because in the traditional industrial regions all the labour and infrastructural reserves got exhausted, and partly because the forceful development of heavy industries was reduced. Therefore industrial development in the centres of the regions so far underdeveloped became more profitable, feasible and even necessary. This process has been paralleled by the move of industry from the agglomerations and isolated industrial centres into their direct vicinity. Today there are 200 settlements which perform industrial functions. In the future, to this number some 300 more will be added. In all probability these latter will have industrial plants operating with a few hundred workers or less, in form of separate units of large enterprises, with all the equipment typical for the large enterprises, and will carry out a relatively independent part of the production process.

The total of 500 industrial settlements (including those of limited importance) will form an integrated, nation-wide system, and will be fairly evenly distributed over the country's territory. Thereby the spatial industrial pattern will appear in new light, and the map of the national industrial pattern will have to be redrawn. Industrial regions and special industrial zones will give way to conterminous industrial districts covering the total national area without overlapping and residual areas. It is therefore proposed to distribute the national territory – from the point of view of the industrial pattern – into 10 conterminous districts.

PLANNING FOR RECREATION AND THE BALATON HOLIDAY RESORT REGION

DR. KÁROLY MISLEY-LAJOS KOTSIS

The presentday function of the Balaton region evolved as a combined result of spontaneous and planned development. The changes which have taken place in the region are partly due to its local characteristics, and partly brought forth by the socio-economic processes evolved in the country as a whole.

The dominant function of the Balaton region is to provide adequate natural and social conditions for recreation. In its present state the region cannot perform this dominant function in an appropriate way, as the mere survival of its natural endowments, fundamental conditions of recreation is threatened. Furthermore, the implementation of the land-use policy geared to ensuring private second homes to

broad layers of the population has not brought about the desired results.

It has become an urgent task to prepare a new regional plan for the area. The main objectives of this plan are the following: comprehensive water protection, i. e. the protection of the lake – the principal condition of recreation – from further deterioration, a more appropriate utilization of the recreational capacity of the region, which is also of national economic importance, a rational utilization of the natural, cultural and economic potentials of the adjoining areas (the so called hinterland), and the provision of a wider choice of recreational possibilities.

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Dr. Kőszegfalvi György: A magyarországi településrendszer strukturális átalakulásának sajátosságai</i>	5
<i>Hörcher Ferencné: A hazai urbanizálódás újabb szakasza</i>	17
<i>Dr. Faragó Kálmán: A magyar középvárosi fejlődés a felszabadulás után</i>	31
<i>Dr. Perényi Imre–Meggyesi Tamás: A lakóterület beépítési sűrűségének vizsgálata</i>	55
<i>Dr. Bihaly Tamás: Az ipar változó szerepe a területi fejlődési folyamatokban</i> .	73
<i>Dr. Misley Károly–Kotsis Lajos: Üdülőtáj-tervezés és a Balaton üdülőkörzet</i> ...	85
<i>Idegen nyelvű összefoglalók</i>	
<i>Резюме</i>	99
<i>Zusammenfassung</i>	103
<i>Summaries</i>	107

Felelős kiadó: Dr. Keresztély György
A kiadói munkát a Műszaki Könyvkiadó végezte
Műszaki vezető: Hegedűs Ernő
Műszaki szerkesztő: Bagi Miklós
Példányszám: 1230 - Formátum: A/4 - Papírmínőség: 100 g
delta - Ábrák száma: 24 - Terjedelem: 14 (A/5) ív
Betűcsalád és méret: Times gm/gm
Azonosítási szám: 01125
Készült monószedéssel, íves ofszetnyomással
OKISZ LABOR NYOMDA 527/80.
Felelős vezető: Lovász György

